

И.Қ.Назаров

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Тошкент-2013

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

И.Қ.Назаров

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2012 йил 26 декабрдаги 507-сонли
буйруғига асосан география таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия
этилган. Рўйхатга олиш рақами: 507-004.

Тошкент
“Мухаррир” нашриёти
2013

УЎК: 910 (075)

КБК 26.8

Н-18

Назаров, Исроил.

Н-18 География фанининг асосий муаммолари (ўқув қўлланма): Назаров, И./ Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. – Тошкент: Мухаррир, 2013. – 212 б.

Географик борлик, жараён, ходисалар ва улар ҳақидаги тушунчалар инсонларнинг кундалик ҳаёти ва иш фаолияти билан шундай чамбарчас боғланиб кетганки, бир қарашда бу фан жуда тушунарли, содда ва осонгинадек туюлади. Аслини олганда, мутлақо бундай эмас. География-турли қўламдаги ҳудудларга бағишланган фан. Ҳар бир ҳудуд (геосистема) эса, ўзига хос бир дунё. У ўзининг борлиги, бир бутунлиги билан бошқа ҳудудлардан фарқланади ва қатта тизимнинг (Коинот, Географик қобикнинг) ажралмас қисми ҳисобланади. Модда ва энергия алмашинуви туфайли вужудга келган мазкур боғланиш ва фарқланишлар моҳиятини билиш-жула мураккаб географик вазифа. Ушбу вазифани бажариш диалектик мантиқ ва умумгеографик синтез асосида тегишли ҳудудлар чиқаришни талаб қилади. Бу география фанининг кўп қиррали ва мураккаблигидан бир нишонадир. Ушбу ўқув қўлланмага асл (тор) маънодаги, яъни комплекс географияга тегишли бўлган бир неча долзарб муаммолар киритилган ва бу борадаги вазифаларга ургۇ берилган.

Мазкур ўқув қўлланма университет ва педагогика институтлари, география таълим йўналишларининг битирувчи курс талабалари, магистрантлар, географизланувчи ҳамда академик лицей, коллеж ва умумтаълим мактабларининг география ўқитувчиларига мўлжалланган.

УЎК: 910 (075)

КБК 26.8

Масъул муҳаррир:

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети, табиий география кафедраси мудири, г.ф.н., доц.

М.Т. Миракмалов

Тақризчилар:

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети, ижтимоий география, минтақавий иқтисодиёт ва демография кафедраси профессори, г.ф.д., Ўзбекистон География жамияти президенти

А.С. Солиев

Мирзо Улутбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети география факультети табиий география кафедраси доценти, г.ф.н.

Ш.С. Зокиров

Низомий номидаги ТДПУ география ва уни ўқитиш методикаси кафедраси мудири, г.ф.н., доцент

Н.Р. Алимқулов

ISBN 978-9943-25-261-5

MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
BUKHARA STATE UNIVERSITY

I.K. Nazarov

THE MAIN PROBLEMS OF THE SUBJECT GEOGRAPHY

This text book is recommended to publication as a text book for the students of the department of geography according to order №507 on December 26 2012 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan. The registration number is 507-004.

Tashkent
"Muharrir"
2013

Geographic environment, process, events and notions about them are so deeply connected with everyday life and jobs of people that it may seem that this subject is very understandable, simple and easy. But in fact it is not so completely. Geography is the subject devoted to different regions. Each region (ecosystem) is a special world. It differs from other regions with its surroundings. Entirety and it is considered to be inseparable part of the huge chain (of space, geography outer covering). This connection and differences have come out because of substance and energy change, to know essence of them is a very complicated geographic task. This task can be fulfilled according to dialectic logics; it demands common geographic synthesis and concrete conclusions. This shows geography being multifunctional and complicated. A number of important problems belonging to complex geography and their task solutions are included in the following text-book.

This text-book can be useful for geography department students of Universities and Pedagogical Institutions, for scientific researchers, graduates, graduate students geography teachers of academic lyceums, colleges and schools.

Responsible editors:

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, the head of the department "Natural Geography and geographic education methods", g.d.

M.T.Mirakmalov

Reviewers:

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, the head of the department "Social Geography, continental economics and demography", the president of Uzbekistan Geography Society, g.d., professor

A.S.Soliyev

Uzbekistan National University by name Mirzo Ulugbek, Geography Faculty, docent of the department "National Geography"

Sh. S. Zokirov.

Tashkent state Pedagogic University by name Nizomy, the director of Geography кафедра, docent

N.R.Alimkulov.

География – ҳудудлар фалсафаси. Муаллиф.

КИРИШ

Мамлакатимизда иқтисодий-иҷтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, шу жумладан, олий таълим соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Давлатимиз томонидан қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги қонун” ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни (1997) амалга ошириш йўлида тизимли ва узлуксиз тадбирлар амалиётга жорий этилмоқда. Айниқса, олий таълимда ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш Концепцияси асосида қатор методик қўлланма, дарсликлар яратилди ва яратилмоқда. Шунга қарамасдан, айрим фанлар бўйича давр талабига жавоб берадиган ўқув адабиётлари ҳозиргача етарли эмас. Айниқса, фанларнинг назарий асосларига бағишланган ўқув адабиётлари ҳозирги давргача тўла-тўқис яратилмаган. Мавжудлари эса, биринчидан, фаннинг айрим соҳаларига бағишланган, иккинчидан эса маънавий эскирган. Жумладан, 5440500 – География олий таълим йўналиши бўйича намунавий ўқув режасида “География фанининг асосий муаммолари” ўқув фани IV босқич талабаларига иккига бўлиниб (табиий ва иқтисодий-иҷтимоий география тарзида) ўқитилади. Шундан иқтисодий-иҷтимоий географияни асосий муаммолари бўйича А.Солиев, Л.Қаршибоева (1999) ва А. Солиев, Р. Маҳмадалиев (2002) томонидан ёзилган ўқув қўлланмалари мавжуд. “Табиий географиянинг асосий муаммолари” ўқув фани бўйича эса ҳанузгача ўзбек олимлари томонидан дарслик у ёқда турсин, бирорта ўқув қўлланма ҳам яратилган эмас. Собиқ Иттифок даврида рус олимлари томонидан ёзилган ўқув адабиётлари эса биринчидан,

маънавий эскирган, **иккинчидан**, мазкур адабиётлар ўз моҳияти билан асосан Россия ҳудуди ва табиати мисолида битилган.

“География фанининг асосий муаммолари” номли мазкур ўқув қўлланма қуйидаги илмий-услубий асосларга эга:

1. Намунавий ўқув режада табиий географияга тегишли бўлган 20 соатли маъруза соатларини инобатга олган ҳолда 10 та мавзу тандаб олинди.

2. Ёритилган мавзулар тор(асл) маънодаги, яъни комплекс географик мазмундаги энг долзарб муаммоларга бағишланган.

3. Ўқув қўлланмани умумгеографик маънода номланишига асосий сабаб ёритилган 10 та мавзудан 8 таси умумгеографик мазмунга эга, қайсики бу мавзулар бир қарашда табиий географияга тегишлидек кўринса-да, моҳиятига кўра ҳам табиий, ҳам иқтисодий-ижтимоий географияга тегишлидир.

4. Мавзуларни ёритишда географик қонуният, ғояларни кундалик амалиёт билан боғлаш имкониятларига урғу берилди. Чунки яхши назария амалиётни самарали танкил қилиш калитидир.

5. Фалсафий–диалектик қонуниятлар, категориялар барча фанларнинг ривожланиши учун методологик қуролидир. Шу боис фалсафа фани билан географиянинг узвий боғликлиги, айниқса, географик тадқиқотларда диалектик мантиқ асосида ёндашиш зарурлигига эътибор қаратилди.

6. “Тизимли ёндашувсиз география фани йўқ”. Бу муаллиф учун асосий таянч ғоя. Барча мавзуларда географ-тадқиқотчи қайси мавзуга қўл урмасин, умумгеографик синтезга интилиши стратегик йўл эканлиги қайд қилинди.

7. Муаллифнинг 44 йил давомида (шундан 23 йил кафедра мудирлиги сифатида) Бухоро давлат университетида

орттирилган илмий-педагогик тажрибалари, айниқса, унинг учун қадри бўлган ЎзМУ географ-олимлари билан илмий-педагогик ҳамкорлиги ушбу қўлланмани ёзиш имкониятларидан бири бўлди.

Қайд қилиш жоизки, география- кўп қиррали мажмуали фан. Унинг тор (асл) маънодаги, яъни комплекс мазмундаги муаммолари жуда кўп. Уларни битта китобда жамлашнинг имкони йўқ. Бундан ташқари, географияга тегишли кенг маънодаги тармоқ фанларнинг муаммолари эса сон-саноксиздир. Уларни замонавий талаблар асосида ёритиш навбатда турган вазифалардандир.

Қайд қилиш жоизки, комплекс мазмундаги муаммолар ҳақида ёзиш жуда қийин. Чунки географик тизимлар ўта мураккаб тузилишга эга. У жонсиз, жонли табиат ҳамда иқтисодий-ижтимоий борлиқ билан ўзаро боғланган, бир бутунликдан иборат. Мазкур тизимли тузилмаларни ўрганиш тизимли ёндашувни, аниқроғи, умумгеографик синтезни талаб қилади. "Географик синтез географик-тадқиқотларнинг олий босқичи. Бу эса жуда қийин", -деб ёзган эди машҳур иқтисодий географ Ю.Г.Саушкин (1980, 206-бет). Шу боисдан бўлса керак республикада география фанининг асосий муаммоларига бағишланган ўқув қўлланмалар, дарсликлар йўқ ҳисобида.

Сизга ҳавола этилаётган мазкур ўқув қўлланма албатта камчиликлардан холи эмас. Бу ўринда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Бўрибой Аҳмедовнинг қуйидаги фикрларини келтириш kifоя: "Хар қандай илмий тадқиқот, тадқиқотчи илмининг даражаси, унинг назарий ва амалий савиясига, ахборот берувчи манбанинг тўлалиги, сифати ва сонига ҳам боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам юз фоиз тўла, мукамал ва тамоман хатодан холис китобнинг ўзи бўлмайди" (1994, 6-бет). Ушбу хикматомуз

фикр сизларга ҳавола қилинаётган ўқув қўлланмага ҳам тўла тааллуқлидир. Мутахассисларнинг қўлланма шаънига билдирилган ҳолисона танбеҳ, камчилик ва истакларни муаллиф қабул қилади ва уларга ўз миннатдорчилигини билдиради. Муаллифда ушбу ўқув қўлланмани ўқув дарслиги даражасига етказиш ниятлари ҳам бор.

Қўлланманинг масъул муҳаррири, тақризчиларига ва ушбу китобни яратилишида ўз маслаҳатлари ва кўмагини аямаган, ЎзМУ география факультети, қуруқлик гидрологияси кафедрасининг мудири, г.ф.д., профессор Ф.Ҳ.Ҳикматовга ва БухДУ фалсафа кафедрасининг мудири, ф.ф.н., доцент Р.Ў.Шокировга ҳамда мустақил изланувчи Г.С.Ҳалимовага муаллиф ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

1 - мавзу: ФАН, ФАНШУНОСЛИК. ГЕОГРАФИЯНИНГ ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

1. Фан ҳақида тушунча.
2. Илмий мактаблар.
3. Фаншунослик ва у билан боғлиқ илмий муаммолар.
4. Географиянинг фанлар тизимидаги ўрни.

Фан – борлиқ олам ҳақидаги чин (объектив) билимлар тизими, ижтимоий онг шаклларидаан бири. У катта ва юксак илмий салоҳиятни, ижодий куч-қувватни бирлаштиради, илмий дунёқарашни шакллантиради, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт ва маънавий баркамол инсонни тарбиялашнинг илмий асосларини яратади. У мамлакатда қудратли илмий-интеллектуал жамоани яратишга хизмат қилади. Фан ижтимоий ҳаётнинг энг мураккаб ва юксак ақлий меҳнат талаб қиладиган нуфузли соҳасидир.

Тарихий-ижтимоий тараққиёт давомида фан жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларига айланиб боради. Фан тараққиёт пойдевори сифатида жамиятга хизмат қилади.

Инсон ўз кузатишлари ва ҳаётий тажрибалари асосида ўзини ўраб турган табиат, борлиқ олам ва унда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар ҳақида маълум даражадаги билимга эга бўлади. Вақт давомида бу билимлар тобора кенгайиб ва такомиллашиб боради. Ниҳоят, борлиқ ҳақида одамларда илмий тушунча ва дунёқараш шаклланади. Файласуфлар дунёқарашни уч шаклга ажратадилар. Булар мифологик (афсонавий), диний ва ниҳоят илмий-фалсафий. Демак, ҳаётий билимлар ижтимоий тараққиёт туфайли илмий мазмунга эга бўлиб боради. Билим борлиқ, дунё ҳамда муайян соҳаларга оид умумий тушунчалардир. Илм эса, ўқиш-ўрганиш ва тадқиқот, таҳлил этиш билан

эришиладиган билимдир. Билим кенглиги, илм эса чуқурлиги билан фарқ қилади, деган тушунчалар бор. Илм – тартибга солинган билимдир, деган эди машҳур инглиз файласуфи ва социологи Г.Спенсер (1820-1903).

Фаннинг илк куртаклари кишилиқ жамиятининг шаклланиши билан пайдо бўлган. Фанларнинг шаклланиши ва ривожланиш ўчоғи “Кўҳна дунё”, яъни Юнонистон, Ўрта денгиз соҳиллари эканлиги илмий жамоатчилик томонидан тан олинган. Дастлабки, антик даврда барча фанларга тегишли бўлган билим ва илмлар фалсафа таркибида бўлган.

Табиат, жамият ва маънавият ҳақидаги илмларнинг такомиллашуви туфайли алоҳида фан соҳаларининг пайдо бўлиши рўй беради. Фанларни алоҳида соҳаларга ажратишга (классификациялаш) эҳтиёж туғилади.

Такомилнинг чеки йўқ бўлганидек, борлиқни билиш узлуксиз жараёндир. Натижада изланишлар боис, янги билим ва ғояларнинг яратилиши ва ниҳоят янги фанларнинг келиб чиқиши рўй беради. Шу боис барча фанларнинг “отаси” бўлган фалсафадан янги фанларни бирин-кетин ажралиб чиқиши содир бўлган. Файласуфларнинг таъкидлашича, милoddан аввалги I-II ва милoddнинг I-II асрларида математика, геометрия, астрономия, X-XIV асрларда геология, геодезия, тиббиёт, фармокология, XV-XVI асрларда механика, XVI-XVII асрларда физика, кимё, биология, XVIII-XIX асрларда эса гуманитар ва ижтимоий фанлар мустақил фан сифатида ажралиб чиққан (Фалсафа, 1999). XX асрнинг 90-йилларида 2000 дан ортиқ фан ва уларнинг соҳалари мавжудлиги расмий адабиётларда қайд қилинган. Фанларнинг табақаланиши бундан кейин ҳам давом этаверади.

Лекин, қайд қилиш жоизки, борлиқ олам бир бутун. У модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли мустақкам боғланган яхлит тизимдан иборат. Уни ўрганиш учун ҳам тизимли ёндашув асосида иш кўрадиган ягона фан бўлиши керак. Квант назариясининг асосчиси М.Планк 1966 йилда: “Фан бу ички бир бутунликка эга. Уни турли фанларга ажратиш ички табиатидан эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятининг чекланганлигидандир”, –деб таъкидлайди (Жекулин, 1989, 7-бет). Аниқроқ қилиб айтганда, фанлар ўртасида кескин чегара йўқ. Ҳар бир фан ўз усули, ёндашувлари асосида борлиқни турли томондан ўрганади. Ҳар бир фан ўзининг методологияси, ўрганиш объекти, предмети ва усулларига эга. Фанларнинг тобора табақаланиши тўхтатиб бўлмайдиган диалектик жараёндир. Бу ўз навбатида борлиқ дунёни янада чуқурроқ билиш имкониятини беради. Шунинг билан бир қаторда фанлар томонидан қўлга киритилган ютуқларни синтез қилувчи, умумлаштирувчи, хулосаловчи фанлар ҳам зарур. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий муаммоларни бирорта фан доирасида ҳал қилиб бўлмайди. Бу ўринда фанлар, интеграциясини таъминловчи фанлар бўлиши зарур. Бундай фанлар энг аввало, табиат ва жамият муносабатларини оқилona ташкил қилиш ва уларни илмий бошқариш асосларини ишлаб чиқиш учун хизмат қилади. Мазкур тоифага “фанларнинг отаси” фалсафа ва унинг бағрида шаклланган синергетика киради. География ва умумий экология фанлари ҳам ўзига хос интеграцион қудрати билан ажралиб туради. Ҳар қандай фан назарий ва амалий аҳамиятга эга. Назария бу тадқиқотлар асосида аниқланган қонуниятлар, тамойил ва концепциялар бўлиб, кундалик амалиёт учун илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилади. “Амалиёт учун яхши назариядан кўра афзалроқ нарса йўқ”,

-деган эди ўз вақтида инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон (1561-1626).

Яхши назария кундалик амалиёт учун методологик асос бўлиб хизмат қилади ва амалиётнинг самарадорлигини таъминлайди. “Ҳар қандай амалий фаолият мустақкам илмий назарияга асосланмаса, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин” (“Қомусий лугат”, 2004, 389-бет). Амалиётсиз фан қуруқ сафсатадир. Фаннинг бош мақсади кишиларнинг фаровон турмушини таъминлашга хизмат қилишдир. Бу борада машҳур етти Пирларнинг бири бухоролик Ҳазрат Саййид Амир Кулолнинг (1287-1370) “Илм амал билан бўлгандагина хазинага айланади. Билимсиз амалиёт кўп ранж келтиради” деган хулосалари инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқатдир (Ҳасанов, Наврўзова, 2003, 24-бет).

Фанларни, илмий дунёқарашни ривожланиш жараёни ва унинг йўналишлари турли жойларда турлича кечган. Улар ҳар доим ижтимоий талаб ва яратилган шароитга мос ҳолда ривожланиб такомиллашиб келган. Тарихий даврлар мобайнида давлат раҳбарлари раҳнамолигида турли давр ва ҳудудларда ташкил қилинган илмий марказлар (академиялар) фаолият кўрсатганлиги ҳаммага маълум. Ҳар бир фаннинг ривожланиш тарихи таҳлил қилинар экан, бу мураккаб бўлган жараёнда айрим истеъдодли, ташкилотчи, ташаббускор, илмпарвар, устоз олимлар яратган илмий жамоа ва уларнинг илмий ютуқлари кўзга ташланади (қўшимчага қаранг).

Академия, илмий марказ, жамиятлар одатда олий ўқув юртлари бағрида шакланган, бундай илмий жамоаларнинг айримлари илмий мактаб мақомини олиш даражасигача етиб боради. Илмий мактабларнинг шаклланиши ва равнақ топиши учун, энг аввало, қуйидаги шарт-шароитлар бўлиши лозим:

. борлиқни ва мавжуд муаммоларни ўрганишга бўлган ижтимоий талабнинг мавжудлиги. Фан эса ўз навбатида доимо илгарилаб, ривожланиб боради, бу унинг ички қонуниятидир;

.фаннинг ривожланиши учун яратилган илмий муҳит, эркин рақобат, ҳолисоналик, жамоанинг ижод қилишга "тортиш кучи", жуда қулай психологик муҳит, шароит;

.юксак ақлий қудратга эга бўлган, ташаббускор, меҳнат-севар, талабчан, инсонпарвар, янгиликларга интилувчи етакчи илмий раҳбарнинг бўлиши;

.илмий жамоанинг замон талабларига жавоб берадиган, дастурга ва уни амалга ошириш учун истиқболли методологик ва услубий имкониятларга эга бўлиши;

.қилинган меҳнатнинг рағбат топиши шароитлари.

Алоҳида фанлар бўйича яратилган илмий мактабларнинг етуқлик даражаси ва илмий салоҳиятини баҳолаш мезонлари тўла ишлаб чиқилмаган.

Шундай бўлса-да, тўла шаклланиган илмий мактаблар қуйидаги асосий тамойилларга муносиб бўлмоғи лозим:

1. Илмий мактабнинг манзили, шаклланиши ва вояга етишига имкон берган илмий ташкилот, марказ аниқ бўлмоғи лозим.

2. Илмий мактабнинг асосчиси ёки асосчиларининг нодир иқтидори, ташкилотчилиги, инсонпарварлиги, ҳолисоналиги, янгиликларга интилиши, юксак инсоний фазилатларга эга бўлиши.

3. Илмий мактабнинг ижод маҳсули, унинг салоҳияти, назарий, амалий аҳамияти, замонавийлиги ва келажак учун дахлдорлиги.

4. Илмий мактаб салоҳиятини ўз ватани ва хорижий давлат олимлари томонидан тан олинганлиги.

5. Мактаб томонидан тайёрланган истиқболли кадрларнинг мавжудлиги ва уларнинг муносиб ворислиги ва бошқалар.

Илмни ҳаракатлантирувчи куч албатта ижтимоий талаб бўлса-да, лекин уни амалда бажарувчилар истеъдодли олимлардир. Олимлар ва ижод аҳлининг маҳсулдорлиги эса шахсий истеъдод, ижтимоий муҳит ва илмни кадрланишига боғлиқдир. Ҳозирги даврга қадар география фани соҳасида бир неча илмий мактаблар яратилган (қўшимчаларга қаранг).

Фаншунослик фанларнинг фани ҳисобланади. У фанларнинг вазифаси, тарихий тараққиёт қонунлари, таснифи (классификацияси), бу соҳада фаолият кўрсатувчи тизимлар, фанларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни каби муаммоларни тадқиқ қилувчи илмий соҳадир. Илк бор фаншуносликни, яъни уларни классификация қилишни бошлаб берган юнонистонлик олим, “биринчи муаллим” Аристотелдир (мил. авв. 384-322). У борлиқ олам, одам ҳақидаги билимларни таҳлил қилиб, уларни 11 та фанга ажратади. Булар математика, физика, биология (руҳшунослик ҳам), фалсафа (метафизика), этика, риторика, социология, сиёсат, тарих фанларидир (географик билимлар физика таркибида бўлган).

Фаншуносликни ривожлантиришда хорижий олимлар билан бир қаторда ўрта осийлик олимлардан Ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Қошғарий (“Девону луғатит турк”), Абдуллоҳ ал-Хоразмийларнинг хизматлари катта бўлган.

Фаншунослик билан боғлиқ илмий тадқиқотлар кейинги даврларда тобора ривожланиб бормоқда. Космос,

глобал экологик муаммолар, ахборот ва замонавий технология каби устувор илмий йўналишлар халқаро илмий муносабатларни таҳлил қилиш ва ривожлантириш лозимлигини тақозо этмоқда.

1970 йилдан бошлаб Варшавада йилига бир марта Европа Иттифоқи Кенгашининг “Фаншунослик муаммолари” (“Проблемы науковедения”) тўплами нашр этиб келинмоқда. Мазкур тадқиқотлар бошқа фанлар қатори географияга ҳам бевосита тегishлидир.

Географиянинг фанлар тизимидаги ўрни

Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги даврда фанлар одатда уч гуруҳга, яъни табиий, ижтимоий-гуманитар ҳамда техника фанларига ажратилади. Дастлабки даврлардан буён, ҳатто ҳозиргача ҳам расмий классификаторларда география табиий фанлар қаторига киритилади. Лекин география фани таркибида иқтисодий ва ижтимоий география соҳасининг бўлиши унга фаншунослик нуқтаи назардан бошқача ёндашувни талаб қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, география фани табиий ва иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга.

Машҳур файласуф Б.М.Кедров томонидан амалга оширилган фанлар классификациясида “табиий география” табиий ва техник, “иқтисодий география” эса социал фанлар тоифасига киритилган.

Рус географ олими В.С.Жекулин (1989) география тизимидаги фанларни табиий, социал, табиий-социал (комплекс географик) ва умумгеографик (“сквозные”) гуруҳларга ажратади.

Таниқли олим Н.Н.Баранский (1881-1963) ўз вақтида география табиий ва ижтимоий фанларни бирлаштирувчи “кўприк”, деб эътироф этган эди. Тан олиш жоизки,

география мазмун-моҳиятига кўра мажмуали фан бўлиб, бу унинг подир (феноменал) хусусиятларидан биридир.

А.Солиев, Р.Маҳмадалиевлар: “География фанлар орасида қулай “географик ўрин”га эга, яъни табиий ва ижтимоий фанлар қиррасида жойлашган, бу унинг интеграцион салоҳиятининг кучлилигини таъминлайди. “Иқтисодий географиянинг ҳаддан ташқари “ўнгга” кетиши, четлашуви, унинг яқин “қариндоши” табиий географиядан шунча узоқлаштирадики, бу ҳам хавфлидир. Бинобарин, иқтисодий географ бир қўли билан қўшни, қирравий йўналишларга интилса, иккинчиси билан албатта табиий географияни маҳкам ушлаб туришни керак”, –деб таъкидлайдилар (2002, 5-, 24-бетлар).

Бир бутун география деган ғоя билан яшаган П.П.Баранскийнинг шогирди В.А.Анучин (1913-1984) география фанининг ўрганиш объекти жуда мураккаб, яъни уни ҳудудий комплекслар ҳақидаги фан деб аташ мумкин. Шу боисдан географик тадқиқотлар турли сифат моҳиятига эга бўлган тўртта қонуниятларни ўрганади:

- жонсиз табиатнинг ривожланишини белгиловчи қонуниятларни (булар физика-кимё фанларига тегишли);
- жонли табиатга тегишли бўлган қонуниятларни (булар биология фанларига тегишли);
- инсоният жамияти ривожланишини белгилайдиган қонуниятларни (буларни ижтимоий фанлар ўрганади);
- география – географик муҳитнинг ривожланиш қонунларини.

Бу қонунлар географияни фалсафа билан бевосита боғлайди. Мазкур кўп қиррали ва ўта мураккаб масалаларни ўрганиш жараёнида география фанининг кучлилиги ва кучсизлиги намоён бўлади. Кучлилиги шундаки, у турли

фанларга тегишли маълумотларни синтез қилиш орқали географик қобикни ташкил қилган ҳудудий комплексларни ўрганадики, бунга бошқа фанларнинг имкони йўқ. Кучсизлиги шундаки, бошқа фанларга тегишли маълумотлардан фойдаланиш натижасида баъзан географияни тарк этиб, ёндош фанларга ўтиб кетишга, тадқиқотларнинг географик моҳиятини йўқотишга тўғри келади (Анучин, 1960, 142-бет).

В.А.Анучин, 1960 йилларда географиянинг табиий ва ижтимоий фанлар ўртасидан жой олганлигини тан олиш керак, шу боисдан фанларнинг янги такомиллашган классификациясини ишлаб чиқиш зарур. Бу эса фалсафанинг энг долзарб вазифаларидан биридир, – деб таъкидлаган эди (1960, 141-бет). Лекин, бир бутун география учун курашиб, яшаб ўтган олимнинг орзуси ҳанузгача ушалмай келмоқда.

Юқорида қайд қилинганидек, биз яшаб турган борлиқ, макон аниқроғи табиат ва жамият модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли бир бутун ва ўта мураккаб тизимдир. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шундай экан, табиат ва жамият муносабатларини ҳудудларда ўрганиш ва уларни самарали ташкил қилиш умумгеографик синтезни талаб қилади. Бу география фанининг “нони” ва асосий тадқиқот усули бўлмоғи лозим. Жамиятни ҳудудларда оқилона ташкил қилиш ва уни такомиллаштириб боришда география фанлар орасида фалсафа фани каби юқори нуфузга эга бўлмоғи зарур.

Таянч тушунчалар:

Фан, борлиқ олам, билим, илм, фалсафа, файласуф, антик давр, “Кўхна дунё”, илмий мактаблар, академиялар, фаншунослик, табиат-жамият муносабатлари.

Назорат учун саволлар:

1. Фан ва унинг мазмун-моҳияти.
2. Билим ва илм тушунчаларининг яқинлиги ва фарқланиши.
3. Фанларнинг ривожланиши.
4. Илмий мактаблар нима?
5. Фан ва амалиёт.
6. Фаншунослик ва унинг моҳияти.
7. Фанлар классификацияси.
8. Географиянинг фанлар орасида тутган ўрни.
9. География фанининг асосий вазифаси.

1-қўшимча.

Академиялар – илмий мактаблар

Академия – юнонча Academia – афсонавий қаҳрамон Академ номи ҳамда Платон (мил.авв. 427-347 йиллар) ўз таълимотидан дарс берган, Афина яқинидаги кичик ўрмон номидан олинган.

Ҳозирги кунда Академия – илм-фан ёки санъатни ривожлантириш учун тузилган, юқори малакали олимларига эга бўлган олий илмий муассаса.

Тарихий даврларда, турли масканларда бир неча академиялар фаолият кўрсатган. Шулардан айримларини келтирамиз:

1. Платон академияси. Юнон олими Платон (Афлотун) асос солган файласуфлар мактаби. У милоддан аввалги 385 йил атрофида Афинада ташкил қилинган ва милоднинг 1521 йилигача унинг аъзолари турли жойларда диний-фалсафий муаммолар билан шуғулланганлар.

2. Халифа Хорун ар-Рашид (786-809) ва унинг тахт вориси Халифа ал-Маъмун (813-833) даврида Бағдодда ташкил топган “Байт ал-Ҳикма” (“Ҳикматлар уйи”) ўз

замонасининг академияси бўлган. Бу машхур академияда 500 дан ортиқ олиму фузалолар фаолият кўрсатган. Шуларнинг 90 фоизи Мовароуннаҳр ва Хуросондан бўлган. Шу олимларнинг 75 фоизи Мовароуннаҳр, аниқроғи, Бухоро, Урганч, Самарқанд ва Чоқ (Тошкент) фарзандлари бўлган. “Маъмун академияси асосини Бухородан етишиб чиққан олиму фузалолар ташкил этган” (Асқаров, 1996).

3. X асрнинг биринчи ярмида Ироқнинг Мосул шаҳрида “Доруд-илм”, яъни “Илм уйи” фаолият кўрсатган.

4. 1010 йили Хоразмнинг қадимги пойтахти Гурганджада ташкил топган “Донишмандлар уйи” ўзига хос академия бўлган. Бу илмий муассаса Маъмун академияси номи билан машхур бўлган. Унут бўлган бу академия Мустақиллик туфайли 1997 йилда қайта тикланди. Хива шаҳрида фаолият кўрсатаётган юксак нуфузга эга бўлган бу илмий марказ давлатчилик тарихи, биологик муаммолар, миллий қадриятлар каби йўналишлар бўйича фаолият кўрсатмоқда.

5. XV асрда Самарқандда Улугбек академияси шухрат топган. Ёзувчи, файласуф Ф.М.Вольтер (1694-1778) Улугбек Самарқандда биринчи академияга асос солди, деб ёзган эди (1769). Бунда 100 дан ортиқ олимлар ишлаган. Президенти Улугбек бўлган (1394-1449). Гиёсиддин Жамшид, Қозизода Румий, Али Қушчи унинг вице-президентлари бўлганлар (Ахмедов, 1994, 142-бет).

Улугбек 1437 йили “Зижи жадиди Кўрагоний”ни ёзиб тугатган. Унда 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолатини аниқлаб берган. Унинг иккинчи асари – “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”).

2 - қўшимча.

Географик илмий мактаблар

Ф.Н.Мильков (1981) табиий география соҳасида урта йўналишга тегишли бўлган қуйидаги етакчи илмий мактаблар яратилганлигини қайд қилади:

I. Баённомаларга бағишланган етакчи географик мактаблар

1. П.П.Семёнов-Тяньшанскийнинг (1827-1914) комплекс география мактаби. Ушбу мактабнинг вакиллари Н.Н.Миклухо-Маклай, Н.М.Пржевальский, М.В.Певцов, Г.Н.Потанин, В.И.Роборовский, П.К.Козлов, А.П.Федченколар.

2. Д.Н.Анучиннинг (1843-1923) география мактаби. 1884 йилда у биринчи бўлиб Москва давлат университетида география кафедрасини ташкил қилган. У 1894 йили "Ершунослик" журнаliga асос солади. Унинг ўқувчилари: Л.С.Берг, А.А.Борзов, А.А.Крубер, А.С.Барков, И.С.Шукин.

3. Б.Ф.Добрининнинг (1885-1951) табиий: мамлакатшунослик мактаби. Ўқувчилар Н.А.Гвоздецкий, Е.Н.Лукашова, Ю.К.Ефремов, М.П.Забродская.

II. Ландшафт йўналишидаги етакчи илмий мактаблар

1. В.В.Докучаевнинг (1846-1903) умумландшафт йўналишидаги мактаби. У географик муҳитнинг бир бутунлиги ва зоналиги қонуниятларини кашф қилган. Ушбу мактабнинг етук вакиллари: А.Н.Краснов, Г.И.Танфильев, Г.Н.Высоцкий, Г.Ф.Морозов, С.С.Неуструевлардир.

2. Л.С.Бергнинг (1876-1950) ландшафт-география мактаби. Унинг таниқли шогирдлари: С.В.Калесник, С.П.Суслов, А.Г.Исаченко.

3. А.А.Григорьевнинг (1883-1968) ландшафт-геофизика мактаби. Унинг шогирдлари: Г.Д.Риттер, М.И.Будико, Д.Л.Арманд, В.И.Прокаев.

III. Биогеографик йўналишдаги етакчи илмий мактаблар

1. А.Н.Бекетовнинг (1825-1902) ботаника-география мактаби. 2. Н.И.Кузнецовнинг (1864-1932) ботаника-география мактаби. 3. В.Н.Сукачевнинг (1880-1967) биогеоценология мактаби. 4. Л.А.Зенкевичнинг (1889-1970) денгиз биоценология мактаби. 5. А.Н.Формозовнинг (1899-1974) экология-зоогеография мактаби.

Таниқли иқтисодий географ Ю.Г.Саушкин (1980) собиқ Иттифок даврида география фани бўйича етита илмий мактаб яратилганлигини асослайди. Улар қуйидагилар:

1. Л.С.Берг (1876-1950) ва А.А.Борзовнинг (1874-1939) табиий-географик илмий мактаби. Бу олимлар Д.Н.Анучин илмий мактабининг давомчилари бўлиб, табиий комплексларни ўрганиш, ландшафтшунослик йўналишининг асосчилари сифатида тан олинади.

2. Н.И.Вавиловнинг (1887-1942) маданий ўсимликлар географияси ва ўсимлик ресурслари бўйича илмий мактаби. Олим 1931-1940 йиллар давомида СССР география жамияти президенти лавозимида ишлаб, маданий ўсимликлар ватанини ўрганишга алоҳида эътибор беради.

3. Б.Б.Полиновнинг (1877-1952) географик-геокимё мактаби. У В.И.Вернадский тадқиқотларининг давомчиси сифатида кимёвий элементларнинг “ҳаётини” ўрганади ва ландшафтлар геокимёси илмий йўналишига асос солади.

4. В.Г.Глушков (1883-1939) ва С.Д.Муравейскийнинг (1894-1950) географик-гидрология мактаби. Олимлар дарё оқимини ўрганишда комплекс ёндашув зарурлигини амалда

асослайдилар. Уларнинг фикрича, оқим табиатнинг ривожланишида қудратли омил ҳисобланади.

5. Ю.М.Шокальский (1856-1940) ва Н.Н.Зубовнинг (1885-1960) океанология мактаби. Тадқиқотчилар Дунё океанини ва қуруқликларни бир бутун тизим деб ҳисоблайдилар ва уларни комплекс ёндашув усули асосида ўрганишни йўлга қўядилар. Улар қуруқликларни ўрганишда табиий географик ёндашув бўлганидек, айнан уни океаншуносликда қўлаш асосида илмий мактаб яратадилар.

6. В.Н.Сукачев (1880-1967) ва Б.В.Сочаванинг (1905-1978) биогеографик мактаби. Олимлар биоценозларни ўрганишда тизимли ёндашувни амалда қўллайдилар. В.Б.Сочава узок йиллар давомида Сибирь ва Узок Шарқ География институтини бошқаради (Иркутск). Олим география ва экология фанларнинг узвий боғлиқлиги ҳамда геосистемалар ҳақидаги таълимотнинг асосчиси ҳисобланади.

7. Н.Н.Баранский (1881-1963) ва Н.Н.Кодосовскийнинг (1891-1954) иқтисодий география мактаби. Ушбу мактабнинг илмий йўналишини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий тизимларини комплекс тадқиқ қилиш;

- географик меҳнат тақсироти иқтисодий географиянинг асосий “ўзаги” эканлигини асослаш;

- география фанининг бир бутунлиги ғояси асосида тадқиқотларни амалга ошириш;

- географик таълим ва географик билимларни оммалаштириш, яъни географияни умумхалқ фанига айлантириш ва бошқалар.

Ўзбекистонда илмий географик мактабларнинг шаклланиш тарихи ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетида хизмат кўрсатган географ олимлар фаолияти билан боғлиқ.

Мазкур университетнинг 90 йиллиги юбилейида (2008) ушбу нуфузли олий даргоҳ бағрида 3 та илмий географик мактаб шаклланишига тан олинди (жами 42 та илмий мактаб асосланган):

1. Л.Н.Бабушкин (1902-1976) ва Н.А.Когай асос солган **табиий география – ландшафтшунослик мактаби**. Олимлар Р.И.Аболин (1886-1929), В.М.Четиркин (1892-1958) гоёларига таянган ҳолда Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудини комплекс табиий географик районлаштириш масалалари билан узоқ йиллар жиддий машғул бўлдилар. Улар табиий географик районлаштиришда ландшафт-типологик карталарнинг таҳлили асосида иш тутишган. Олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар регионал ландшафтшуносликнинг энг катта ютуғи деб баҳоланди ва келгуси тадқиқотлар учун назарий асос бўлди (Зокиров, 2008). Мазкур илмий мактаб шаклланишининг дастлабки йилларида доцент Н.Д.Долимов (1906-1977), профессор О.Ю.Пославская (1914-1996) фаол иштирок этган бўлса, кейинчалик эса П.Н.Ғуломов (1932), А.А.Рафиқов (1939-2003), И.А.Ҳасанов, Ш.С.Зокиров, А.Зайнутдинов, А.Соатов (1943-2005) каби олимлар томонидан давом эттирилди ва давом эттирилмоқда (Зокиров, 2008).

2. З.М.Акрамов (1923-2004 й), А.Солиев (1943) томонидан асосланган **Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси илмий мактаби**. Мазкур мактаб Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) илмий жамоаси таркибида фаолият кўрсатган икки олимнинг мустақил ижоди натижасидир.

З.М.Акрамов 1953 йилда профессор Ю.Г.Саушкин илмий раҳбарлигида (Москва) номзодлик, 1962 йилда докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1958 йилда ЎзФА да география бўлимини ташкил этиб, уни 15 йил

давомида бошқаради. 1970-1984 йилларда ЎзМУ география факультетининг иқтисодий география кафедрасига етакчилик қилади. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1987) З.М.Акрамов 1996-2003 йилларда Ўзбекистон География жамиятининг президенти лавозимида фаолият кўрсатади. У 200 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи, 20 дан ортиқ фан номзоди, 2 нафар фан докторига илмий раҳбарлик қилган.

А.С.Солиев 1969 йилда ЎзМУнинг география факультетини тугатган. 1973 йилда номзодлик (Тошкент), 1986 йилда эса собиқ Иттифокнинг География институтида (Москва) докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1984-2009 йилларда ЎзМУ география факультети иқтисодий география, 1998 йилдан ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт деб номланган ушбу кафедра мудири, 2003 йилдан ҳозиргача Ўзбекистон География жамияти президенти лавозимида фаолият кўрсатиб келмоқда. А.Солиев 300 га яқин илмий ишлар муаллифи, 40 дан ортиқ фан номзодлари, 4 нафар фан докторларига илмий раҳбарлик қилган олим. У **“Чўлларни ўзлаштириш муаммолари”** халқаро илмий-амалий журналнинг (Туркманистон) таҳририяти аъзоси.

Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси илмий мактаби асосан, икки йўналишга эга. Уларнинг бири агрогеографик (қишлоқ хўжалиги географияси), иккинчиси аҳоли географияси ҳамда шаҳарлар ривожланиши, урбанизация жараёнлари, туризм, тиббиёт соҳаси ва олий, ўрта махсус мактаблар таълимидир.

Ҳозирги кунда ушбу илмий мактаб А.С.Солиев ҳамда устозлар раҳнамолигида вояга етган шогирд-олимлар томонидан ривожланиб бормоқда (Маҳмадалиев ва бошқалар, 2008).

3. Тошкент тоғли ҳудудлар гидрологияси илмий мактаби. Ушбу илмий мактаб ҳам ҳозирги ЎЗМУда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958), профессор В.А.Шульц (1908-1976) ва профессор О.П.Шеглова (1911-1981) томонидан асос солинган. В.А.Шульцнинг илмий фаолияти 1937 йилдан бошлаб университет билан боғланди. 1945 йилда “Қуруқлик гидрологияси” кафедрасининг очилишига ташаббускор бўлади ва 1947 йилда фан доктори илмий даражаси, профессорлик унвонига эга бўлади ва 1949-1973 йиллар давомида кафедрага раҳбарлик қилади. У 1959-1976 йилларда Ўзбекистон география жамиятини бошқарган, 100 дан ортиқ илмий ишлар муаллифи, 20 дан ортиқ фан номзодлари ва докторларига илмий раҳбарлик қилган.

О.П.Шеглова 1963 йилда “Ўрта Осиё дарёларининг тўйиниш манбалари ва уларни миқдорий баҳолаш” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган. У 1976-1981 йилларда “Қуруқлик гидрологияси” кафедрасига раҳбарлик қилган ва 10 дан ортиқ фан номзодларига (шу жумладан, чет эллик ёшларга) раҳбарлик қилган. Бугунги кунда ушбу илмий мактабдан етишиб чиққан олимлар Ўзбекистон Миллий университети, Гидрометеорология илмий тадқиқот институти, Тошкент ирригация ва мелиорация институти, Сув муаммолари институтларида ишлаб, Орол денгизи хавзаси сув ресурслари, жумладан музликлар, дарёлар, кўллар, каналлар, сув омборларининг гидрологик режими қонуниятларини ўрганиш ва сув захирадаридан самарали фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш бўйича етук мутахассис кадрлар тайёрлаш борасида фаолият кўрсатиб келмоқдалар (Ҳикматов, Айтбаев, 2008).

Илм ҳақида ҳикматлар

• Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир
(А.Авлоний).

• Илм – машғала!

• Илм – ўзни билмақдир.

• Илм–ҳеч йўқолмайдиган буюк хазина,
Ақл ҳеч эскирмайдиган янги либосдир (Беруний).

• Илм нимадур – ҳақиқатдур,
Ҳақиқат нимадур–бори илмдур.

• Бешикдан қабргача илм изла (Ҳадиси Шарифдан).

• Илм – инсонийлик тожи.

• Ҳунар тирикчилик учун хизмат қилади,

Илм ҳақиқат учун хизмат қилади (Баҳоуддин
Нақшбанд).

• Илм лаззати ишқ, лаззатидан устун.

• Бир соатгина илм ўрганиш

бир кечалик ибодатдан яхши (Ҳадиси Шарифдан).

• Куч – билимда (Сукрот, мил.авв. 447-399).

• Илм изловчи – ҳақиқат изловчидир.

Адабиётлар:

1. Анучин В.А. Теоретические проблемы географии.
Москва, Изд-во географической литературы, 1960, 264 стр.

2. Аскарлов А. Жаҳон назари тушган шаҳар. “Бухоро
ҳақиқати” газетаси, 1996, 25 сентябрь.

3. Аҳмедов Б. Мирзо Улугбек (иккинчи нашри).
Тошкент, “Ёзувчи”, 1994, 238-бет.

4. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд.
Ленинградского университета, 1989, 272 стр.

5. Мильков Ф.Н. Физическая география. Современное
состояние, закономерности, проблемы. Воронеж. Изд.
Воронежского университета, 1981, 400 стр.

6. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг илмий мактаблари. Тошкент, "O'qituvchi" нашриёти, 2008, 344-бет.
7. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, "Просвещение", 1980, 269 стр.
8. Солиев А., Маҳмадалиев Р. Иқтисодий ва социал географиянинг асосий муаммолари. Тошкент, 2002, 72-бет.
9. Солиев А.С. Илмий тадқиқот асослари. Тошкент, "Университет", 2003, 51-бет.
10. Фалсафа. Қомусий луғат. Тошкент, Ўзбекистон фойдаласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004, 496-бет.
11. Фалсафа. Тошкент, "Шарқ", 1999, 496-бет.
12. Философские вопросы географии. Москва, "Знание", 1974, 48 стр.
13. Ҳасанов Х., Наврўзова Г. Ҳазрат Саййид Амир Кулод. Бухоро, 2003, 39-бет.

2-мавзу: ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ, ЎРГАНИШ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Режа:

1. География фани ва унинг шаклланиш тарихи.
2. География фанининг табақаланиши ва унинг ҳозирги таркиби.
3. География фанининг ўрганиш объекти ва предмети.
4. География фанининг асосий тамойиллари.
5. География фанининг методологияси ва тадқиқот усуллари.
6. География фанининг асосий мақсади ва вазифалари.

География-энг қадимги ва истиқболли, кундалик ҳаёт билан чамбарчас боғланган фанлардан бири. “География” атамаси юнон мутафаккири Эратосфен (мил.авв. 272-194 йиллар) томонидан фанга киритилган бўлиб, юнонча “ge” – ер, “grafo” – ёзаман, чизаман деган маънога эга. Ҳақиқатдан ҳам, ўша даврларда географик мазмундаги билимлар кўлами тор ва мазмунан содда бўлган. Ернинг шакли, катталиги, иқлимий шароитнинг кенгликлар бўйлаб ўзгариши, Ўрта денгиз атрофидаги ҳудудлар, табиий географик ҳодиса ва жараёнлар ҳақида баённомалар ёзилган. Бу даврдаги географик билимлар даражасини академик И.П.Герасимов (1905-1985) хулосалаб “Антик даврда Ер ҳақидаги барча географик билимлардан кўра, ҳозирги мактаб ўқувчиси кўпроқ билади”, деб қиёслаган эди (“Природа и человек”, 1984, №11, 9-бет).

Асрлар давомида география бошқа фанлар қатори ривожланди ва кундалик ҳаёт ва жамият учун хизмат қилиб келди. Дастлабки асрларда география эмпирик моҳиятга эга бўлиб, атроф-борлиқ ва унинг хусусиятлари ҳақида

баённомалар, тафсилотлар ёзиш билан белгиланган, кейинчалик эса ҳодиса, жараён ва ҳудудларнинг моҳияти ҳақида ҳулоса, умумлашмалар қилиш даражасига кўтарилган. Ниҳоят, илмий-техника инқилоби туфайли география фани ишлаб чиқариш кучи сифатида қўндалик амалиёт билан чамбарчас боғланган, табиий муҳит, ҳудудларни ва жамиятни самарали ташкил қилиш ҳамда уларнинг келажагини баёнорат қилиш даражасига кўтарилди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар қатор табиий фанларга тегишли билим ва изланишлар география фани таркибида бўлган. Табиатшунос олимларнинг бир қисми илмий жамоатчилик асосида ташкил қилинган география жамиятлари таркибида фаолият кўрсатганлар. 1821 йилда Франция (Париж), 1828 йилда Германия (Берлин), 1830 йилда Буюк Британия (Лондон), 1845 йилда Санкт-Петербургда Россия география жамияти, 1897 йилда эса унинг Туркистон бўлимига (Тошкент) асос солинган. Мазкур жамиятлар етуқ, ташаббускор олимларни бирлаштирган ва халқ хўжалигини ривожлантириш ва табиатни муҳофаза қилишга қаратилган изланишлар билан шугулланган.

География фанининг ривожланишида алоҳида олим ва олимлар гуруҳининг ташаббускорлиги муҳим ўрин тутган. Шу боис 1809 йилда Париждаги Сорбонна университетиде география кафедраси ташкил қилинган, 1899 йилга келиб Франциянинг университетларида шундай кафедраларнинг сони бештага етган. Кўпгина университетларда география профессори лавозими жорий қилинган. 1833-1836 йилларда биринчи географ-профессор А.Макопочи Лондондаги университет коллежида фаолият кўрсатган. АҚШда биринчи географ профессор А. Гийот, 1854 йилдан бошлаб Принстон университетиде ишлаган.

Географиядаги ушбу ижобий ўзгаришлар боис таниқли инглиз табиий географи Кеннет Грегори 1850 йилга келиб география фанининг пойдеворига асос солинганлигини (шу жумладан, табиий географияга ҳам) қайд қилади (Грегори, 1988, 26-бет).

XIX асрнинг биринчи ярмида табиатга бир бутун борлик сифатида қараши инқирозга учрайди, яъни табиатшуносликка тегишли билимларни ўз бағрида мужассам қилиб турган географиядан фанларнинг ажралиб чиқиши рўй беради.

Бу жараён туфайли XIX асрнинг охирига келиб география фани яққол инқирозга юз тутаяди ва уни таркибида бўлган ботаника, зоология, тупроқшунослик каби фанлар мустақил фан сифатида ривожланиш йўлига киради. География фанида рўй берган бундай ўзгаришларни машхур тупроқшунос В.В.Докучаев кузатар экан у “география турли томонга тарқалиб кетмоқда, лекин табиий фанлар қўлга киритаётган ютуқлар ва ўзгаришларни синтез қилувчи, умумлаштирувчи (жуда қизиқарли) фан бўлиши керак”, деган ғояни ўртага ташлайди. В.В.Докучаевнинг айнан мазкур орзуси география фанининг келажагини белгилаб беради. Чунки В.В.Докучаевнинг фаншуносликка тегишли бу башорати моҳиятан мажмуали ёндашув, яъни синтез асосида иш тутадиган география фанининг истиқболдаги ривожланиши йўлини очилишига тўртки бўлди. Шу боис В.В.Докучаевнинг замондоши ва фикрдоши Л.С.Берг (1876-1950) В.В.Докучаевни ландшафт ҳақидаги таълимотнинг бошловчиси ва ҳозирги географиянинг асосчиси деб тан олади (Исаченко, 1991, 33-бет).

XX асрнинг бошларида географик тадқиқотларнинг жадаллашуви географияда янги, айниқса, иқтисодий географияга тегишли йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб

келди. 1930 йилларга келиб эса табиий ва иқтисодий география ўртасида айирмачилик, қарама-қаршиликлар юқори поғонага чиқади ва бу жараён 1960 йилларнинг охиригача давом этади. Бу даврда фаолият гўрсатган йирик иқтисодий географлардан Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовский, Ю.Г.Саушкин, айниқса, В.А.Анучин (1913-1984) география фанининг бирлиги, яхлитлиги учун кескин кураш олиб борадилар (Богучарсков, 2004, 424-440-бетлар).

Шунга қарамасдан, кейинги даврларда географик тадқиқотлар икки – табиий ва иқтисодий география мазмунида давом этиб келди. Шу билан бир қаторда, ҳар иккала соҳада ҳам янги илмий йўналиш ва фанларнинг пайдо бўлиши юз берди. Ҳозирги даврда география фани 20 дан ортиқ фан ва йўналишлардан иборат бўлган фанлар тизимидан иборат.

Географияга тегишли фанлар тизимининг чизма тасвири бир неча олимлар томонидан тавсия этилган. Шулар орасида А.Ниғматов (2010) томонидан тавсия этилган чизма эътиборга лойиқ. Бунда географиянинг ёндош фанлар билан узвий боғлиқлиги яққол ўз ифодасини топган. Лекин бу чизмада география фанига бевосита тегишли бўлган айрим фанлар ўз аксини топмаган. Биз география тизимидаги фанларни ҳамда уларни бошқа ёндош фанлар билан ўзаро боғлиқлигини эътироф қилган ҳолда география тизимидаги фанларни қуйидаги соддалаштирилган чизмада ифода этишни лозим топдик (1-чизма).

Ҳозирги даврда география фанлари асосан иккита – табиий география ва иқтисодий география бўлимидан иборат. Табиий географик фанларга умумий Ер билими (умумий табиий география), ландшафтшунослик, палеогеография, иқлимшунослик, геоморфология (геология асослари билан), гидрология (қуруқлик гидрологияси, океанология), тупроқлар, ўсимликлар ва ҳайвонот географияси

кабилар киради. Булар ўз навбатида моҳиятига кўра тор (асл) ва кенг маънодаги фанларга бўлинади. Тор маънодаги фанларга комплекс (мажмуали) асосда иш тутадиган ва мажмуали мазмунга эга бўлган: умумий Ер билими, минтақавий (регионал) табиий география, ландшафтшунослик, палеогеография кабилар киради. Қолган табиий географик фанлар эса аналитик ёки тармоқ табиий географик фанлар тоифасига киради (қўшимчаларга қаранг).

Иқтисодий-ижтимоий география бўлимида ҳам ўнга яқин фанлар мужассам. Ушбу бўлимга яна шаҳарлар географияси, иқтисодий-ижтимоий мажмуалар географияси каби йўналишларни ҳам киритиш мумкин. Географиянинг юқорида қайд қилинган икки қисмдан (қаноти) ташқари оралиқ фанлар ҳам бор. Бу фанлар географиянинг ҳар икки қанотига бевосита тегишли бўлиб, умумигеографик мазмунга эга. Ушбу соҳадаги тадқиқотларда гоҳ табиий, гоҳида эса иқтисодий географларнинг етакчилик қилаётганлиги кўзга ташланади. Оралиқ фанлардан картография, топонимика, туризм ва дам олиш географияси, тиббиёт географияси, геоэкология, география таълими методикаси каби соҳаларда олиб борилаётган тадқиқотлар нисбатан сезиларли ва эътиборга лойиқ.

Хуллас, бугунги кунда география ҳам табиий, ҳам иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга бўлган мажмуали фандир. Бу эса ўз навбатида хоҳлаган муаммони ҳал қилишда мажмуали (комплекс) ёндашувни талаб қилади. Акс ҳолда бирёқламаликка йўл қўйилади ва география фани ўз моҳиятини йўқотади. Шу боис географ кенг мушоҳадали, табиий, ижтимоий-гуманитар билимлар асосини биладиган, фалсафий синтез қобилиятига эга бўлган мутахассис бўлмоғи лозим.

ГЕОГРАФИЯ ТИЗИМИДАГИ ФАНЛАР

“Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин” деган ҳикматомуз иборанинг моҳияти чуқур маънога эга. Чунки “қаерда?” деган саволга жавоб бериш осон, лекин “нима сабабдан шу ерда?” деган саволга жавоб бериш эса мушкулдир.

География фанининг ўрганиш объекти ва предмети ҳақида жуда кўп фикрлар бор. Баъзи олимлар унинг ўрганиш объекти “географик қобик” деса, бошқалари атроф муҳитнинг ҳудудий муаммолари деб талқин қилади (қўшимчага қаранг). Бундай ҳулосалар ўзига хос асосларга эга. Лекин жамиятнинг, кундалик ҳаётнинг бош талаби нима? Бу ҳудудларда инсон учун қулай табиий ва иқтисодий-ижтимоий, сиёсий муҳитни оқилона ташкил қилишдир. География фанининг ўрганиш объекти турли кўламдаги ҳудудлардир. Ҳар бир ҳудуд бир дунё, географик воқелиқдир. Ҳудудлар эса ўз моҳияти билан фарқланади. География фанининг вазифаси мазкур ҳудудлардаги фарқланишлар моҳиятини очиб бериш ва уни ҳисобга олган ҳолда иқтисодий-ижтимоий ҳаётни яхшилашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир.

Географик тизимлар катта-кичиклигига кўра маҳаллий, минтақавий, дунёвий мақомга эга. Мазмунига кўра табиий, иқтисодий-ижтимоий, ҳудудий-маъмурий, сиёсий-маъмурий (миллий) бўлиши мумкин. Табиий геотизимларни табиий география, иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маъмурий геотизимларни эса иқтисодий география ўрганади. География фанининг бош мақсади эса, ҳудудларни оқилона ташкил қилишни такомиллаштиришдир.

География фанининг ўрганиш предмети эса ўрганилаётган ҳудуднинг нимаси, қайси жиҳати ўрганилади демақдир. Бошқача қилиб айтганда, изланишлар олдига қўйилган вазифалар унинг предмети ҳисобланади. География фани

турли кўламдаги ҳудудларни (геотизимларни) ўрганиш давомида қуйидаги тамойилларга таяниши ва унга амал қилиши шартдир.

1. Ҳудудийлик тамойили. Ҳар бир ҳудуд ўзига хос воқелиқдир. Ҳар бир ҳудуд бошқасидан ўзининг табиий, иқтисодий-ижтимоий хусусиятлари билан бошқа жойлардан фарқланади. Кўлами катта бўлган ерларда эса фарқланиш ортиб боради. Ҳудуднинг табиий хусусиятлари фарқланар экан, унинг бағрида бунёд этилган иқтисодий-ижтимоий тизимлар ҳам фарқланади. Ушбу фарқланишларни тўлиғича бартараф қилиб бўлмайди. Мазкур фарқланишларни ўрганиш ва уларнинг моҳиятини очиб бериш география фанининг “нони”дир, акс ҳолда география фани бўлмас эди. Шу боис ҳудудий ёндашувсиз география фани йўқ, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

2. Мажмуалилик ва синтезлик тамойили. Бу ҳудудий муаммоларни ҳар томонлама ўрганиш демакдир. Ҳар бир ҳудуд, уни ташкил қилган унсурларнинг модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғланган бир бутун геотизимдир. Демак, геотизим мураккаб тузилишга эга бўлган географик борлиқдир. Уни ўрганиш ҳам мажмуали ёндашувни талаб қилади. “Тизимли ёндашувсиз география йўқ”, десак тўғри бўлади, акс ҳолда тадқиқотлар географик моҳиятини йўқотади ва бир ёқдамаликка йўл қўйилади. Мажмуали ёндашув ҳудуднинг геологиясидан тортиб маънавиятигача, ҳатто келажак ривожланишигача бўлган муаммоларни қамраб олади ва синтез асосида яқунланади. Шу боисдан ҳам “география – ҳудудлар фалсафаси”, деган хулосага келиш бежиз эмас (Назаров, 2006).

Ҳудудийлик, мажмуалилик ва синтезлик географиянинг бошқа фанларда бўлмаган нодир хусусиятларидан ҳисобланади.

3. Тарихийлик тамойили (Бу ўринда ҳудуднинг палеогеографик ривожланиш тарихи ҳам кўзда тутилади). География заминни ўрганса, тарих замонни ўрганади. Замину замон эса қўш бирликни ташкил қилади. “Тарих – ўтган кунлар географияси, география эса бутунги куннинг тарихидир” деган ҳикматли ибора бор. Ҳудудлар ҳам тарихий давр давомида ўзгаради. Табиатда тиним йўқ. Бу диалектик қонун. Табиат доимо ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда. Тарих – ўтмишнинг ойнаси, келажакнинг устозидир, дейилади. Машҳур палеогеограф, академик К.К.Марков: “Географлар ўтмишни ҳозирги давр учун ўрганади, геологлар эса ўтмиш учун ўрганади” ёки “Ер юзасининг ўтмиши географлар учун, унинг ҳозирги манзарасини билиш учун калитдир”, –деб таъкидлаган эди (Марков, 1986, 114-115-бет.)

Масалан, Зарафшон дарёсининг дельтасида жойлашган чўл-яйлов ландшафтларининг асосий майдонлари қумчағилли аллювиал ётқизикларидан иборат. Булар қуйи, ўрта ва қисман юқори тўртламчи даврда тўпланган. Ҳозирги кунда бу ерларда Палео-Зарафшон тармоқларининг курук ўзанлари сақланиб қолган, холос. Мазкур палеогеографик ҳақиқатни билмай туриб ушбу ландшафтлар негизини ва келажagini башорат қилиб бўлмайди. Худди шундай тарихий ёндашув иқтисодий-ижтимоий тизимларни ўрганиш ва уларни оқилона ташкил қилиш учун ҳам зарур. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деган иборанинг моҳияти ҳам шу ҳулосани тақозо қилади.

4. Экологик тамойил. Экология атамаси илк бор 1866 йилда немис зоологи Эрнест Геккель томонидан фанга

киритилган бўлиб, дастлаб бу атама физиологик мазмунга, яъни тирик организмлар билан муҳит ўртасидаги муносабатларни билдирган. Ўтган асрлар давомида ушбу тушунчанинг мазмун-моҳияти такомиллашди, ўзгарди ва ижтимоийлашиб келди. Ҳозирги даврда экология кўп тармоқли, мажмуали фанга айланди. Ҳар бир фан мутахассиси ўз соҳасининг экологидир. Бу ўринда географ – ҳудудлар экологи деса, ўринли бўлади. Одатда ҳудудлар маҳаллий, минтақавий, глобал, маъмурий, миллий кўламда ва мазмунда бўлади. Бунда географиянинг мажмуали фан эканлиги ва мажмуали, синтезли ёндашув усуллари асқотади. Ҳудудлар доирасида олиб борилган географик тадқиқотлар экологик чиғирикдан ўтказилмоғи лозим. Бундай тадқиқотлар бевосита геоэкологик тадқиқотлар сирасига киради. Ҳудудлар ёки геоэкологик тадқиқотлар ҳудудни ташкил қилган табиий ва иқтисодий-ижтимоий компонентлар ва энг асосийси инсон манфаатларига қаратилмоғи лозим. Ҳудудларда соғлом муҳит яратилмас экан, ундаги борлиқни асл ҳолда асраб-авайлаб бўлмайди.

5. Тасвирийлик ёки картографик тамойил. Ўз вақтида машҳур иқтисодий-географ Н.Н.Баранский: “Карта – географиянинг иккинчи тили”, –деб айтган эди. Ушбу хулосани бугунги кунда “Карта – ҳақиқат ойнаси” деса, тўғри бўлади (Назаров, Ҳалимова, 2011). Карта ҳудудларнинг кичрайтирилган нусхаси бўлиб, ҳудудлардаги ўзига хос нарса, ҳодиса ва жараёнлар моҳиятини очиб бериш имкониятига эга. Ҳар қандай географик тадқиқот ўзининг картографик тасвири билан якуни топиши лозим. Ана шунда географик карталар ҳақиқат ойнаси ҳамда илмий-маърифий асар сифатида кундалик амалиётга хизмат қилади.

6. Гуманитар тамойил (инсонпарварлик тамойили).

Мамлакатимизда жадал суръатлар билан амалга ошири-
лаётган ислохотлар аввало ким учун? Албатта, энг аввало
инсон манфаатлари учун. Географик тадқиқотлар инсон-
нинг кундалик ҳаёти, унинг иқтисодий-ижтимоий, маъна-
вий дунёсини юксалтиришга қаратилмоғи лозим.

Н.Н.Баранский (1881-1963) ўз вақтида “инсонсиз геогра-
фия”га ашаддий қарши бўлиб, “инсонни унутибмиз!” деб
афсусланган эди. Географик тадқиқотлар энг аввало киши-
ларнинг кундалик ҳаётини яхшилашга қаратилгандагина
тўғри йўналишга эга бўлади.

7. Башоратлилик тамойили. Башорат-юнонча prognosis
сўзидан олинган бўлиб, олдиндан кўриш, олдиндан айтиш
деган маънони билдиради. Башоратлаш ҳамма фанларга
тегишли. Чунки борлиқ доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва
ривожланишда. Ҳатто инсон онги, тафаккури ҳам доимо
ўзгаришда, такомиллашувда. Шу боис жамият, инсон башо-
ратга эҳтиёж сезади, яъни келгусида рўй бериши мумкин
бўлган ўзгаришларни билишга интилади.

Географик башорат бу турли кўламдаги ҳудудларда
турли муддатларда рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришни
олдиндан билишдир. Географик башорат тармоқ соҳалар
бўйича ва нихоят комплекс, яъни ҳамма соҳаларни қамраб
олган умумгеографик мазмунга эга бўлади. Бундай
башоратлар ҳудудларни оқилона ташкил қилиш учун
тузиладиган режалар, инвестицион лойиҳалар учун илмий
асос бўлиб хизмат қилади.

География фанининг интеграцион ва синтез қудрати
башоратлаш учун бошқа фанларга нисбатан қулай имко-
ниятларга эга. Келгусида башоратлаш география фанининг
энг устувор йўналишларидан бири бўлмоғи лозим. Бу эса ўз

навбатида фаннинг амалий аҳамиятини оширади ва унинг ижтимоий нуфузини мустаҳкамлайди.

Ҳар қандай фан кўзланган мақсадга эришиш учун ўзининг методологик пойдевори ва методларига эга бўлмоғи лозим. Методология ва методлар эса фан учун билиш қуроли, воситаси сифатида борлиқни билишга ва ечилмаган муаммоларни ҳал қилишга илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Методология атамаси кўпгина оммавий адабиётларда фанларнинг методлари ҳақидаги таълимот деб талқин қилинади (метод - юнонча *methodos* - усул, йўл, *logos* - таълимот). Бизнингча, методология бу борлиқни билишнинг назарий асослари, стратегик илмий йўл, билишга ёрдам берадиган таянч назариялардир. Масалан, умумилмий мақомга эга бўлган диалектик қонун ва категориялар ҳамда умумгеографик қонуниятлар. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган кодекс, қонунлар, давлат қарорларини киритиш мумкин. Методлар эса билиш воситаси бўлиб, ўрганилаётган муаммонинг мақсад ва вазифаларига қараб танланади ва фойдаланилади.

Географик тадқиқотларда асосан қуйидаги методлар асос бўлади: сўров, адабиёт ва ташкилот ҳужжатларини таҳлил қилиш, кузатиш, дала тадқиқотлари (экспедицион, стационар), моделлаштириш, индикацион, географик таққослаш, махсус топогеодезик, картографик, аэрокосмик, тизим-таркиб, статистик, экстраполяция, тарихий-генетик, районлаштириш, географик ахборот тизими (ГИС), диалектик ва бошқалар (бу усуллар моҳияти алоҳида фан сифатида ўқитилади).

Географик тадқиқот усуллари доимо такомиллашиб, замонавийлашиб боради ва унинг самарадорлиги ҳам ортиб

боради. География фани ҳозирги кунда аввало умумтаълим, ўрта махсус ва олий географик таълим учун хизмат қилмоқда. Ю.Г.Саушкин (1980) тили билан айтганда “география қўлга киритган ютуқларини бой бераётган” бўлсада маърифат ва фан йўлида ўз мавқеасига эга. Аммо, қайд қилиш жоизки, бошқа фанларга нисбатаб география фанининг маърифий кудрати, амалиёт билан боғлиқлиги, ёшларда ватанпарварлик, миллий ғоя асосларини яратишдаги имкониятлари бекиёсдир. Шу боис Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов: “Ватан тарихи ва маданиятини, жуғрофияси ва иқтисодини, қадимий урф-одатларимизни ҳар томонлама ўрганиш долзарб аҳамиятга эга. Боғчалардан тортиб, олий ўқув юртларигача бўлган таълим-тарбия тизимларида мазкур фан ва билимларни ўргатишга муҳим сиёсий вазифа сифатида қаралмоғи лозим”¹, –деб таъкидлаган эдилар (И.А.Каримов, 1996). Афсуски, география фани ҳанузгача умумтаълим, ўрта махсус ва олий таълимда етарлича нуфузга эриша олгани йўқ. Бу борада муаммолар кўп, уларнинг ечимини топиш географ-олим ва мутасадди мутахассисларнинг касбий ва умуминсоний бурчидир.

География фанининг етакчи олимларидан Н.С.Жекулин, С.Б.Лавров 1987 йилда география фанининг олий мақсади “жамиятни ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштириш”, деб хулосага келган эдилар. Бу ғоя методологик асосга эга. Чунки география фани комплекс ва синтетик фандир. Барча географик тадқиқотлар пировард натижада жойларда инсон ва жамият фаровонлигига йўналтирилмоғи лозим. Хоҳлаган кўламдаги ҳудуднинг “эгаси” география фанидир. География ҳар қандай ҳудуднинг Ер юзидаги ўрни, табиий-иқтисодий-ижтимоий мазмун-моҳиятини, ўзлигини, бош-

¹ Каримов И.А. Танланган асарлар. 3-жилд. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1996. 38-бет

қача қилиб айтганда, “ютуқ” ва “камчиликлари”ни очиб бера оладиган фандир. Маълумки, география табиий ва иқтисодий-ижтимоий мазмунга эга. Шу асосда ҳозирги даврда географлар асосан табиий ва иқтисодий географлар гуруҳларига бўлиниб олганлар. Олиб борилаётган илмий изланишлар ҳам, химоя қилинаётган диссертациялар ҳам, ҳатто диссертацияларнинг расмий оппонентларини тайинлаш ҳам аксарият соҳалар бўйича олиб борилади. География фани бўйича ўтказиладиган илмий анжуманларда ҳам маърузачилар анъанавий ажратиб қўйилади (2-қўшимча).

Фанларда ривожланиш, табақаланиш бўлади, бу инкор этиб бўлмайдиган диалектик қонун. Лекин география фани туб моҳияти билан комплекс фандир. Унинг “барҳаётлиги” ва самарадорлигини таъминлаб турган илмий ўзак – куч муаммони тизимли ёндашув асосида ўрганишидир. Хулоса шуки, географик тадқиқотлар унинг қайси соҳаларида амалга оширилмасин, улар умумгеографик (комплекс, тизимли) ёндашув асосида бажарилмоғи лозим. Географ мутахассис кадрларни тайёрлашда ҳам ушбу тамойилга амал қилиш мақсадга мувофиқ. География фанининг бош мақсади табиат-аҳоли-жамият “учбирлиги”ни ўзаро алоқадорлик ва боғлиқлик тамойили асосида ҳудудларда оқилона ташкил қилиш экан, мазкур “учбирлик” ўзагида инсон манфаатлари турганлигига амал қилиш лозим. Шундагина география фанининг ижтимоий нуфузи юксалиб боради ва ишлаб чиқариш кучи сифатида инсон фаровонлиги учун самарали хизмат қилади.

Таянч тушунчалар:

Эмпирик, илмий-техника инқилоби, география жамияти, кенг маънода география, тор (асл) маънода география, оралик географик фанлар, анализ, синтез, география

фанининг ўрганиш объекти ва предмети, география фанининг тамойиллари, маконийлик, комплекслилик, синтезлик, тарихийлик, экологиялилик, тасвирийлик (карталилик), гуманитар (инсонпарварлик), башоратлилик, методология, тадқиқот усуллари, “табиат-инсон-жамият” учбирлиги.

Назорат учун саволлар:

1. “География” фани номининг луғавий маъноси билан ҳозирги моҳияти ҳақида қандай фарқланишлар бор?
2. “География жамиятлари” ва уларнинг вазифаси нималардан иборат бўлган?
3. География фанининг XIX асрдаги “инқирози” нималардан иборат?
4. География фанининг табиий ва иқтисодий географияга ажралиб кетишининг назарий асоси нималардан иборат?
5. Кенг ва тор (асл) маънодаги географиянинг мазмун-моҳиятини изоҳлаб беринг.
6. Оралиқ географик фанлар моҳиятини изоҳлаб беринг.
7. “Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин” деган иборанинг моҳиятини ифодаланг.
8. География фанининг асосий тамойилларини изоҳланг.
9. География фанининг методологик асослари нималардан иборат?
10. География фанининг тадқиқот усуллари ва уларнинг моҳиятини изоҳланг.
11. Умумгеографик синтезнинг моҳиятини изоҳланг.
12. “Худудларни оқилона ташкил қилиш” деган тушунчанинг моҳияти нималардан иборат?

1-қўшимча.

География фани, унинг ўрганиш объекти ва аҳамияти ҳақида олимлар

1. “Географиянинг бош фалсафий масаласи табиат билан жамият (инсон), унинг ҳудудий хусусиятларини аниқлашдир” (Солиев, Маҳмадалиев, 2004).

2. “Инсон ва жамиятсиз табиий география қанчалик мақсадсиз бўлса, табиий шароит ва табиий ресурсларсиз иқтисодий ва ижтимоий география ҳам шунчалик муаллақ ва асоссиздир” (Солиев, Маҳмадалиев, 2004).

3. “Инсонсиз” табиий географияни, худди шунингдек, “табиатсиз” (табиатга қарши бўлган) ижтимоий-иқтисодий географиянинг бўлиши мумкин эмас” Н.Н.Баранский. (И.Н.Шприра, 1979, 12-бет).

4. “Мен ҳозирги географияни атроф-муҳит, унинг ҳудудий хусусиятлари, жамият билан ўзаро боғланишлари ҳамда жамиятни ҳудудий ташкил қилиш ҳақидаги фан деб биламан” (В.М.Котляков. География в школе. 1990, №5).

5. География табиатда тартиб ўрнатади (Н.А.Максимов, 1974).

6. “Географиянинг бош мақсади жамиятнинг ҳудудларда ташкил қилишни такомиллаштиришдир” (В.С.Жекулин, С.Б.Лавров, 1987).

7. “Географиянинг энг жозибали хусусияти унинг кўп масштаби, турли миқёс ва кўламда фикрлай олишидадир” И.М.Маергойз. (А.Солиев, Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари. Тошкент, 2007, 7-бет).

8. “География – ҳозирги билимларнинг синтезидир” (П.Хаттет, 1979).

9. “География–ҳудудлар фалсафаси” (И.К.Назаров, 2006).

10. “Табиий географик билимлар иқтисодий географиянинг илдизлари, асослари ҳисобланади” (А.Солиев, 2003).

2-қўшимча.

**Кейинги йилларда Ўзбекистонда, география фанлари
номзоди илмий даражасини олиш учун ҳимоя қилинган
айрим диссертациялар ҳақида маълумот**

1-жадвал

Илмий йўналиш шифри	Ихтисослиги	Диссертант- нинг исми, шарифи	Диссертация мавзуси ва илмий раҳбари	Ҳимоя қилин- ган йил
11.00.01	Табийий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Кўзибоева Озодхон Махмудовна	Сўх конуссимон сийилмасини микрозоналлаштириш ва ландшафт-мелиоратив баҳолаш. Г.ф.д., профессор А.А.Абдулқосимов	2006
11.00.07	Гидрология суши, водные ресурсы, гидрохимия	Айтбасов Даулетбай Пердебаевич	Оценка эрозийной деятельности и стока взвешенных наносов рек Чирчик-Ахангаранского бассейна. Д.г.н., профессор Ф.Х.Ҳикматов	2006
11.00.01	Табийий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Алимулов Нусратулло Раҳмонкулович	Жиззах вилоятининг ландшафт-экологик шароитини баҳолаш. Г.ф.д., профессор Ҳ.Ваҳобов	2008
11.00.01	Табийий география, ландшафтлар геофизикаси ва геокимёси	Тошюв Худойназар Рамазюнович	Чўл ландшафтлари ва уларнинг агроимкониётларидан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида). Г.ф.н., доцент И.Қ.Назаров	2008
11.00.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Сатторов Абдусамат Умаркулович	Сурхондарё вилояти қишлоқ аҳолиси манзилгоҳларининг ривожланиш ва жойлашиш хусусиятлари. Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2009
11.00.07	Гидрология суши, водные ресурсы, гидрохимия	Шодиев Санжар Рўзикулович	Гидрохимия речных и коллекторно-дренажных вод Юго-Запада Узбекистана. Д.г.н., профессор Э.И.Чембарисов	2009
11.01.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Ҳакимов Кўчкор Маҳкамovich	Жой номларини шақлланишида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари (Жиззах вилояти мисолида). Г.ф.д., профессор С.Қораев	2010

11.00.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Сафарова Насиба Иранкуловна	Иқтисодий географик ўриннинг минтакалар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири (Сурхондарё вилояти мисолида). Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2010
11.00.11	Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш	Шарипов Шавкат Мухаммажанович	Табиатни муҳофаза қилишда геозкологик ёндашув (Тошкент вилояти мисолида). Г.ф.д., профессор А.Н.Нигматов	2011
11.00.07	Куруклик гидрологияси, сув ресурслари, гидрокимё	Пирназаров Равшан Топволдиевич	Тўғонли тоғ қўллари ҳолатини комплекс гидрометеорологик баҳолаш ва улар ҳавфини камайтириш чоралари (Қурбонқўл мисолида). Г.ф.д., профессор Ф.Х.Ҳикматов	2011
11.00.11	Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш	Шамуратова Нигора Тахировна	Ўзбекистонда экологик туризм ва унинг табиий географик жihatлари. Г.ф.д., профессор А.Н.Нигматов	2011
11.00.02	Иқтисодий ва ижтимоий география	Таштасва Саида Каҳаровна	Ўзбекистон шаҳар агломерацияларининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари (Тошкент агломерацияси мисолида). Г.ф.д., профессор А.С.Солиев	2011

Адабиётлар:

1. Богучарсков В.Т. История географии. (Учебное пособие). Москва-Ростов на Дону.Изд-во"МарТ",2004,448 стр.
2. Грегори К. География и географы. Москва, "Прогресс", 1988, 384 стр. Перевод с англ.

3. Джеймс П., Мартин Д.Ж. Все возможные миры. История географических идей. Москва, "Прогресс", 1988, 672 стр. (Перевод с англ. 1981).

4. Жекулин В.С., Лавров С.Б. География и общество. Москва, "Знание", 1987, №6, 48 стр.

5. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, "Высшая школа", 1991, 267 стр.

6. Марков К.К. Палеогеография и новейшие отложения. Москва, "Наука", 1986, 280 стр.

7. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Худудларни оқилон ташкил қилиш география фани учун стратегик йўл. Ўзбекистон география жамияти VIII съезди материаллари. Нукус, 2009, 13-17-бетлар.

8. Назаров И.Қ., Ҳалимова Г.С. Географик карталар – ҳақиқат ойнаси: мулоҳаза ва тақлифлар. Географик тадқиқотларда картографик методлардан фойдаланиш. Тошкент, 2011, 24-28-бетлар.

9. Нигматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. Тошкент, "Fan va texnologiya" нашриёти, 2010, 202-бет.

10. Нигматов А., Саидов П., Матчапов М. Ваганни сев, тупроғини ўп. Маърифат, 2006, 5 апрель.

11. Соатов А. Табиий географик тадқиқот услублари. Тошкент, 2001, 44-бет.

12. Солиев А. Илмий тадқиқот асослари. Тошкент, 2003, 51-б.

13. Солиев А., Қарчибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, 1999, 181-бет.

14. Солиев А., Маҳамдалиев Р. Географик тафаккур ва географик маданият ҳақида. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-жилд. Тошкент, 2004, 7-10-бетлар.

15. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. Тошкент, "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" нашриёти, 2006, 672-бет.

16. Хаттет П. География: синтез современных знаний. Пер.с англ. Москва, 1979. 684 стр.

3-мавзу: ФАЛСАФА ВА ГЕОГРАФИЯ

Режа:

1. Фалсафа борлиқни билишнинг методологик асоси.
2. Диалектика – ҳаракат, умумий алоқадорлик ва боғланганлик ҳақидаги таълимот.
3. Диалектика – ривожланиш (таракқиёт) ҳақидаги таълимот.
4. Диалектика қонун ва категориялари - географик билишнинг методологик асоси.

Фалсафа инсоният тарихидаги энг қадимги фан бўлиб, олам ва унинг яшаши, ривожланиши ва таракқиёти, ҳаёт ва инсон, умрнинг моҳияти, борлиқ ва йўқлик каби кўплаб муаммолар ҳақидаги илмлар мажмуидир.

Фалсафа фани борлиқ ҳақидаги барча билимлар тизими сифатида милоддан аввалги VI асрда қадимги Юнонистонда шаклланган (Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. 2004, 326-бет). Фалсафа атамаси юнонча *phileo* – севаман, *sophia* – донолик маъносига эга. Ҳақиқатни англаш билан шуғулланган кишилар файласуфлар, яъни доноликни севувчилар деб аталган. Машҳур математик, файласуф Пифагор (мил.ав. 580-500 йиллар) ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга “фалсафа” деб ном берган биринчи донишмандир.

Фаншуносликда фалсафа фани “фанларнинг фани”, “фанларнинг отаси” деб тан олинади. Бунинг энг аввало иккита асоси бор.

Биринчидан, дастлаб антик даврда борлиқ, яъни барча фанларга тегишли билимлар фалсафа фани таркибида бўлган. Олам ва одам ҳақидаги билимларни тўпланиши натижасида бошқа фанларни бирин-кетин ажралиб чиқиши рўй беради. Фанларнинг табақаланиши ҳозир ҳам

давом этмоқда. Бу ўринда барча фанларнинг илк илдизи фалсафа фани билан боғлиқ эканлигини эътироф этиш керак.

Иккинчидан, фалсафа-ҳозирги даврда энг юксак тафаккур қудратига эга бўлган, олам ва одам ҳақидаги назарий фан. Энг муҳими, у барча фанлар учун илмий методологик мақомга эга бўлган фандир. Бугунги фалсафий дунёқараш, фалсафий қонуниятлар, категориялар ҳозирги ва келгуси тараққиёт учун илмий-назарий асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Фалсафа барча фанлардан фарқли равишда дунёни бир бутун ҳолда олиб, унинг энг умумий томонларини алоқадорлик ва боғланишларини кенг қамровли фалсафий умумлашмалар асосида очиб беради (Фалсафа, 1999, 20-бет). Фалсафа жаҳон халқлари тафаккурининг дурдонасидир. Барча фанлардаги илмий изланишлар фалсафий асосга эга бўлгандагина, ўз мақсадига етади. Мукамалликка интилувчи ҳар бир фан бир томондан фалсафа, иккинчи томондан эса амалиёт билан боғланиши лозим (Филос.вопр.геогр., 1977). “Илмий – фалсафий назария билан қуролланган олим бошқаларга нисбатан ўз фанининг моҳиятини, истиқболини чуқурроқ била олади”, -деб таъкидлаган эди таниқли файласуф Ж.Туленов (2000, 182-бет).

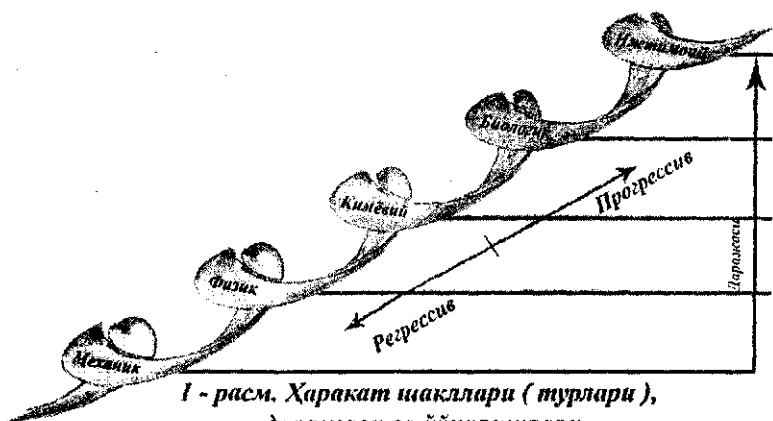
Шу боис барча фанлар, жумладан, география фани учун борлиқ олами билиш учун фалсафий қонуният ва категорияларидан фойдаланиш зарур. Қайд қилиш жоизки, фалсафанинг мағзи, “юраги” диалектика ҳисобланади. Диалектика – фалсафанинг билиш усулидир. Диалектик қонунлар ва категориялар борлиқни билишнинг илмий калитидир.

Диалектик усул – оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, алоқадорлиги, ўзгариши ва ривожланишининг сабабларини ва моҳиятини очиб берадиган методологик қуролдир. Диалектика ривожланиш ҳақидаги таълимот, ҳам мантиқ, ҳам билиш назариясидир.

1. Диалектика – ҳаракат, ўзгариш, умумий алоқадорлик ва боғланганлик ҳақидаги таълимот. Табиатда тиним йўқ, деган ҳикматомуз ибора бор. Диалектик тил билан айтганда, табиатда, одамларда, жамиятда, ҳатто инсон тафаккурида ҳам тиним йўқ. Борликда нима бўлса, улар доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда. Ҳаракат – борлиқнинг яшаш шаклидир. Мавжуд бўлмоқ, энг аввало, ҳаракатланмоқ ва ўзгармоқ демакдир. Ҳаракат туфайли ўзгариш рўй беради. Ўзгариш эса турли нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсири натижасида содир бўлади. Юзаки қараганда осойишталик бўлиб туюлган сокинлик, ҳаракатсизлик нисбий маънога эга бўлиб, ҳаракатнинг муайян ҳолатини англатади (Шокиров, Шокиров, 2009).

Ҳаракат инсоннинг хоҳиши ва истаги билан боғлиқ эмас, ҳаракат чин жараёндир. Ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи борлиқнинг ўзида. Ҳаракатнинг манбаи нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро таъсирлари ва муносабатларидир. Ҳар қандай жисмнинг мавжудлиги унинг ички алоқадорликлари натижасидир. Географик тил билан айтганда, ички таъсирлар ва алоқадорликлар улардаги тафовут (фарқланиш) орқали содир бўлади.

Одатда ҳаракатнинг бепшта шакли (механик, физик, кимёвий, биологик, ижтимоий) ва даражаси ҳамда иккита йўналишини (прогрессив ва регрессив) ажратадилар (1-расм).

1 - расм. Ҳаракат шакллари (турлари),
дарajasи ва йўналишлари

Ҳаракат шакллари орасида ижтимоий ҳаракат энг мураккаби ва олийсидир. Истаган предметнинг ҳаракати бошқасига нисбатан содир бўлади. Жисм ва предметлар ҳаракати ички зиддиятли жараёндир, яъни у беқарорлик ва барқарорлик, ўзгариш ва осойишталикнинг бирлигидан иборат (Фалсафа. Қомусий луғат, 2004, 489-бет).

Прогресс – объектни тизимли тузилиши, муҳит алоқасини мураккаблашувидир, регресс эса ҳаракат жараёнида ҳаракатдаги объектда кузатиладиган емирилишлардир. Ҳаракат табиатда ва жамиятда рўй берадиган ҳамма жараёнларни ўз ичига олади. Шу боис Аристотель ўз вақтида ҳаракат моҳиятини билмасдан туриб табиатни ўрганиш мумкин эмас, деб уқтирган эди.

Ҳақиқатдан ҳам нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ҳаракатлар пировард натижада борлиқдаги умумий алоқадорлик ва боғланишни таъминлайди. Бу эса ўз навбатида географик тизимларнинг шаклланиши ва бир бутун бўлишига олиб келади. Ушбу геосистемаларни ташкил қилган қисмларининг бирортаси ўзгарса, бу ҳол албатта бошқа қисмларнинг ўзгаришига олиб келади. Демак, бизни ўраб турган олам

турли кўламдаги системалар занжиридан иборат. Агар Коинот бир бутун система бўлса, у Галактикалар мажмуидан иборат. Бизнинг “Сомон йўли” миз (Галактика) эса ўз навбатида Қуёш системасига ўхшаш тизимлардан, улар ҳам ўз навбатида планеталар тизимидан ташкил топган. Планеталар ҳам ўзига хос яхлит бир бутун геосистемани ташкил қилади. Планетар (глобал) кўламга эга бўлган географик қобик эса минтақавий (регионал) ҳамда маҳаллий (локал) геотизимлардан иборат. Мазкур геотизимлар модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғлиқ бўлган геотизимлар занжиридан иборат. Агар ушбу умумий алоқадорлик ва боғлиқлик (қарамликни) диалектик таълимот асосида фикр юритадиган бўлсак, кўпгина географик муаммолар ўз- ўзидан ойдинлашади. Масалан, географик қобик, ландшафт қобиғи, геотизимлар чегаралари ҳақидаги маълумотлар нисбий тушунчалар бўлиб, бу борада жиддий мунозаралар олиб бориш мумкин. Бу ўринда алоқадорлик қаерда тигиз, кундалик амалиёт учун уларнинг қайси томонлари зарурлигини билиш муҳимдир.

Таниқли географ Ф.Н.Мильков (1990, 143-бет) ландшафтларни беш боғламли геотизим деб таърифлайди:

- ландшафт компонентларининг бир-бири билан боғлиқлиги;
- ландшафтни ташкил қилган кичик геотизимларнинг (урочище, фациялар) ўзаро алоқадорлиги;
- Ландшафтнинг қўшни ландшафтлар билан боғлиқлиги;
- ландшафтнинг остки пойдевор – литосфера билан боғлиқлиги;
- ландшафтнинг атмосфера билан боғлиқлиги.

Бунга ландшафтнинг узок худудлар билан боғлиқлиги (Ўрта Осиё ўлкасига атмосфера ёгинларининг асосий қисми Атлантика океанидан кириб келади ёки қушларнинг келиб кетиши, қўниб кетиши) ҳамда улар бағрида ташкил топган иқтисодий-ижтимоий тизимлар билан бевосита боғлиқлигини инобатга олсак, ландшафтнинг бешта эмас, етти боғламли геотизим эканлиги маълум бўлиб қолади.

Табиий ва сиёсий-маъмурий, худудий-маъмурий чегаралар масаласини ҳам ушбу диалектик таълимот асосида кўриб чиқиш мумкин. Табиий чегараларнинг нисбийлиги, сиёсий-маъмурий чегаралар эса жамиятни (мамлакатни) бошқариш учун зарурлиги ва ушбу худудлар учун транс-чегаравий муаммолар мавжудлиги равшан бўлиб қолади.

Хуллас, геотизимлар модда, энергия ва ахборот алмашинуви туфайли бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилувчи турли қўламдаги занжирдан иборат. Бу занжирда қўлами жиҳатидан катта геотизимлар ўз доирасидаги кичик геотизимларнинг яшashi ва ривожланиши учун макон (мухит) вазифасини ўтайди. Ўз навбатида кичик геотизимларда содир бўлган ўзгаришлар ўзини ўраб турган йирик геотизимларга ҳам ўз таъсирини ўтказadi.

Таниқли олим В.С.Жекулин “Ўзарo алоқадорлик ва ўзарo боғлиқлик (ўзарo қарамлик) география фанининг асосий методологик тамойили”, деб қайд қилган эди (1989, 105-бет). Агар география фанининг нодир хусусияти муаммога комплекс ёндашув бўлса, ушбу ёндашувнинг ўзагини ўзарo алоқадорлик, ўзарo боғланганлик ташкил қилади. Шу боис географик тадқиқотларда тизимли ёндашув зарур (Назаров ва бошқ., 2008; Назаров, 2009). Айниқса, география фани учун стратегик аҳамиятга эга бўлган “табиат-жамият-аҳоли” учбирлиги муносабатлари-

нинг худудий муаммоларини ўрганишда диалектиканинг умумий алоқадорлик, боғланганлик, тизим-таркиб (бутун ва қисм ҳамда система-структура-элемент) каби категориялари асосида иш тутмоқ зарур. Бу борада системаларнинг умумий назарияси яратилишидан аввал унинг пойдевори фалсафа ҳамда география фанларида шаклланганлигини қайд қилиш жоиз. Кўпгина табиатшунослар, жумладан, географлар ҳам географик муҳитнинг бир-бутунлиги қонуниятини В.В.Докучаев (1846-1903) томонидан кашф қилинганлигини эътироф қиладилар (Кузин, Бабкин, 1979, 7-бет; Мильков, 1981, 308-бет). Лекин борлиқнинг бир бутунлиги файласуфлар томонидан бир неча асрлар аввал асосланганлигини унутмаслик лозим. Бу ўринда француз файласуф-олими Блез Паскалнинг (1623-1662) "Оламдаги барча нарсалар бир-бирига шу даражада боғланиб кетганки, улардан бирини бошқаларсиз ва яхлит ҳолда олмай туриб англаб бўлмайди" деган ҳудосасини келтириш kifоя. В.В.Докучаев эса ушбу қонуниятни дала тадқиқотлари, тажрибалари асосида амалда исботлаган десак, тўғри бўлади. Бирбутунлик қонуниятига қарамасдан ҳозирги кунга қадар географик тадқиқотларда бирёқдамалик, яъни табиий географик ёки иқтисодий-ижтимоий географик ёндашувлар устувор бўлиб келмокда. Шу боисдан ҳам географик тадқиқотлар натижаларининг пишиқлиги ва бевосита амалий аҳамиятини талаб даражасида деб бўлмайди. Келгусида географ-тадқиқотчи қайси муаммони ўрганмасин, геотизимларнинг бирбутунлигини ҳисобга олган ҳолда иш тутмоқлиги лозим. Акс ҳолда тадқиқотларнинг бирёқдамалиги туфайли уларнинг самарадорлиги чекланган бўлаверади. Географик тадқиқотларда тизимли ёндашувга эришишнинг стратегик йўлларида бири олий таълим тизимидаги намунавий ўқув режаларини такомил-

лаштиришдир. Ушбу ўқув режаларига тизимли ёндашув асосларини ўргатадиган географик фанларни киритиш мақсадга мувофиқ.

Таниқли географлар Э.Б.Алаев (иқтисодий географ), В.С.Преображенский (табиий географ) 1980 йилдаёқ географик синтез асосида тадқиқотлар олиб бора оладиган географ-мутахассислар ("географ-комплексник"лар) тайёрлаш лозимлигини қайд қилган эдилар (Алаев, Преображенский, 1980). Маълумки, география ўз моҳияти билан комплекс (мажмуали) фан. Шу боис география фанининг "нони" тизимли ёндашувда "тизимли ёндашувсиз география фани йўқ" (Назаров ва бошқ., 2008). "География – ҳозирги билимлар синтезидир" (Хаггетт, 1979) деган хулосаларнинг диалектик моҳияти ана шундадир.

Диалектика – ривожланиш ҳақида таълимот

Борлиқдаги ҳаракат ва у туфайли содир бўладиган умумий алоқадорлик, боғлиқлик ва ўзгаришлар пировард натижада ривожланишга олиб келади. Ички ва ташқи боғланишлар замирида модда, энергия ва ахборот алмашинувлари ётади. Ривожланиш бу прогресс, лотинча *progresis* – илгарилаб борадиган тараққиёт маъносига эга. Бошқача қилиб айтганда, ривожланиш – муайян тизимнинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгарилама йўналишга эга бўлган миқдорий ва сифатий ўзгаришидир (Фалсафа. Қомусий луғат, 2004, 489-бет). Ривожланиш оддийдан мураккабга, бир хилликдан кўп хилликка, пастдан юқорига қараб боровчи жараёндир. Диалектик концепциясига кўра ривожланиш сифатий ўзгариш билан боғлиқ бўлиб, унинг уч асосий хусусияти мавжуд:

- ривожланиш орқага қайтмайди;

- ривожланиш фақат келажакка йўналгандир;
- ривожланиш зарурийлик билан боғлиқ. Ушбу хусусиятлар мавжуд бўлгандагина, ўзгариш ривожланиш даражасига кўтарилади.

Табиатда юз берадиган даврий ўзгаришлар заминида ҳам ривожланиш ётади. Фаслларнинг алмашинуви даврий хусусиятга эга бўлса-да, ҳар бир фасл ўзига хос, навбатдаги ривожланиш зинапоясида бўлади. Ер табиатининг (ландшафтларининг) ривожланишида геокимёшунослар уч босқични ажратадилар.

1) **Абиоген босқич** (катархей). Агар Ер планетасининг пайдо бўлганига 4,5 млрд. йил бўлган бўлса, бу энг тўнғич - тирик организмлар бўлмаган давр бўлиб, 1 млрд. йилни ўз ичига олади. Бу босқичда атмосфера ва сувда темир ва марганец элементлари етакчилик қилган, атмосферада кислород миқдори йўқ ҳисобида бўлган, қуруқликлар асосан лавали ётқизиқлар билан қопланган, тупроқ қоплами шаклланмаган, ландшафтлар ўртасида геокимёвий фарқланишлар катта бўлмаган, қуруқликлар оддий ҳаётсиз чўллардан иборат бўлган.

2) **Биоген босқич** архей-кайнозой эраларини ўз ичига олади. Бу геокимёвий нуқтаи назардан тикланиш, оксидланиш ва оксидланиш-тикланиш давларга (стадия) бўлинади. Тўнғич ҳаётнинг сувда пайдо бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг қуруқликга кириб келиши, уларнинг кейинги давларда такомиллашуви, органик дунё вакиллари турларининг кўпайиши, атмосферада кислороднинг ортиши рўй беради. Агар девон даврида қуруқликларда ўсимликлар 12000 турни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич тошқўмир даврида 27, юрада 60, неогенда 100, ҳозирги даврда эса 300 минг турдан ошган. Табиат зоналари эса,

асосан, музланишлар давридан сўнг ҳозирги қиёфани олган (Перельман, 1975).

3) **Маданий (ҳозирги) босқич** аксарият адабиётларда антропоген давр деб тилга олинади. Бу босқич инсон омили туфайли Ер юзида модда, энергия ва ахборот алмашинувининг жадал тус олиб бораётганлиги, табиатга антропоген юкнинг ортиб бораётганлиги, табиат ва жамият ўртасидаги муносабат ва зиддиятларнинг тобора мураккаблашиб бораётганлиги билан белгиланади. 1930 йиллардаёқ рус олими академик А.Г.Ферсман “инсон дунёни геохимёвий жиҳатдан қайта ўзгартирмоқда”, деб ёзган эди. Қадимги дунёда инсоният томонидан 18 та кимёвий элементлардан фойдаланилган бўлса, XIX асрга келиб у 19 та элементга кўпайган. Ҳозирги пайтда эса Менделеев даврий системасига кирган барча элементлардан ташқари табиатда учрамайдиган, инсон томонидан яратилган, сунъий кимёвий бирикмалар (жумладан, пластмассалар) яратилдики, уларсиз ҳозирги ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди.

Бундан ташқари, ривожланиш туфайли аҳолининг сони (демографик босим) кўпайиб бормоқда. Агар бундан 40 минг йил аввал Ер юзида 3 млн. аҳоли яшаган бўлса, милоднинг бошларида 250 млн. га етган. Бу кўрсаткич 1820 йилда бир миллиардга, 1999 йилда олти, 2011 йилнинг 27 октябрида етти миллиардга етди. Ҳозирги даврда инсониятнинг Ер табиатига таъсир кучи ҳар 10-12 йилда бир қарра ортиб бормоқда. Инсоннинг ақл-заковати туфайли фан, техника ва ахборот технологиялари тезкор ривожланиб бормоқда. Унинг онги, тафаккур қудрати ортиб бормоқда. Тили, меҳнати, ахлоқи, ҳаёт тарзи, ижтимоий талаби такомиллашиб бормоқда. Жамият ҳам табиатнинг тадрижий тараққиётининг муайян бир босқичида вужудга келган ва доимий ривожланиб турувчи организм сифатида тако-

миллашиб бормокда. Файласуфлар бугунги кунда Ер табиатининг ноосфера (ақл соҳаси) тараққиёт босқичига кирганлигини қайд қилмоқдалар (ИБ. Каримов, 2007, 19-бет). Бу даврда Ер табиатининг келгуси ривожланишида инсоннинг ақл қудрати, яратувчанлик фаолияти муҳим ўрин тутмоғи лозим. Шу боисдан ҳам “табиат-инсон-жамият” учбирлиги коэволюциясини таъминлаш инсоният ва фан учун асосий вазифа эканлигини унутмаслик зарур. Қайд қилиш жоизки, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосини табиат ва унинг шарт-шароити ва ресурслари ташкил қилади. Табиат, жамиятнинг яшаши ва ривожланиши учун бирламчи имкониятдир. Тўғри, табиат ва жамиятнинг ривожланиш қонуниятлари бир-биридан фарк қилса-да, уларда ўзаро уйғунлик ва фарқланиш қонуниятлари ҳам мавжуд. Барибир, жамият тараққиёти қай даражада ва қаерда бўлмасин, табиат ва жамиятнинг бир-бирига мос, уйғун, коэволюцион ривожланишига интилмоқ, инсоният учун стратегик йўл бўлиб қолмоқлиги лозим. Акс ҳолда табиат ва жамият ўртасида зиддиятлар тобора ҳалокатли тус олиши муқаррар.

География фани турли кўламдаги (дунёвий, мишгақавий, маҳаллий, миллий) ҳудудларни комплекс (мажмуали) ўрганиб, уларни оқилона ташкил қилишга бағишланган. Хар бир ҳудуд табиий-тарихий ҳосила бўлиб, ўзига хос табиий-иқтисодий имкониятга эга. Бошқача қилиб айтганда, инсон манфаатларига нисбатан “ютук” ва “камчилик” ларга эга. Ушбу ҳудудларнинг ривожланиш тарихи (палео-географияси, тарихий географияси) умумгеографик ёндашув асосида комплекс ўрганилмоғи лозим. Бундай илмий ёндашувлар ўз навбатида географик ҳудудларни яқин келажакдаги ривожланиш истиқболларини башорат қилиш имкониятларини ҳам беради. Географик башорат эса,

худудларнинг ривожланиш истиқболларини режалаштириш учун илмий асос бўлиб хизмат қилади. Географик башорат эса ўз навбатида диалектик қонун, категория ва таъмоилларни билишни тақозо қилади. Ҳар қандай географик тадқиқот фалсафий-диалектик усул асосида бажарилгандагина, назарий жиҳатдан мукамал бўлади ва унинг амалиёт билан боғланиши осон кечади. Диалектик усул – оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, ўзгариши ва ривожланишининг сабаблари ва моҳиятини фалсафий қонуният ва категориялар асосида очиқ берадиган методологик қуролдир.

Таянч тушунчалар:

Фалсафа, диалектика, диалектик қонун ва категориялар, борлиқ, олам ва одам, "фанларнинг фани", "фанларнинг отаси", антик давр, фалсафий дунёқараш, диалектик усул, ҳаракат, ўзаро алоқадорлиқ, ўзаро боғланганлик, ўзаро қарамлик, ўзаро таъсир, тафовут (фарқланиш), прогресс, регресс, "Сомон йўли", "ландшафт беш боғламли тизим", "ландшафт етти боғламли тизим", табиий, сиёсий-маъмурий, ҳудудий-маъмурий чегаралар, трансчегаравий муаммолар, "табиат-инсон-жамият" учбирлиги, тизимли ёндашув, ривожланиш, катархей, Ер сайёраси, абиоген, биоген босқич, тикланиш, оксидланиш-тикланиш, маданий (ҳозирги) ривожланиш босқичи, антропоген давр, ландшафтлар геохимёси, антропоген юк, демографик босим, ноосфера, коэволюция, географик башорат, умумгеографик ёндашув.

Назорат учун саволлар:

1. Фалсафа фанининг моҳияти нималардан иборат? Бошқа фанлардан у қайси жиҳатлари билан фарқланади?

2. Диалектик усулнинг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
3. Ҳаракат шакллари (турларини) изоҳланг. Унинг моҳияти нималардан иборат?
4. Системанинг (тизимнинг) моҳиятини изоҳланг.
5. Географик тадқиқотларда тизимли ёндашувнинг моҳияти нималардан иборат?
6. Ривожланишнинг диалектик моҳиятини изоҳланг.
7. Ер табиатидаги ривожланиш босқичларини изоҳланг.
8. Ер табиатининг ривожланишидаги ҳозирги ноосфера босқичининг моҳияти нималардан иборат?
9. "Табиат-инсон-жамиyat" ривожланишидаги коэволюция назариясининг мазмун-моҳияти нима?
10. География ва коэволюцион назария.

Адабиётлар:

1. Алаев Э.Б., Преображенский В.С. Система прикладных и теоретических географических исследований для народнохозяйственного планирования. Системные исследования в науках о Земле. Москва, Знание, 1980, стр.36-42
2. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, 1989. 272 стр.
3. Каримов Иброҳим Ноосфера: теосиёсат ва мафкура. Тошкент, "Фан", 2007, 208-бет.
4. Кузин П.С., Бабкин В.И. Географические закономерности гидрологического режима рек. Ленинград, Гидрометеиздат, 1979, 200 стр.
5. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва. "Высшая школа", 1990, 335 стр.
6. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж. Изд-во Воронежского университета. 1981, 400 стр.

7. Назаров И.К. География ва фанлараро алоқадорлик. Ўзбекистон география жамияти VIII съезди материаллари. - Нукус, 2009, 125-127-бетлар.

8. Назаров И.К., Аллаёров И.Ш., Тошов Х.Р. Географияда сабаб ва оқибат тамойили. Фалсафа ва тасаввуф. Бухоро, 2008, 51-54-бетлар.

9. Перельман А.И. Геохимия ландшафта. Изд. второе переработанное и дополненное (Учебное пособие). Москва, "Высшая школа", 1975, 342 стр.

10. Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот. Тошкент, "Меҳнат", 2000, 216-бет.

11. Фалсафа. Қисқача изоҳли лугат. Тошкент, "Шарқ", 2004, 384-бет.

12. Фалсафа. Қомусий лугат. Тошкент, "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти" нашриёти, 2004, 496-бет.

13. Философские вопросы географии. Москва, "Знание", 1977, 48 стр.

14. Шокиров Р.Ў., Шокиров М.Р. Диалектик мантиқ. Бухоро, "Бухоро" нашриёти, 2009. 111-бет.

4-мавзу: ТАБИЙ ГЕОГРАФИК РАЙОНЛАШТИРИШ ВА УНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. Табиий географик районлаштиришнинг мазмун-моҳияти.
2. Борлиқнинг бир бутунлиги ва ҳудудий табақаланишининг фалсафий -диалектик асоси.
3. Географик қобикнинг бир бутунлиги ва ҳудудий табақаланиш сабаблари.
4. Табиий географик районлаштириш тамойиллари ва усуллари.
5. Табиий географик районлаштириш ва бу борадаги изланишлар, уларнинг амалий аҳамияти.

Табиий географик районлаштиришнинг мазмун-моҳияти

Табиий географик районлаштириш табиий географик тадқиқотларнинг энг долзарб (ўзак) йўналишларидан бири ҳисобланади. Бундан ташқари, бу илмий жараён табиатни билишнинг энг самарали усулларида ҳам биридир. Юқоридаги мавзуларда қайд қилинганидек, борлиқ, аниқроғи, Ер юзаси табиати (геотизимлар) бир бутун бўлса-да, у маҳаллийликка эга. Яъни уни ташкил қилган ландшафтлар (геокомплекслар) ҳудудий бир хил эмас. Уларнинг мазмун-моҳияти, ташқи кўриниши, ресурс имкониятлари жойларда фарқланади. Мазкур фарқланишларни маълум тартибга солиш, ажратиш ва картада ифодалаш табиий географик районлаштириш орқали амалга оширилади. У ўз моҳияти билан ландшафтларни таснифлашга (систематикага) яқин туради (Исаченко, 1991, 275-бет.) Бу жараён ўз навбатида Ер табиатининг ҳудудий тартиби ва таркибини

мукаммал билиш имкониятини ҳам беради. Шу боис, табиий географик районлаштириш Ер юзасидаги геотизимларни билиш усули ҳам деб ҳисобланади.

Борлиқнинг бир бутунлиги ва унинг ҳудудий табақаланиши фалсафий диалектик асосга эга. Табиий географик районлаштиришнинг фалсафий-диалектик асоси аввало шундан иборатки, борлиқда, шу жумладан, Ер табиатида тиним йўқ. У доимо ҳаракатда, ривожланишда, қуйи босқичдан юқорига, оддийдан мураккабликка қараб такомиллашиб боради. Ривожланиш доимо илгарилама, бурамасимон (спиралсимон) бўлади. Унинг янги ўрами оддингисидан кўра кенгроқ, бойроқ, мазмунлироқ, юқорироқ ва мураккаброқдир. Ер табиати ҳозирги кунга қадар абиотик, биотик, антропоген даврларни ўтаб ноосфера босқичига қадам қўйди (Иб. Каримов, 2007). Бу жараён узлуксиз давом этмоқда. Лекин ривожланиш Ер юзида бир тўқисда давом этмаган, яъни ҳар жойда ҳар хил тарзда кечган (метахроник). Ер юзининг ҳозирги ташқи манзараси – ландшафтлари (геотизимлар) турлича таркибга эга. Узлуксиз ривожланиш натижасида ҳозирги даврда “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги юзага келдики, у тобора такомиллашиб бормоқда.

Табиатда мавжуд, яъни чин ҳақиқат бўлган турли-туман геотизимларни аниқлаш, тартиблаштириш уларни карталаштириш, табиий-географик районлаштиришнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ундан қўзланган мақсад эса, Ер юзасини ташкил қилган геотизимлар ва уларнинг ресурсларидан инсон манфаатлари учун самарали фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир. Бу жараён қийин вазифа, чунки Ер табиати бир-бири билан чамбарчас боғланган, бири-иккинчисини келтириб чиқарадиган, бир-бирига қарама-қарши бўлган

нарсa ва ҳодисалар бирлигидан иборат. В.С.Жекулин таъбири билан айтганда, Ер юзаси ва уни ташкил қилган геотизимлар, энг мураккаб машиналардан ҳам мураккаб тузилишга эга (1989, 7-бет.).

Табиий географик районлаштиришда фалсафий-диалектик мазмунга эга бўлган узлуксизлик (давомлилик), узлуклилик (давомсизлик) қонуниятларига ҳам таянмоқ зарур. Унинг мазмуни шундан иборатки, Ер табиати бир бутун бўлиб, унинг ҳудудий табақаланиш чегаралари мутлақ ҳақиқат эмас, балки нисбийдир. Бунини сув ва қуруқлик ўртасидаги чегара мисолида англаш қийин эмас. Бир қараганда сув ва қуруқлик ўртасидаги чегара яхши ифодаланган, аниқ чегараси бор. Аслида эса бу чегара ўтиб бўлмас “Хитой девори” эмас. Аниқроғи, қуруқлик билан сув ландшафтлари ер усти, ер ости модда ва энергия оқимлари билан ҳамбарчас боғлиқ, бир-бирига таъсир қилади ва бир бутунлиқни ташкил қилади. Демак, геотизимлар ўртасидаги чегаралар нисбийдир. Қайд қилинганидек, қуруқлик ёки сувли ерлар ўртасидаги ҳудудий фарқланишлар чегараларини аниқлаш ва карталаштириш ўта мушкул вазифалардан биридир. Шу боис табиий географик районлаштириш жараёни мураккаб, мунозарали, ҳалигача тўлиқ ҳал қилинмаган муаммодир.

Албатта, табиий географик районлаштириш комплекс моҳият ва мазмунга эга. Ер табиатининг ҳудудий геокомплексларга ажратиш босқичига бирданига келинган эмас. Бундан аввал табиатнинг тармоқ соҳалари бўйича (геоморфологик, иқлим, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси кабилар) районлаштиришлар амалга оширилган бўлиб, табиий географик районлаштириш эса, уларнинг юқори босқичи ҳисобланади. Илк бор “табиий географик район” атамаси В.В.Докучаевнинг шогирди рус геоботаниги, тупроқшунос,

табiiй географ Г.И.Танфильев томонидан фанга киритилган. Олим томонидан Россиянинг Европа қисми табiiй географик районлаштирилган (Танфильев, 1897). 1960-1980 йилларга келиб эса табiiй географик районлаштиришга бағишланган тадқиқотлар энг юқори босқичга кўтарилган. Ҳозирги даврда эса ландшафтларни (кичик ҳудудларни) типологик таснифлашга (районлаштиришга) ва уни кундалик амалиёт билан боғлашга эътибор қаратилмоқда.

Аксарият табiiй географлар табiiй географик районлаштириш деганда йирик кўламга (минтақавий) эга бўлган табiiй географик комплексларни (геотизимларни) ажратиш, таснифлаш ва карталаштиришни тушунадилар. 1988 йилда чоп этилган “Географик энциклопедик луғат”да (Москва) табiiй географик районлаштириш Ер юзиди бир нусхада учрайдиган табiiй ўлка-зона-сектор-провинция-область-район каби географик комплексларни тадқиқ қилишни ўз ичига олади, географик ландшафтлар ва уларнинг морфологик (ички) қисмларини ўрганиш эса бунга кирмайди, деб қайд қилинган (322-бет). Кичик кўламдаги геокомплекслар одатда топологик мазмунга эга. Улар ландшафтшунослик фанининг ўрганиш объекти деб ҳисобланади (Зокиров, 1999, 27-бет).

Йирик (минтақавий) кўламдаги геокомплекслар асосан мавжуд бўлган адабиётлар, тармоқ соҳадаги карталар, космик маълумотлар асосида лаборатория шароитида ўрганилади ва уларни районлаштириш ишлари бажарилади. Кичик кўламдаги ландшафтларни ажратиш (таснифлаш) эса, асосан дала экспедициялари жараёнида тўпланган маълумотлар асосида аниқланади ва таснифланади.

Йирик кўламдаги (минтақавий) геокомплекслар ҳудудий яхлит, ягона (индивидуал) бир нусхада бўлса, типологик геокомплекслар эса сифат кўрсаткичлари асосида ажра-

тилади, уларнинг ўхшаш нусхалари бошқа ҳудудларда ҳам такрорланади.

Ер юзасидаги геотизимларининг ҳудудий табақаланиш сабаблари

Юқорида қайд қилинганидек, Ер табиатида тиним йўқ. У доимо ривожланишда. Уни ташкил қилган компонентлар доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва илгарилаб бораётган ривожланишда. Бу фалсафий-диалектик қонуниятдир. Улардаги ҳаракат ва ўзгаришларнинг манбаи эса ички зиддиятлардир. Ер табиатининг ўзгаришларига сабаб бўлган омиллар жуда хилма-хил. Уларни учта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Ички кучлар, аниқроғи, тектоник омиллар. Бу Ер сайёрасининг ички тузилиши ва у билан боғлиқ бўлган тектоник ҳаракатлардир. Ер пўстини (литосферани) ўзгаришига олиб келган байкал, каледон, герцин, киммерий (мезозой) ва альп бурмаланишлари содир бўлган. Мазкур тектоник ҳаракатлар туфайли ер пўстининг бўйлама, энлама табақаланиши ортиб, такомиллашиб келган. Ернинг энг баланд (8848 м) ва энг чуқур (11022 м) жойларидаги фарқланиш даражаси ҳозирги даврда 20 км га яқинлашади. Органик дунё такомиллашиб ҳозирги таркибга эга бўлади. Чўкинди жинсларнинг кўлами ва қалинлиги ортиб келган. Серҳаракат геосинклиналлар майдони камайиб платформалар кўлами ортиб бормоқда. Ҳозирги даврда ҳам Ер табиатини ўзгартирувчи тектоник (неотектоник) жараёнлар, яъни сейсмик ҳаракатлар, вулканизм ва асрий тебранишлар давом этмоқда.

2.Ташқи табиий географик жараёнлар, айниқса, Қуёш иқлимий омиллар Ер табиатини ўзгартирувчи манбалардир. Иссиқлик ва намликнинг ер юзиде нотекис тақсимланиши туфайли денудацион, эрозион, дефляцион, грави-

тацион жараёнларнинг узлуксизлиги, органик дунёнинг зонал, секторли (меридионал), бўйлама тақсимланиши Ер табиатининг умумий ва ҳудудий хилма-хиллиги ва такомиллашувига сабаб бўлиб келмоқда.

3. Антропоген омил. Одамнинг пайдо бўлиши, айниқса, бундан 40 минг йил муқаддам “ақлли одам”ни намоён бўлиши туфайли табиатга таъсир қилувчи қудратли куч майдонга келди. Ҳозирги даврда илғор фан ва техника билан қуролланган инсон Ер табиатини ўзгартирувчи қудратли кучга айланди. Унинг геотизимларга таъсир кучи айрим тадқиқотчиларнинг маълумотига кўра ҳар 10-12 йилда бир карра ортиб бормоқда. Инсоннинг кўп ҳолларда, номуносиб ҳаракатлари туфайли умумий экологик вазият тобора ёмонлашмоқда. Айрим биологик турлар қирилиб кетмоқда. Антропоген таъсирнинг салбий оқибатларининг ижтимоий ҳаётга таъсири ҳам тобора кучайиб бормоқда.

Файласуфлар, табиатшунослар инсониятни ҳозирги даврда ноосфера (“ақл қобиғи”) босқичига қадам кўйганлигини, эндиликда ақлни ишга солиб, табиат билан уйғун яшаш зарурлигини қайта-қайта қайд қилмоқдалар (Иб. Каримов, 2007). Табиат билан уйғун (коэволюция) яшаш учун унинг қонуниятларини, ҳудудий хусусиятларини мукаммал билиш талаб қилинади. Бу борада табиий-географик районлаштириш ҳам ўзига хос илмий йўл – изланишдир.

Табиий географик районлаштиришнинг тамойиллари

Юқорида таъкидланганидек, табиий географик районлаштириш ўта мураккаб илмий вазифа. Уни амалга ошириш тамойиллари, усуллар ва ёндашувлар ҳақида шундай кўп фикрлар борки, улар биргина ўқувчи ёки талабалар у

ёқда турсин, ҳатто географ-мутахассислар учун ҳам айни мушкулотнинг ўзи. Шундай бўлса-да география фанининг асосий “нони”, ҳудудий фарқланишларни ўрганиш бўлганлиги туфайли ушбу мавзу моҳиятини мукаммал билиш ҳар бир географ учун касбий бурчдир.

Табиий географик районлаштириш жараёнида қуйидаги тамойилларга амал қилиш зарурлиги қайд қилинади.

1. Объективлик тамойили, яъни табиатда мавжуд, чин ҳақиқат бўлган ҳудудларни аниқ ажратиб, уни ўзига хослигини тавсифлаш ва картада ифодалаш. Албатта, табиатда мавжуд бўлган геотизимларни мутлақ аниқлик билан чегаралаш ва ифодалаш-мушкул вазифа. Бу ўринда тадқиқотчининг субъектив ёндашувлари қайсидир даражада намоён бўлади. Барибир, мукаммал билим орқали объективликка интилиш зарур.

2. Ҳудудий яхлитлик тамойили бу ажратилган минтақавий мақомдаги ҳудудларни (регионал бирликлар) яхлит ареалга эга бўлишини талаб қилади. Ажратилган геокомплекслар бўлак-бўлаклардан иборат бўлмаслиги керак (бундан денгиз ва океанлар ичидаги архипелаглар мустасно). Табиий географик районлаштиришнинг топологик ва типологик бирликлардан фарқланишларидан бири ҳам шунда.

3. Ҳудудни ташкил қилган компонентларининг бир хиллиги тамойили. Бунда тармоқ компонентлар (тектоник тузилиши, литологияси, иқлими, тупроқ, ўсимлик, ҳайвотот дунёси) ареаллари чегараларининг ажратилаётган геокомплекслар чегарасига мос келишини инобатга олиш талаб этилади. Аммо, қайд қилиш жоизки, минтақавий геокомплекслар жуда мураккаб тузилган. Улар ҳар хилликнинг бир бутун ифодаланишидир (Гвоздецкий, 1979).

4. Ажратилган табиий географик ҳудудлар ареалларининг ўзидан катта бўлган геокомплекслар чегараси доирасида бўлиши таъминланади. Масалан, ажратилган табиий географик район ҳудуди таъминлаб ўзидан катта бўлган фақат битта табиий географик область доирасида бўлмоғи мумкин.

5. Табиий географик районлаштириш якунларини солиштириш (таққослаш) таъминланади. Яъни районлаштиришлар қайси минтақа, материкда олиб борилмасин, улар ягона усулда бажарилиши мумкин. Бунда изланишлар якунларини бошқа ҳудудларда олиб борилган тадқиқотлар якунлари билан солиштириш мумкинлигига эришиш кўзда тутилади.

Бундан ташқари, генетик (тарихий келиб чиқиши), табиий географик табақаланишнинг планетар ва маҳаллий қонуниятларни ҳамда иқлимий, гидрологик омилларни инobatта олиш таъминллари ҳам мавжуд.

Табиий географик районлаштиришнинг асосий усуллари

1. Етакчи омил усули. Бу ўринда минтақа кўламидаги (регионал) геотизимларни шаклланишида геологик-геоморфологик ва иқлимий омилларнинг етакчи эканлиги ажралиб туради. Айниқса, ҳудудларнинг "қовурғаси" ҳисобланган геологик-геоморфологик омиллар ҳудуднинг рельеф манзарасини белгилаб туради. Бу усулда ҳудудга тегишли тармоқ карталар, космик расмлар, манбалар ҳамда физиономик (манзара) индикаторлардан фойдаланиб геокомплекслар чегаралари аниқланади. Етакчи омил бошқа омилларга қараганда ҳудудни ўзига хос хусусиятларини белгилаб туради.

2. Мавзули (тармоқ соҳалардаги) картадардаги чегараларни инобатга олиб геокомплекс чегарасини аниқлаш (метод “наложения”) усули. Бунда геокомплекс чегарасини аниқлашда барча компонентлар чегараларини инобатга олмоқ кўзда тутилади.

3. “Пастдан юқорига” усули. Бунда кичик геокомплекслар, яъни мавжуд бўлган типологик картадардан фойдаланиб ундан йирикроқ геокомплекслар – ҳудудлар аниқланади. Яъни бир-бирига ўхшаш геокомплекслар бирлаштирилиб, катта геокомплекслар ҳудудлари аниқланади (Прокаев, 1983; Исаченко, 1991).

Табиий географик районлаштиришда таксономик бирликларни (таксономик зинапоя) белгилаш ва номлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада ҳам ханузгача ёндашувлар ҳар хил, субъективизмдан холи эмас, яъни бир тўхтамга келинган эмас. Одатда бир, икки, уч қаторли минтақавий, зонал мазмунга эга бўлган таксономик бирликлар зинапояси ишлаб чиқилган. Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко зонал ва азонал омиллارни уйғуллаштириб ясама-оралик (производный) таксономик бирликларни тавсия қилади (Исаченко, 1991, 301-бет.). Ландшафтшунос Ш.С.Зокиров эса олимларнинг табиий география фанининг ўрганиш объекти, предмети ва таксономик бирликлар ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини таҳлил қилиб, хулоса ўрнида қуйидаги жадвални тавсия қилади:

2-жадвал

Табиий географиянинг ўрганиш объекти, предмети ва унинг табақаланиши (Зокиров, 1999, 27-бет)

Табиий географиянинг объекти ва унинг табақаланиши	Табиий географиянинг предмети ва унинг қўламлари	Табиий географиянинг асосий тармоқлари
--	--	--

Географик қобик	Планетар кўламдаги, энг катта ва энг мураккаб табиий географик комплекс	Умумий табиий география ёки Умумий ер билими
Материк Ўлка Зона Провинция Кичик провинция Округ Район	Регионал кўламдаги, катта ва мураккаб табиий географик комплекслар	Катта ҳудудлар табиий географияси ёки Регионал табиий география
Ландшафт Жой Урочище Фация	Топологик (маҳаллий) кўламидаги кичик ва оддий табиий географик комплекслар	Кичик ҳудудлар табиий географияси ёки Ландшафтшунослик

Юқорида қайд қилинганидек, табиий географик районлаштиришда қўлланадиган таксономик бирликлар (геокомплекслар зинапояси) ва уларнинг номланишида тадқиқотчилар ўртасида ҳамфикрлик йўқ. Масалан, таниқли географлар Л.Н.Бабушкин, Н.А.Когай (1964) Ўрта Осиё ўлкасини табиий географик районлаштиришда ўлка-провинция-провинцияча, округ-район каби таксономик бирликлар поғонасини таклиф қилади. Ўрта Осиё ўлкаси доирасида 5 провинция (Марказий Қозоғистон, Марказий Тяньшань, Турон, Помир-Тибет ва Эрон) ажратадилар. Шулардан, Шарқий Помир округи Помир-Тибет, Қорабел-Бадхиз ва Копетдоғ округлари эса Эрон провинциясига киритилган. Марказий Қозоғистон провинцияси учта, Марказий Тяньшан провинцияси учта ва ниҳоят Турон провинцияси эса 11 та текислик, 5 та тоғли, жами Ўрта Осиё ўлкаси доирасида 25 та округ ажратилган.

Кейинчалик эса мазкур районлаштириш жадвали муаллифлар томонидан такомиллаштирилди. Олимлар фақатгина Турон провинциясининг кичик текислик провинцияси

доирасида 9 та табиий ҳудудий округ, 40 район, тоғолди ва тоғли кичик провинцияси ҳудудида 14 округ 56 та районни ажратадилар. Жумладан, Қуйи Зарафшон округи доирасида Бухоро-Қорақўл, Газли, Сандикли табиий географик районлар ажратилган (Бабушкин, Когай, 1975).

Кейинги йилларда Ўрта Осиё ўлкаси, жумладан, Ўзбекистон ҳудудини табиий географик районлаштиришга бағишланган изланишлар юқорида қайд қилинган олимлар ишларига таянган ҳолда амалга оширилган. Олий таълим ўқув дастурида республика ҳудудида 8 та текислик (Тошкент-Мирзачўл, Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Қизилқум, Қуйи Амударё, Устюрт) ва 4 та тоғли округлари (Фарбий Тяньшан, Туркистон-Нурота, Ҳисор-Зарафшон, Боботоғ) ажратилган. Умумтаълим мактаблари дастурида эса Ўзбекистон ҳудуди 9 та табиий географик районга ажратилган: Чирчиқ-Охангаирон, Фарғона, Мирзачўл, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Қизилқум, Қуйи Амударё, Устюрт (Қориев ва бошқалар, 1981; Ҳасанов, Ғуломов, 2002; Ўзбекистон географик атласи, 2001). Бундай фарқланишлар илмий-услубий ва амалий жиҳатдан ҳам мунозаралидир.

Хулоса ўрнида қайд қилиш жоизки, табиий географик районлаштириш борасидаги изланишлар ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятига эга. Унда кўзда тутилган бош мақсад ҳудудлар табиати ва табиий ресурсларини мукамал ўрганиш, улардан оқилона фойдаланиш ва асраб-авайлашнинг илмий асосларини ишлаб чиқишдир. Башқача қилиб айтганда, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюциясини (уйғун ривожланишини) ҳудудларда оқилона ташкил қилишдир.

Табиий географик районлаштириш туфайли ажратилган минтақавий мақомга эга бўлган геокомплекслардан

республика доирасидаги маъмурий-худудий чегараларни янада такомиллаштиришда, хорижий ва ички инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда улардан табиий худудий асос сифатида фойдаланиш мумкин. Бу геокомплекслар айниқса барқарор ривожланиш йўлида минтакавий сиёсат моҳияти, кўлами ва шиддатини белгилашда, яъни жамият-ни худудларда оқилона ташкил қилишда табиий географик пойдевор вазифасини ўтайди.

Таянч тушунчалар:

Табиий географик районлаштириш, топологик геокомплекслар, ландшафтлар типологияси, ландшафтлар систематикаси, геокомплекслар, геотизим, фалсафий-диалектик қонунлар, узлуксизлик-узлуклилик, метахроник ривожланиш, таксономик поғона, табиий географик районлаштириш бирликлари, регионал геокомплекслар, минтакавий (регионал) геокомплекслар, **типологик** ландшафтлар, индивид геокомплекслар, табиий географик районлаштириш тамойиллари ва усуллари, ландшафтларни таснифлаш бирликлари, “пастдан юқорига” усули, жой тип, урочище, фация, географик қобик, ландшафт қобиғи, ўлка, зона (кенг ва тор маънода), провинция, табиий географик область, район, ареал, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюцияси.

Назорат учун саволлар:

1. Табиий географик районлаштириш нима, у нима учун бажарилади, унинг амалий аҳамияти?
2. Ер табиатининг бир бутунлиги ва табақаланишининг (маҳаллийлигининг) фалсафий - диалектик асоси.
3. Табиий географик районлаштириш тарихи.

4. Минтақавий ва типологик геокомплексларни табақалаш усулларидаги фарқланишлар.

5. Геокомплексларнинг Ер юзида табақаланиш омиллари ва сабаблари.

6. Табиий географик районлаштириш тамойиллари.

7. Табиий географик районлаштириш усуллари ва уларнинг моҳияти.

8. Табиий географиянинг ўрганиш объекти ва предмети.

9. Олий ва умумтаълим мактабларида Ўрта Осиё ва Ўзбекистон ҳудудини табиий географик районлаштириш борасидаги фикрлар.

Адабиётлар:

1. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Вопросы географического районирования Средней Азии и Узбекистана. Научные труды ТашГУ, вып. 231, кн. 27, Ташкент, 1964.

2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Природные территориальные комплексы Юго-Запада Средней Азии. Ташкент, «Фан» 1995, 116 стр.

3. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. - Москва, «Высшая школа», 1979, 222 стр.

4. Географический энциклопедический словарь. Москва, "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр.

5. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1989, 272 стр.

6. Зокиров Ш. Кичик ҳудудлар географияси. Тошкент, "Университет", 1999, 120-бет.

7. Зокиров Ш.С. Ланшафтшуносликдаги энг кичик бирлик ҳақида. Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши. Термиз, 2006, 28-29-бетлар.

8. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Учебник. Москва, «Высшая школа», 1991, 366 стр.
9. Каримов Иброҳим. Ноосфера: геосиёсат ва мафкура. Тошкент, «Фан», 2007, 208-бет.
10. Каримов Иброҳим, Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. Тошкент, 2007, 224-бет.
11. Прокаев В.И. Физико-географическое районирование. Москва, «Просвещение», 1983, 176 стр.
12. Танфильев Г.И. «Физико-географические области Европейской России». Труды Вольного экономического общества. 1987, №1 стр. 1-30.
13. Ўзбекистон географик атласи. Тошкент, 2001, 56-бет.
14. Ҳасанов И.А., Фуломов П.Н. Ўрта Осиё табиий географияси. Тошкент, 2002, 160-бет.
15. Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1968, 334-бет.

5-мавзу: ЛАНДШАФТЛАРНИ ТАСНИФЛАШ ВА АМАЛИЁТ

1. Ландшафтларни таснифлашнинг мазмун-моҳияти.
2. "Ландшафт" ҳақидаги тушунчалар.
3. Ландшафтларни таснифлаш ҳақидаги фикрлар ва ёндашувлар.
4. Ландшафтларни таснифлаш борасида амалга оширилган тадқиқотлар (Н.А. Гвоздецкий, А.Г. Исаченко, В.А. Николаев, Н.А. Когай, Ш.С. Зокиров, И.Қ. Назаров ва Х.Р. Тошовларнинг изланишлари).
5. Ландшафтларни таснифлашнинг амалий аҳамияти.

Ландшафтларни таснифлаш мазмун-моҳиятига кўра ландшафтларни классификациялаш ёки ландшафтлар систематикасидир. Аслида "классификация" систематика атамасидан кўра кенгроқ маънога эга (Реймерс, 1988, 136-бет.). Классификация латинча "классис" - синф, гуруҳ, туркум, "фацере" - бажариш деган маънога эга. Табиатда мавжуд бўлган нарсалар ва ҳодисаларни ўзига хос хусусиятларига кўра уларни тартиблаштириш, гуруҳлаш, туркумлаш демакдир. Бундай тадқиқотлар айниқса биология фанида яхши ривожланган. Масалан, умуртқали ҳайвонлар тўртта синфга (балиқлар, сува ва қуруқликда яшовчилар, қушлар, сутемизувчилар) ажратилади. Улар ўз навбатида туркум-оила-турга бўлинади. **Синф-балиқлар; туркум-карпсимонлар; оила-кабилар; тур-сазан каби.** Худди шундай таснифлаш тизимлари (систематика) ботаника фанида ҳам яхши ишлаб чиқилган. Бошқа фанлар қатори география, айниқса, табиий география фанида ҳам Ер юзасида мавжуд чин ҳақиқат бўлган геокомплексларни, аниқроғи, ландшафтларни таснифлаш бўйича илмий изланишлар кейинги

йилларда ортиб бормоқда. Гап шундаки, таснифлаш босқичига етиб бормаган илмий изланишлар ҳали тугатилмаган, “қиёмига” етмаган деб ҳисобланади (Исаченко, 1991, 231 б.; Зокиров, 1999, 99 б.).

Ландшафтларни таснифлаш мавзусини ёритишдан аввал “ландшафт” деган атама ва тушунчаларнинг луғавий маъноси мазмун-моҳияти ҳамда кўлами (катта-кичиклиги) ҳақидаги фикрларни чуқур англаш лозим бўлади.

“Ландшафт” атамаси ва тушунчаси география фани учун энг муҳим аҳамиятга эга. Таниқли табиий географ, ландшафтшунос, рус олими Ф.Н.Мильков 1967 йилда чоп эттирган асарида “ландшафт” сўзи немис тилидан олинган бўлиб, Die Landschaft – ўлка, ҳудуд, урочище маъносига эга эканлигини таъкидлаб, бу атама К.Бюрнернинг (1935) маълумотига кўра географик адабиётларга немис оғзаки тилидан, 1805 йилда А.Гоммейер томонидан киритилганини қайд қилади (21-бет.).

Мазкур олим навбатдаги-1990 йилда чоп эттирган “Умумий Ер билими” дарслигида эса ландшафт атамаси Die – er, schaft – ўзаро алоқадорлик, боғланганлик маъносига эга деб таъкидлайди (1990, 141-бет). Таниқли ўзбек олими, табиий географ П.Ғуломовнинг “Жуғрофия атамалари ва тушунчалари” номли изоҳли луғатида “Ланд” – “ер”, “шафт” – “манзара” маъносига эга деб қайд қилинган (2004, 43-бет).

1982 йилда беш тилда чоп этилган “Ландшафтларни муҳофаза қилиш” (“Охрана ландшафтов”) номли изоҳли луғатда ва 1988 йилда нашр этилган “Географик энциклопедик луғат”да ҳам Land-er, schaft-суффикс, ўзаро алоқадорлик, ўзаро қарамлик маъносига эга эканлиги кўрсатилган. А.Рафиқов ва бошқалар томонидан ёзилган “Амалий география” номли ўқув қўлланмасида “ландшафт” атамаси

“жой” маъносини англатади, деб қайд қилинган (2004, 43-бет). Беш жилдди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ландшафт - [нем. Landschaft] – ўлка, мамлакат, манзара, кўриниш маъносига эга эканлиги битилган (Тошкент, 2-жилд, 2006, 486-бет).

Тизимлар ҳақидаги назариянинг бошқа фанлар қатори география фанига кириб келиши туфайли “ландшафт” ўрнига “геосистема” атамаси ва тушунчаси оммалашмоқда. Академик В.Б.Сочава 1963 йилда табиий ландшафт ўрнига “геосистема” (географик система) атамасини фанга киритди. Кейинги йилларда бир қатор таниқли географ олимлар “геосистема” атамасини “табиий ҳудудий комплекс”, “ландшафт” атамасини синоними сифатида талқин қилмоқдалар (Исаченко, 1991, 1998; Мильков 1990; Жекулин, 1989 ва бошқалар).

Иккинчидан, “геосистема” атамаси комплекс мазмунга эга бўлган “табиий географик геосистема”, “иқтисодий-ижтимоий геосистема” тарзида ҳам эътироф қилинади.

Учинчидан, “геосистема” атамаси интеграл, яъни умум-географик мазмунга эга бўлган ҳудудлар сифатида ҳам талқин қилинади. Бундай ёндашув истикболга эга. Биринчидан, ҳозирги даврда Ер юзида антропоген таъсирдан четга турган бирорга ҳудуд қолмади. “Табиат – аҳоли - ҳўжалик” учбирлиги тобора такомиллашиб бормоқда. Иккинчидан, география ўз моҳияти билан тизимли фан бўлиб, у эртами-кечми, ушбу қўлланманинг кириш қисмида қайд қилинганидек, интеграл мазмундаги ҳудудий тизимларни ўрганадиган фанга айланиши зарур. Лекин айни даврда “ландшафт” атамаси ва тушунчаси “геосистема” атамасига нисбатан оммалашган, давлат қонунлари, ҳужжатларида ўз аксини топган ва қўндалик ҳаётда қўлланиб келаётган тушунча сифатида эътиборга

лойик. Келгусида умумгеографик мазмунга эга бўлган “геосистема” атамасини истеъмолга киритиш зарур.

“Ландшафт” тушунчасининг мазмуни ва кўлами ҳақида ҳам яқдиллик йўқ. Бу ҳам ўз навбатида ландшафтларни ўрганиш ва таснифлашда ўзига хос қийинчиликлар туғдиради.

Ландшафтларнинг мазмун-моҳияти ҳақида олимлар ўртасида қуйидаги талқинлар мавжуд:

- Ландшафт-табиий комплекс, мажмуа, мужассама. Ўз моҳияти билан “табиий ҳудудий комплекс”, “табиий - ландшафт” синоними маъносига эга;

- ландшафт – хусусий (родовое) мазмунга эга, деб талқин қилинади. Масалан, табиий ландшафтлар, антропоген ландшафтлар, шаҳар ландшафтлари, агроландшафтлар каби;

- ландшафт табиий ва антропоген (табиат-аҳоли-хўжалик) мазмунга эга бўлган мураккаб, интеграл геокомплекс деган фикрлар ҳам бор.

Бундан ташқари, олимлар ўртасида ландшафтларнинг ҳудудий кўлами (катта-кичиклиги) тўғрисида ҳам уч хил ёндашув мавжуд.

1. Ландшафт–турли катталиқдаги геокомплексларни ифода этадиган тушунча. Яъни географик қобикдан фация ёки ландшафт туригача бўлган барча геокомплексларга тегишли таксономик бирликларни қамраб олади. Бу ғоянинг фаол тартиботчиси Ф.Н.Мильковдир. У С.С.Неуструевни мазкур талқиннинг асосчиси деб ҳисоблайди. Бу ғояни Д.Л.Арманд, В.И.Прокаев, Ю.К.Ефремов, А.А.Абдулқосимовлар ҳам эътироф қиладилар.

2. Ландшафтлар – регионал мақомга эга бўлган табиий комплекс ёки географик индивидуум. Уни минтақавий (регионал) бирликларнинг энг кичиги, яъни

“табиий географик район”нинг синоними деб талқин қиладилар. А.Г.Исаченко “ландшафтлар”, “географик район”нинг мазмундоши, у ўзига хос географик андаза (эталон), қайсики унда “зонал, а зонал хусусиятлар мужассам”. У геотизимлар таксономик поғонасида “тутун” (узловое) ўрнини эгаллайди ва ер юзида бир нусхада учрайдиган минтакавий (регионал) бирликларнинг энг кичиги, деб ҳисоблайди (1979, 112-бет.)

3. Ландшафт типологик мазмунга эга бўлган, сифат жиҳатдан (нисбий бир хиллиги) фарқланадиган ва ҳудудий такрорланадиган, асосан, кичик (тарқоқ ареалли) кўламдаги геокомплексдир. Таниқли табиий географ Н.А.Гвоздецкий таъбири билан айтганда, ландшафт-типологик геокомплексларнинг умумий тушунчасидир, у тупроқшуносликдаги тип, кичик тип, тур, геоморфологиядаги рельеф типи каби мақомга эга, деб таъкидлайди (1979, 132-бет.). Ландшафтни типологик комплекс сифатида талқин қилиб, унинг морфологик қисмлари ҳақидаги таълимотнинг асосчиси (Ф.Н.Мильков фикри бўйича, 1981, 324-бет.) геоботаник-тупроқшунос Л.Г.Раменскийдир (1884-1953). Б.Б.Полинов, Э.М.Мурзаев, Н.А.Когай каби таниқли олимлар ҳам ландшафт тўғрисида типологик ғоя тарафдорлари ҳисобланади.

Мазкур учинчи ғоя, яъни ландшафтлар типологияси (классификацияси, систематикаси) табиий географлар учун кейинги даврда энг долзарб илмий муаммога айланди. Чунки типологик геокомплекслар инсонларнинг кундалик ҳаёти, ижтимоий меҳнати, яшаши учун айни макондир. У ризқ-рўз манбаи ва жисмоний, маънавий юксалиш учун табиий асосдир.

Ландшафтларни типлаштиришни (таснифлашни) ландшафтларни районлаштириш деса ҳам бўлади. Чунки

ландшафтларни таснифлаш табиий географик районлаштиришнинг узвий давомидир. Улар ўртасида ҳар томонлама диалектик боғлиқлик мавжуд.

Фалсафий-диалектик нуқтаи назардан қараганда, типологик комплекслар катта геотизим ичидаги кичик геотизимлардир. Худди “коса ичидаги нимкосаларга” ўхшаб кетади.

Типологик геокомплекслар минтақавий қўламдаги геокомплекслардан қуйидаги асосий жиҳатлари билан фарқ қилади:

- қўламининг (ареалининг) нисбатан кичиклиги;
- уни ташкил қилган компонентларнинг бирхиллиги, яъни сифатий кўрсаткичларининг устуворлиги;
- уларнинг ўхшаш нусхаларини бошқа жойларда (минтақаларда) ҳам такрорланиши, яъни мавжудлиги;
- уларнинг келиб чиқиши, морфологик қисмларининг аксарият ҳолларда маҳаллий омиллар билан боғлиқлиги;
- инсоннинг кундалик амалиёти билан бевосита боғлиқлиги.

Ландшафтларни таснифлаш ва уларни номлаш бўйича фикрлар, ёндашувлар ханузгача ҳар хил, яъни бир тўхтамга келинган эмас.

Таниқли ландшафтшунос Ф.Н.Мильков типологик геокомплекслар морфологик (ташқи) бир хил бўлиб, минтақавий геокомплекслардан ареалининг узук-юлуқлиги (тарқоқли) билан таснифланади, деб қайд қилади. Типологик геокомплекслар минтақавий чегараларга қарамасдан бошқа минтақаларда ҳам ўхшашларига эга. Ф.Н.Мильков бўйича типологик бирликлар қуйидаги занжирдан иборат: ландшафтлар бўлими – синф (тоғ, текислик, тоғоғди, тоғ оралиғи ботиқлари) – тип – (тундра, тайга, ўрмон дашт, дашт, чўл) – жой типи –

урочише типи – фация типи. Унинг фикрича, ландшафт типи табиат зонасини акс эттирса-да, унинг мазмуни ўзгачадир. Муаллиф минтакавий ва типологик комплекслар (икки категория) бир-бирига қарама-қарши бўлмай, балки бир-бирини тўлдиради, деб қайд қилади (1990, 160-бет.).

Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко ландшафтларни таснифлашда ландшафтлар типи - кичик типи - синфи - кичик синфи ва тури, яъни беш поғонали таксономик бирликларни тавсия этади ва асослайди (1991, 237-бет.).

1. Ландшафт типи – бу табиат зоналари, яъни энг катта типологик бирлик бўлиб, уларнинг шаклланишида Ер юзида иссиқлик ва намликнинг нотекис тақсимланиши ва муносабатлари асосий ўрин тутadi.

2. Кичик тип – зоначалар (шимолий, ўрта ва жанубий ўрмон зоначаси каби). Бу тўлақонли зоналар учун хос (ўрмон, дашт, чўл кабилар учун). Ўткинчи зоналар эса (ўрмон-тундра, ўрмон-дашт) бундан мустасно.

3. Ландшафт синфи (тоғ ва текислик) ажратишда гипсометрик омил етакчи.

4. Ландшафтнинг кичик синфи учун ҳам гипсометрик пойдевор етакчи (паст, ўрта, баланд тоғ каби);

5. Ландшафтлар турида (вид) петрографик омил, унинг негизи ва компонентларнинг бир хиллиги кабилар асосий ўрин тутadi.

Муаллиф дунё қуруқликлари доирасида 29 ландшафт типини (картада 25 та) ажратади (1991, 237-239-бетлар).

Ландшафтларни таснифлаш бўйича Москва давлат университетининг профессори В.А.Николаев (1979) томонидан тавсия қилинган кўп поғонали тасниф кўпчилик географлар томонидан эътироф этилмоқда (Зокиров, 1999, 102-бет). Олим Қозоғистон даштларига тааллуқли маълумотлар асосида Ер юзидаги барча ландшафтларни тасниф-

лаш учун қуйидаги бирликлар зинапоясини (12 та) тавсия этади: бўлим (қуруқликлар ва сувликлар) – қисм (географик минтақалар) – синф (тоғ ва текислик) – кичик синф (пасткам, паст ва баланд текисликлар) – гуруҳ (элювиал, ярим гидроморф, гидроморф) – тур (тундра зонаси, чўл зонаси) – кичик тур (шимолий чўллар, жанубий чўллар) – тоифа (рельефнинг генетик турлари асосида) – кичик тоифа (литологик таркиб асосида), хил – (ландшафтларнинг морфологик қисмлари асосида) – вариант ёки кичик хил (ландшафтларнинг морфологик қисмлари асосида). В.А.Николаевнинг ушбу тасниф жадвали кўпгина географлар, айниқса, ўзбек географлари (А.Рафиков, И.А.Ҳасанов, Н.А.Қогай, Ш.С.Зокиров) томонидан қўллаб-қувватланиб келинмоқда.

Таниқли олим Н.А.Қогай (1982) Ўзбекистон Республикаси ҳудудини таснифлашда ўзига хос беш погонали таксономик бирликларни таклиф қилади. Булар ландшафтлар синфи - ландшафт гуруҳи - ландшафт типлари - ландшафт авлодлари - ландшафт турларидир. Муаллиф Ўзбекистоннинг чўл зонаси, адир, тоғ ва нивал-муз минтақалари ландшафт типлари доирасида тегишли равишда 33,11,4 ва 2 та, жами 50 та ландшафт турларини ажратади (3-жадвал).

3-жадвал

**Ўзбекистон ландшафтларини таснифлаш
(Н.А.Қогай, 1982**

Атлас Ўзбекистана, стр. 105)

Туркумлаш бирликлари	Белгилари (хусусиятлари)	Ландшафтлар	Ландшафтлар тури, рақами
Синфлар	Морфотектоник кўрсаткичларига қўра	Текислик ландшафтлари, тоғ ландшафтлари	1-34, 40(2,21 дан ташқари) 2-21, 35-50 (40 дан ташқари)

Гуруҳлар	Ювилиш даражасига кўра геокимёвий таркиби	Автоморф, ярим гидроморф, гидроморф	1-7, 10-21, 34-38, 41-48, 22-26, 32- 33, 39, 49, 8-9, 27-34, 40
Типлар	Биоиклимий кўрсаткичларига кўра	Чўл ландшафтлари	1-33
		Чўл-дашт ва қуруқ-дашт ландшафтлар	34-44
		Ўрмон-ўтлоқ ландшафтлари	45-48
		Дашт, ўтлоқ-дашт ва гляциал-нивал ландшафтлар	49-50
Авлодлар	Рельеф типи ва ер-бетдаги геологик жинсларга кўра	Устюрт платосининг оҳакли чўл ландшафтлари	1,3,4, 6-8
		Паст тоғларнинг чўл ландшафтлари (Қулжуктоғ, Томдитов, Буқантов)	2-21
Турлар	Морфологик таркиби, негизи, ўсимлик қоплами ва туپроқларига кўра	Тақирсимон туپроқлардаги аралаш саксовулзорлар	25
		Тўқ бўз ва жигарранг туپроқли эфемердан бўғдойниклар	45

Ландшафтшунос олим Ш.С.Зокиров Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган ҳудудни таснифлашда етти поғонали таснифлаш бирликларини тавсия этади: қисм (мўътадил ва субтропик чўллар) – синф (тоғ ва текислик) – кичик синф (аккумулятив, денудацион баланд текисликлар) – гуруҳ (автоморф, гидроморф, ярим гидроморф) – тур (шимолий, жанубий чўллар) – тоифа (рельефнинг генетик турлари бўйича) – хил (қумли чўл туپроқли оқ саксовулзор, қумли чўл туپроқли эфемерлар аралашган псаммофит бутазорлар (Зокиров, 1999, 106-107-бетлар).

Хулоса ўрнида қайд қилиш жоизки, ҳалигача ландшафтларни таснифлаш ва унинг бирликларини номлаш бўйича ёндашув ва фикрлар шунчалик кўпки, бу тадқиқотчиларни

чалкаштиради, энг ёмони, география фанининг нуфузини пасайтиради. Юқорида келтирилган таснифларни метёрига етказилган даражада бажарилган деб бўлмайди. Уларнинг фалсафий-назарий, географияга ёндош фанлардаги ғоялар билан уйғунлиги, амалиётга яқинлиги борасида мунозарали томонлари бор. Бу ҳолни, энг аввало, география фанининг ўрганиш объекти моҳиятининг (табiiй, ижтимоий-иктисодий) ўта мураккаблиги ҳамда фаннинг назарий асосларини ҳалигача, ҳозирги давр талаблари асосида мукамал ишлаб чиқилмаганлиги деб тушунмоқ лозим (4-жадвал).

Фалсафий тил билан айтганда, юқорида қайд қилинган тадқиқотларни табиатда мавжуд, чин ҳақиқат бўлган ландшафтларни билиш йўлидаги босқичма-босқич қўйилган “қадамлар” деб баҳолаш жоиз. Мазкур тадқиқотлар, биринчидан, тарихийлиги, илмий моҳияти билан қадрли бўлса, иккинчидан, улар “мулоқот мавзуси” яъни, янги изланишлар учун таянч пойдевор бўлиши билан эътиборлидир.

Қўлланма муаллифи фалсафий-диалектик қонунлар, тупроқшунос, геоботаник, ландшафтшунос ва чўлшунос олимларнинг илмий ёндашувлари ҳамда ўзининг узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишларига таянган ҳолда чўл-яйлов ландшафтларини (Бухоро вилояти мисолида) таснифлаш ва унинг бирликларини номлашда қуйидаги тамойилларга таяниш лозим деб ҳисоблайди:

1. Фалсафий-диалектик тамойил. Яъни борлиқнинг доимо ҳаракатда, ўзаро боғлиқ ва ривожланишда эканлиги тамойили. Айниқса, ландшафтларнинг сифат кўрсаткичларини белгилашда “миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш” қонунини инобатга олиш тамойили.

Ландшафтларни таснифлаш (систематикаси) бўйича олимлар томонидан таклиф қилинган
типологик геокмплекслар бирликлари

Н.А. Гвоздец- кий (1979)	В.А. Николаев (1979) (Ш. С. Зокиров таржимаси бўйича, 1999)	Н.А. Котай (1982) (Ўзбекистон хуади мисолида)	А.Г. Исаченко (1991)	Ш.С. Зокиров (1999) (Амударё- Сирдарё оралиғи мисолида)	И.К. Назаров ва Х.Р. Тошов (2008) (Бухоро вилоятининг чўл- яйлов зонаси мисолида)
1. Синф 2. Тип 3. Кичик тип 4. Гуруҳ 5. Тур	1. Бўлим (қуруқлик ва сувлик) 2. Қисм (минтақа) 3. Кичик қисм (сектор) 4. Синф (тоғ ва текислик) 5. Кичик синф (Паст тоғ...) 6. Гуруҳ (гидроморф, авто-морф) 7. Тур (зона) 8. Кичик тур (зонача) 9. Тоғфа (рельеф, морфотене - тик омил) 10. Кичик тоғфа 11. Хил (ландшафтларнинг морфологик тўзлишига кўра) 12. Варпант (кичик хил)	1. Синф 2. Гуруҳ 3. Тип 4. Авлод 5. Тур (Тақирсимон туپроқлардаги аралаш саксо - вўлзор)	1. Тип (зона) 2. Кичик тип (зонача) 3. Синф (тоғ ва текислик) 4. Кичик синф 5. Тур	1. Қисм 2. Синф 3. Кичик синф 4. Гуруҳ 5. Тур 6. Тоғфа 7. Хил (Қумли чўл туپроқли, оқ саксовулзор)	1. Зона(чўл) 2. Синф (тоғ ва текислик) 3. Кичик синф (паст тоғ...) 4. Тип (қумли чўл, шўрхоқли чўл, тилли чўл...) 5. Кичик тип (кўчма қумлар) 6. Тур (барханли қумлар)

Изоҳ: Ф.Н.Милыков ўз наabatида эса минтақавий (регионал) ландшафт комплексларига : материк - минтақа (тор маънода,
яъни материк доирасида) - зона (тор маънода) - провинция - район; типологик комплексларга эса ландшафт бўлими
(отдел) - синфий типий - жой типий - урочишче типий ва фация типларини киргитади (1990, 154 - 159-бетлар)

Бунда ландшафтлар (геотизимлар) кўлами кичрайган сари уларнинг “нисбий бирхиллиги” ортиб бориши ва нихоят бу миқдорий ўзгариш шундай босқичга кўтариладики, натижада ландшафтларнинг ўхшаш нусхалари бошқа ҳудудларда ҳам пайдо бўлади. Худди ана шундай худудий такрорланадиган ландшафтларни асл (тор) маънодаги **типологик ландшафтлар** деб аташ ўринли бўлади. Бундай геокомплексларга ландшафтнинг **типи - кичик тип**и ва **тури** киради. Ушбу бирликлардан катта бўлган геокомплекслар ҳам маълум даражада сифатий кўрсаткичларга эга. Бироқ уларда ҳудуд катталашган сари бир хиллик камайиб, таркиби мураккаблашиб, индивидуаллик кўрсаткичлари ортиб боради. Булар кенг маънодаги типологик геокомплекслардир.

2. Объективлик тамойили. Ушбу тамойил фалсафада, табиий географик районлаштиришда муҳим бўлгани каби, ландшафтларни таснифлашда ҳам жуда зарурдир. Мазкур тамойил табиатда мавжуд, чин ҳақиқат бўлган ландшафтларга яқин ёндошиш, яъни, табиат зонаси, тоғ, текислик, сувлик, тўқай, шўрхок, қумлик каби борлиқни худди ўзидек англаш, идрок этиш, ифодаландир (Иб. Каримов, Рус-тамова, 2007, 201-202-бетлар.).

3. Ландшафтларни таснифлашда “ландшафт” тушунчасини кенг ва тор (асл) маънода тушуниш тамойили. Таниқли ландшафтшунос В.А.Николаевнинг таъбири билан айтганда (1979), ландшафтга фақат регионал бирлик ёки фақат типологик бирлик деб қараш бир ёқламаликка олиб келади. Ҳар бир ландшафт қайси катталиқда бўлмасин, маълум даражада типологик умумийликнинг бир қисмидир (Зокиров, 1999, 47-бет).

Регионал геокомплекслар билан типологик комплекслар ўртасида кескин чегара йўқ. Чунки ландшафтлар модда, энергия оқимлари туфайли бир-бири билан чамбарчас

боғланган. Катта кўламдаги геокомплекслар кичик кўламдагилар учун яшаш, ривожланиш муҳитидир. Ландшафт кенг маънода: ландшафтлар зонаси-синфи-кичик синфини англатса, аса (тор) маънода эса, ҳудудий такрорланадиган (тарқоқ ареалли) ландшафт типи ландшафтнинг кичик типи ва турини англатади. Агар тор (аса) маънодаги типологик ландшафт бирликлари тан олинса, уларга ёнма-ён қўйиладиган жой типи, урочише, фациялар каби топологик комплексларни излашга ҳожаат қолмайди, яъни кичик геокомплексларни ўрганиш йўлидаги чалкашликлар асосли равишда барҳам топади.

4. Ландшафтларни таснифлаш бирликларини аниқлашда ва номлашда географияга ёндош бўлган тупроқшунослик, геоботаника, чўлшуносликда қўлланадиган тушунча ва ибораларни инобатга олиш, яъни бу борада фанлараро уйғунликни таъминлаш тамойили. Модомики, ландшафтшунослик мажмуали, синтезга асосланган фан экан, бу вазифа, энг аввало унинг зиммасида бўлмоғи лозим. Геоботаникада ўсимликлар типи (псаммофил, гипсофил, галофил, петрофил), тупроқшуносликда "тупроқ типи", тупроқнинг "кичик типи", "тури", чўлшуносликда "чўл типи", яйловшуносликда "яйловлар типи" каби атама ва тушунчалар мавжуд. Чўлларни типлаштириш табиий ресурсларини ўрганиш ва улардан фойдаланишда бундай типологик тушунчалар қачонлардир амалиётда ўз исботини топган (Бабаев ва бошқ., 1986).

5. Тадқиқот объектини танлашда уни истеъмомчиға, амалиётга яқинлаштириш тамойили (Бозор иқтисодиёти тамойили). Ҳозирги кунда кўпгина табиий географик тадқиқотлар табиий чегаралар доирасида олиб борилади. Масалан, "Қуйи Зарафшон", "Зарафшон дельтаси", "Қорақўл дельтаси" каби. Бундай ҳудудларнинг бевосита "эгаси", "хўжайини" йўқ. Натижада ушбу мавзуда бажарилган

тадқиқотлар табиатдан фойдаланувчиларга тушунарли эмас. Унинг моҳияти “етиб бормаиди”. Бундан ташқари, табиатга, иқтисодий-иҷтимоий ҳаётга оид мониторинг маълумотлари маъмурий ҳудудлар доирасида олиб борилади. Шу сабабли табиий географик тадқиқотларни имкони борича маъмурий чегаралар доирасида олиб бориш, яъни иҷтимоий талаб билан уйғунлаштириш мақсадга мувофиқ. Таъкидлаш жоизки, ушбу тамойил асосида олиб борилган изланишлар айна ҳудудга хос бўлган минтақавий, маҳаллий табиий географик қонуниятларни инобатга олган ҳолда бажарилмоғи лозим.

Бухоро вилояти чўл-яйлов зонаси ландшафтлари юқорида қайд қилинган тамойилларга таянган ҳолда “ландшафт зонаси” - “ландшафтлар синфи” - “ландшафтлар кичик синфи” - “ландшафт типи” - “ландшафтнинг кичик типи” - “ландшафт тури” бирликлари асосида таснифланди (2-чизма). Ушбу таснифлаш бирликларининг айримлари кўпгина тадқиқотчилар томонидан асосланган. Шунга қарамасдан, уларнинг энг муҳим хусусий белгиларини келтирамиз:

Ландшафт зонаси. Ушбу геокомплексни белгилайдиган асосий омиллар иссиқлик ва намликнинг Ер юзида нотекис тақсимланишидир. Чўл зонаси ҳам мазкур қонуниятнинг маҳсули. Зоналик табиий географик қонуниятларнинг қонуни бўлиб, барча абиотик, биотик ҳатто иқтисодий-иҷтимоий жараёнлар ҳам мазкур қонунга уйғун ҳолда кечади. Бухоро вилояти ҳудуди тўлиғича чўл зонасида жойлашган.

Ландшафтлар синфини белгиловчи асосий омил ҳудуднинг морфотектоник ва у билан боғлиқ бўлган хусусиятлардир. Вилоят ҳудудида текислик ва тоғ синфлари намоён. Мавжуд тоғлар ер-бетида аниқ фойдаланган бўлса-

да (Кулжуктов, 785 м), чўл зонасининг паст тоғларига ҳос геологик, геоморфологик ва биоиклимий хусусиятларга эга.

Ландшафтнинг кичик синфининг асосий белгиси гипсометрик омил ва у билан боғлиқ бўлган табиий жараёнлардир. Шу билан бирга, бу омил тупроқларнинг сув режими, ер ости ва ер усти сувларининг йўналишини ҳам белгилаб туради. Бунга Кулжуктов (785 м.) ва Кўкчатов (435 м.) ҳудудлари киради.

Вилоят ҳудудида ландшафтларнинг 5 та кичик синфи (паст тоғлар, пастқам текисликлар, баланд текисликлар, алоҳида ифодаланган плато, қир-тепалар ва берк ботиклар) ўз ифодасини топган.

Ландшафт типи. Тор (асл) маъносдаги типологик гео-тизимларнинг энг йириги ва асосийсидир. Унинг шаклланишида лито-эдафик омил (рельеф, литология, тупроқ қоплами) асосий ўрин тутати. Бу омил ландшафт ҳосил қилувчи омиллар ичида нисбатан барқарор бўлиб, ландшафтнинг пойдевори ҳисобланади ва литоэдафик шароитни белгилаб туради. "Ландшафт типи" тупроқшуносликдаги "тупроқ типи", геоботаникадаги "ўсимликлар типи" каби тушунчалар билан мазмундош бўлиб бир-бирини тўлдиради. Энг муҳими, бундай ёндашув амалиётга-ишлаб чиқаришга яқин туради. А.Г.Исаченко (1998) ибораси билан айтганда, "операцион бирлик" ҳисобланади (2-чизма).

Бухоро вилояти ҳудуди доирасида 16 та "ландшафт типи" литоэдафик омил асосида ажратилди ва улар маҳаллий сув, яйлов имкониятларини ўрганиш, баҳолаш ва карталаштириш учун ҳудудий асос қилиб олинди.

Ҳар бир "ландшафт типи" ўз навбатида "нисбий бир хиллик" тамойили асосида "ландшафтнинг кичик типи", "ландшафт турлари"га бўлинади. Мазкур типологик геотизимларни тадқиқ этиш бўлғуси изланишларнинг вазифасидир.

Бухоро вилояти ландшафтларининг типологик таснифи

Изоҳ: 1. Ландшафт типлари ўз навбатида ландшафтнинг кичик типли ва турларига бўлинади.

2. Вилоят чўл-яйлов ҳудудида аҳоли манзилгоҳлари ва йўл ландшафтлари алоҳида ландшафт бирлигини ҳосил қилади.

3. Сувли: А-чучук сувли Б-зовур-ташлама қўлли

Юкорида қайд қилинган тамойиллар асосида И.К.Назаров, Х.Р.Тошов томонидан Бухоро вилоятининг чўл-ййлов зонаси ландшафтлари таснифланди ва ландшафт типлари картаси яратилди. Мазкур ёндашувлар асосида ландшафтларнинг ййлов ва маҳаллий сув имкониятлари баҳоланди (№9- мавзуга қаранг). Албатта, чўл ландшафтларининг агроимкониятлардан самарали фойдаланишни кўзда тутган ушбу таснифлаш тамойиллари, усуллари, ёндашувлар камчиликлардан холи эмас. Келгусида уларни янада такомиллаштириш ва чўл ландшафтларининг бошқа ресурс имкониятларидан ҳам самарали фойдаланиш йўлида географлар зиммасига масъулиятли вазифалар турибди. Қайд қилиш жоизки, келгусида амалга ошириладиган изланишлар “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюциясини ҳудудларда оқилона ташкил қилишга, яъни умумгеографик синтез асосида бажарилиши талаб этилади. Изланишларнинг марказида эса Коинотнинг “гултожиси” бўлган Инсон манфаатлари ўз ифодасини топтоғи лозим.

Таянч тушунчалар:

Ландшафт, табиий ҳудудий комплекслар, геосистема, ландшафтлар классификацияси, ландшафтлар типологияси, ландшафтлар топологияси, ландшафтларни таснифлаш, жой типи, урочише, фация, географик қобик, ландшафт қобиғи, ўлка, зона, провинция, табиий географик область, район, ареал, ландшафтлар синфи, ландшафтларнинг кичик синфи, ландшафт типи, кичик типи, тури, ландшафтларнинг агроресурслари, “табиат-аҳоли-жамият” учбирлиги коэволюцияси, фалсафий- диалектик тамойил, объективлик тамойили (чин ҳақиқатлиги), ландшафтни кенг ва тор (асл) маънода тушуниш тамойили, фанлараро уйғунлиқни таъминлаш тамойили, умумгеографик синтез.

Назорат учун саволлар:

1. Ландшафтларни таснифлаш ва унинг мазмун – моҳияти.
2. “Ландшафт” атамасининг луғавий маъноси ҳақидаги фикрлар.
3. “Ландшафт” тушунчасининг кўлами (катта-кичиклиги) ҳақидаги фикрлар.
4. “Ландшафт” тушунчасининг мазмун – моҳияти ҳақидаги фикрлар.
5. “Геосистема” атамасининг мазмун – моҳияти ҳақидаги фикрлар.
6. Минтақавий (регионал), типологик ва топологик геокомплекслар ўртасидаги фарқланишлар.
7. Ландшафтларни таснифлаш бўйича Н.А.Гвоздецкий ва А.Г.Исаченко фикрлари.
8. Ландшафтларни таснифлаш бўйича В.А.Николаев, Н.А.Когай, Ш.С.Зокиров фикрлари.
9. Ландшафтларни таснифлаш бўйича И.К.Назаров, Х.Р.Тошов томонидан таклиф қилинган асосий тамойиллар ва таснифлаш бирликлари.
10. Ландшафт ресурсларини баҳолаш борасидаги тадқиқотлар.
11. Ландшафтларни таснифлашни такомиллаштириш борасидаги фикрлар.

Адабиётлар:

1. Бабаев А.Г., Зонн И.С., Дроздов Н.Н., Фрейкин З.Г. Природа мира. Пустыни. Москва, «Мысль», 1986, 318 стр.
2. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. Москва, «Высшая школа», 1979, 222 стр.
3. Ғуломов П. Жуғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994, 144-бет.

4. Зокиров Ш. Кичик худудлар географияси. Тошкент, "Университет", 1999, 120 бет.

5. Зокиров Ш.С. Ланшафтшуносликдаги энг кичик бирлик ҳақида. Жанубий Ўзбекистонда география мактабининг шаклланиши ва ривожланиши. Термиз, 2006, 28-29-бетлар.

6. Исаченко А.Г. География сегодня. Пособие для учителей. М.: "Просвещение", 1979, 192 стр.

7. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, "Просвещение", 1998, 160 стр.

8. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико географическое районирование. Учебник. Москва, «Высшая школа», 1991, 366 стр.

9. Каримов Иброҳим, Рустамова М. Фалсафа фани тарихи ва назарияси. Тошкент, 2007, 224 бет.

10. Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии. Москва, Изд. «Высшая школа», 1967, 252 стр.

11. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, «Высшая школа», 1990, 335 стр.

12. Назаров И.Қ., Тошев Х.Р. Чўл ландшафтларини таснифлашнинг асосий тамойиллари (Бухоро вилояти мисолида). Ўзбекистон география жамаияти ахбороти, 32-жилд. Тошкент, 2008, 18-20-бетлар.

13. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения. Москва, 1979, 160 стр.

14. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. Москва, «Прогресс», 1982, 272 стр.

15. Реймерс Н.Ф. Основные биологические понятия и термины. Москва, Просвещение, 1988, 319 стр.

16. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, «Наука», 1978. 320 с.

17. Тошов Х.Р. Чўл ландшафтлари ва уларнинг агроимкониятларидан самарали фойдаланиш (Бухоро

вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент, 2008, 26 бет.

18. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2006, 671 бет.

19. Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov Sh. Amaliy geografiya. Toshkent, "Sharq", 2004, 160 b.

6 - мавзу: ГЕОГРАФИЯ ВА ЭКОЛОГИЯ: МУАММОЛАР ВА АМАЛИЁТ

Режа:

1. География ва экология фанлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқланишлар.
2. Геоэкологик (географик экология) фанларнинг ривожланиши.
3. Геоэкология – интеграл умумгеографик фан.
4. Геоэкологик тадқиқотлар бўйича устувор йўналишлар.

Ҳозирги даврда экология билан боғлиқ муаммолар ва унинг оқибатлари кундалик ҳаёт билан чамбарчас қўшилиб кетдики, уларни англаш ва ечимини топиш ҳамда уларга риоя қилиш кундалик заруриятга айланди.

Экология фанининг илмий жиҳатларига биринчи бўлиб биологлар киришган. Бу атама 1866 йилда немис зоологи Эрнест Геккель (1834-1919) томонидан ёзилган икки жилдли “Организмларнинг умумий морфологияси” асарида тилга олинган. Атаманинг луғавий маъноси юнонча *oikos* – “уй”, “яшаш жойи” маъносига эга. Бу сўз илк бор физиологик нуқтаи назардан талқин қилинган, яъни биологик турлар билан уларни ўраб турган табиий муҳит (ёруғлик, иссиқлик, рельеф, тупроқ қоплами каби омиллар) ўртасидаги боғлиқлик ва модда алмашинуви кўзда тутилган. Бошқача қилиб айтганда, муаммога биоцентрик нуқтаи назардан ёндашилган. Бунда тур “хўжайин”, уни ўраб турган табиий шароит эса, “уй”, “яшаш жойи” сифатида қаралган. “Уй” доимо “хўжайин” учун “хизматда” деб тушунилган.

Экология тушунчасининг мазмун-моҳияти кейинчалик биология фани доирасида ўзгариб, такомиллашиб борди ва янги атама ва тушунчалар билан бойиб келди.

1877 йилда немис гидробиологи К.Мёбиус (1825-1908) фанга “биоценоз” атамасини киритди. Бу атама грекча “биос”-ҳаёт, “кайнос”-умумий, яъни бир-бири билан боғланган ўсимлик ва ҳайвонот жамоасининг, қуруқлик ёки сувли ерларнинг маълум жойи (йўшаси) учун хос бўлган мажмуасини англатади. Бу тушунча табиатнинг бир бутунлиги ва тизимли таркибга эга эканлигини тушуниш йўлидаги муҳим қадамлардан бири эди.

Инглиз ботаниги Артур Тенсли (1871-1955) 1935 йилда “экосистема” атамасини асослайди. Бу грекча Oikos – “уй”, “яшаш жойи”, sistema – “мажмуа”, “муҳассама” маъносига эга. Ушбу атама бевосита экологик нуқтаи назардан талқин қилинган. Бунда нафақат тирик организмлар ўртасидаги алоқалар, балки тирик ва нотирик табиатда мавжуд бўлган боғланишларга урғу берилади. Экосистемалар ҳудудий кўлами жиҳатдан микро, макро ва ниҳоят глобал мақомга эга эканлиги биологлар томонидан талқин қилинади (Реймерс, 1990, 599-бет). Масалан, биосфера энг йирик экосистема сифатида эътироф қилинади. Айрим географлар орасида биосферани, география фанининг энг йирик ўрганиш объекти бўлган географик қобиқнинг синоними деган фикрлар ҳам бор. Лекин биосфера географик қобиқнинг узок геологик даврлар давомида ривожланиши натижасида юзага келган бўлиб, унинг ҳосиласидир. Биосфера географик қобиқнинг литосфера, гидросфера, атмосфера каби ажралмас қисмидир. Географик қобиқ билан биосферанинг чегараси бир-бирига яқин келса-да, географик қобиқ ёши жиҳатдан биосферадан катта ва мазмун-моҳиятига кўра ўта мукамалдир.

Рус олими В.Н.Сукачев (1880-1967) 1940 йилда “биогеоценоз” атмасини фанга олиб киради. Бу атама ва тушунча табиий комплекслар моҳиятини янада равшанроқ акс

эгтиришга қаратилган бўлиб, грекча “биос” – ҳаёт, “ге” – ер, “кайнос” – умумий, бир бутунлик маъносига эга.

Биоценоз атамаси органик дунёнинг аниқ, бир ҳудуд табиати билан боғлиқ ва уйғунлигини англатувчи комплекс мазмунга эга бўлган тушунчадир. Шу боисдан ҳам айрим ландшафтшунослар уни энг кичик геокомплекс ҳисобланган фация билан айнанлаштирадилар.

Экология фанининг мазмунан ривожланиши кейинчалик аутэкология (грекча “*autos*” – ўзим ва экология маъносини билдиради, алоҳида биологик турларнинг атроф муҳит муносабатларини ўрганадиган фан), популяцион экология (популяцион французча – битта биологик тур аҳолиси, жамоаси, ғаласининг атроф-муҳит билан муносабатларини ўрганадиган фан), синэкология (грекча син-биргалликда, бир бутун, яъни турли биологик турлар жамоаларининг атроф-муҳит билан муносабатларини ўрганади) каби фанлар юзага келди.

Биология фанида рўй берган мазкур илмий ютуқлар табиатнинг тизимли ва бир бутунлигини тушуниш йўлидаги илмий қадамлар эди. Синэкология фанининг асосчиларидан бўлган ўзбекистонлик биолог олимлар Д.Н.Кашкаров (1876-1941) ва Е.П.Коровин (1891-1963) Ўрта Осиё ҳудуди табиатини ўрганишда ва табақалаштиришда экологик географик нуқтаи назардан ёндашадилар. Ландшафтшунос олим Ш.С.Зокиров мазкур олимларнинг илмий фаолияти ҳақида “гарчи, олимларнинг ўзлари экология сўзини деярли ишлатмаган бўлсалар-да, табиий-ҳудудий комплексларни аниқлаш, уларни ҳўжалик мақсадларида фойдаланиш, ландшафтларнинг кейинги ривожланишини прогноزلаш масалаларида айнан ҳозирги экологик тушунча нуқтаи назардан ёндашганликлари аниқдир”, деб эътироф қилади (Зокиров, 2008, 241-бет). Тарихчи-географ олим Р.У.Ғаҳимбеков (1995), Д.Н.Кашкаров ва Е.П.Коровин томонидан Ўзбе-

кистонда “Ўрта Осиё экологик-география илмий мактаби” яратилганлигини асослайди.

Қайд қилиш жоизки, йиллар ўтиши билан биологик экологияни табиий география – ландшафтшунослик фани билан яқинлашуви намоён бўлади.

1970 йилга қадар экология йўналиши биология фани доирасида ривожланган. Табиат ва инсон муносабатларининг жадаллашуви ва унинг салбий оқибатларини бартараф қилишга бўлган ижтимоий талаб, бу фanning нуфузини янги поғоналарга кўтаради ва унинг умумий экологияга айланишига олиб келди. 1970 йилларда барча, шу жумладан, география фанини экологиялаштириш авж олади. Экологик шов-шувлар туфайли барча фанларда янги экологик йўналишлар пайдо бўла бошлади (Исаченко, 2003).

Глобал экология, социал экология, тупроқлар экологияси, одам экологияси, тарихий экология, коинот экологияси қабилар шулар жумласидандир. Н.Ф.Реймерс 1994 йилда ёзган мақоласида экологиянинг 80 дан ортиқ йўналишлари рўйхатини келтирган. Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир соҳа мугахассиси ўз соҳасининг экологидир (географ-эколог, агроном-эколог, журналист-эколог, архитектор-эколог каби). Экологик мавзудаги “оралиқ” (чегарадош) фанларнинг пайдо бўлишига қарамасдан бу жараёнда биологларнинг “қарвон-бошилиқ” қилиш ҳаракатлари пасаймади. Бунинг сабаблари бор. **Биринчидан**, экология атамаси ва у билан боғлиқ тушунчалар биология таркибида шаклланиб илмий ва ижтимоий ҳаётга кириб келган. **Иккинчидан**, табиатни муҳофаза қилиш деганда, дастлабки даврларда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраб-авайлаш кўзда тутилган (Охрана ландшафтов, 1982, 19-бет).

Ҳозирги даврда экология фани ва тушунчаси умумий мазмунга эга. Экологиянинг биология фанига тегишли соҳаси **биоэкология** эканлиги 1990 йилдаёқ таниқли биолог

олим Н.Ф.Реймерс томонидан ошкора эълон қилинган эди (1990, 592-бет). География ва экология фанлари ўртасида бир-бирини тўлдирувчи боғланиш ва ўхшашликлар бор. **Биринчидан**, география асосан турли кўламдаги ҳудудларда мавжуд бўлган геотизимлар ҳамда улар ўртасидаги боғланишлар ва фарқланишлар ҳақидаги фандир. Ҳар бир ҳудуд эса “бир дунё”. У ўзининг табиий-ижтимоий-иқтисодий моҳияти билан фарқланиб туради. Ундаги жонли табиат ва унинг “эгаси” ва гултожиси бўлган ҳазрати Инсон эса, мазкур ҳудуд билан уйғун яшайди. Бундай табиий-тарихий ҳақиқат ўз моҳияти билан экологик мазмунга эга. Шу боисдан бўлса керак, АҚШ географлар уюшмасининг президенти Х.Берроуз 1922 йилда “география-инсон экологияси” деб эълон қилган эди. Таниқли географлар В.Б.Сочава (1978, 86-бет), А.Г.Исаченко (2003, 24-бет), В.Т.Богучарсковлар (2004, 406-бет) экологик ёндашув география фани учун азалий ҳамроҳ, бунда экология атамасининг ўрнига “географик муҳит” ибораси ишлатилиб келинганилигини қайд қиладилар.

Бу ўринда география фанининг асосий тамойилларидан бири экологиялилик эканлигини қайд қилиш жоиз. **Иккинчидан**, география фанининг бош мақсади ҳудудларни оқиллона ташкил қилишнинг географик асосларини ишлаб чиқиш экан, бу энг аввало органик дунёни ва унинг “эгаси” бўлган ҳазрати Инсонни асраб-авайлашни, яъни инсонпарварликни кўзда тутати. Шу боисдан биохилма-хилликни асраш ҳам, энг аввало, ландшафтларни муҳофаза қилиш билан боғлиқдир. Ландшафтларни муҳофаза қилмасдан туриб, биологик турларни асраб-авайлаб бўлмайди.

Экосистема ва геосистемаларни ўрганишда фарқланишлар албатта мавжуд. Биринчисида **биоцентрик** ёндашув, яъни органик дунёни муҳофаза қилиш кўзда тутилса, иккинчисида эса **геоцентрик** тамойил. Бунда “табиат-аҳоли-

жамият" учбирлигини ҳудудларда оқилона ташкил қилиш асосий мақсад ҳисобланади.

Бу ўринда геоэкологик (географик экология) ғояларининг ривожланиш тарихига назар ташлаш ўринли. Немис олими Карл Троль (1899-1975) 1939 йилда "ландшафтлар экологияси", кейинчалик эса уни (1968) "геоэкология" деб атади. Юқорида қайд қилинганидек, ҳудудларни комплекс ўрганиш ва ундаги географик муҳитни соғломлаштиришни кўзда тутиш, географик тадқиқотларнинг азалий мақсади бўлиб келган. Геоэкологик мавзудаги изланишлар 1980-1990 йилларда энг юқори поғонага кўтарилди. Ҳатто турли фан вакиллари орасида геоэкологияга "эгалик" қилиш ҳаракатлари ҳам авж олиб кетди. Айниқса, геологлар литосфера тушунчаси асосида геоэкология йўналишини геология фанига тегишли эканлигини ошқора намойиш қилган бўлсалар, биологлар эса экологияга тегишли изланишлар "эгаси" биологлар эканлигини баралла айтиб келмоқдалар. Ҳатто олий ўқув юртларининг биология кафедралари "биология ва экология" кафедраси деб қайта номланди. Собиқ Иттифоқ даврида биринчилардан бўлиб (1988) Ленинград давлат университети географлари география факультетини "география ва геоэкология факультети" деб қайта номлаб, ўқув режаларини ҳам экологиялаштирдилар. Ҳатто географлар орасида ҳам "геоэкология" фанига "эгалик" қилиш иштиёқи пайдо бўлди. Таниқли иқтисодчи-географ олим Э.Б.Алаев ижтимоий-иқтисодий география бўйича тузган изоҳли лугатида бу фаннинг 15 та тармоғи рўйхатини келтиради ва охириги ўринда геоэкологияни қайд қилади. Унинг ўрганиш объекти ҳудудий экологик тизимлар эканлигини ёзади (1983, 38-бет).

1990 йилда Қозон шаҳрида собиқ СССР география жамиятининг IX съезди бўлиб ўтган эди. Унда 725 та делегат таклиф қилинган. Шундан 455 та қатнашчининг маъруза ва

ахборотлари анжуманининг олти жилдди тўпламида чоп қилинган эди (ушбу асар муаллифи ҳам мазкур нуфузли анжуманда матруза билан қатнашишга муяссар бўлган). Ушбу тўпламлардан тўрттаси бевосита геоэкология деб номланган ("Геоэкология: глобал муаммолар", "Геоэкология: минтақавий жиҳатлари" каби). Ушбу тарихий санани геоэкология фанининг "туғилиши" деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ. Айнан шу 1990 йилда таниқли биолог олим Н.Ф.Реймерс "Табиатдан фойдаланиш" номли изоҳли луғатида "геоэкология – экология фанининг тармоғи (бошқа фикрларга кўра, география фанининг) бўлиб, катта кўламдаги биосферагача бўлган экосистемаларни (геосистемаларни) ўрганadi. Унинг синоними ландшафтлар экологияси, баъзида биогеоценология, деб қайд қилиши эътиборга лойиқ (95-бет). Бу ўринда география ва экология фанларининг ўзаро боғлиқлиги ва бу борадаги изланишларнинг зарур ва самарадорлиги ҳақида тўнғич ғояларни асослаган олимлар В.Б.Сочава (1970-1978), И.П.Герасимов (1905-1985) эканлигини қайд қилиш жоиз.

1990 йилларга келиб, геоэкология фани олий географик таълимда кенг кўламда оммалашди, ўқув адабиётлари яратилди ва илмий изланишлар сони ва сифати ортди (Герасимов, 1980, 1985; Петров, 1994; Мильков, 1997; Макунина, 1990; Преображенский, 1990 ва бошқалар). Геоэкология фанига бағишланган тўнғич тадқиқотлар А.А.Рафиқов (2000), А.Г.Исаченко (2003), В.Т.Богучарсков (2004), А.Н.Ниғматов (2010) каби олимлар томонидан таҳлил қилинган.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида бевосита геоэкологияга бағишланган изланишлар 1990 йиллар охирида бошланган (А.А.Рафиқов, 1997; Назаров, 1998; Ниғматов, 2010; Абдуллаев, Ахмедов, 2007 ва бошқалар).

А.А.Рафиқов (1939-2003) биринчилардан бўлиб Ўзбекистонда геоэкологик тадқиқотларни бошлаб берган ҳамда уни

олий таълим тизимида жорий қилган олимдир. У узок йиллар давомида Орол денгизи билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш билан шуғулланиб келди ва дала тадқиқотлари бўйича катта тажрибага эга эди. А.Рафиқов ЎзМУнинг табиий география кафедрасига раҳбарлик лавозимига ўтар экан, у мелиоратив география ва геоэкологик тадқиқотларни ривожлантиришга алоҳида эътибор беради. 2000 йилда у “Геоэкология асослари” маъруза матнини чоп эттиradi. Геоэкологик йўналишдаги бир неча номзодлик диссертацияларига раҳбарлик қилади. А.Рафиқов геоэкология (географик экология) - табиат комплекслари экологияси тўғрисидаги фан, деган хулосага келади ва табиий муҳитнинг инсон фаолияти туфайли ифлосланишига (РЭМ – рухсат этилган меъёрий кўрсаткичлар) алоҳида эътиборни қаратади (Рафиқов, 1997, 2000, 2001).

Кейинги йилларда экология, экологик ҳуқуқ ва геоэкология соҳасида изланишлар олиб бораётган А.Н.Ниғматовнинг хизматлари эътиборга лойиқ. Олим геоэкология фанининг ўрганиш объекти геосфера (катта геотизим) ва унинг турли таксономик бирликларга эга бўлган қисмлари эканлигини эътироф қилади.

Унинг фикрича, географик экология географик қобикда (геотизимда) содир бўлаётган табиий, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва ҳаттоки, ҳуқуқий географик жиҳатларни тадқиқ этади (Ниғматов, Шамуратова, 2006). Олим геоэкология, экотуризм билан боғлиқ бўлган айрим атама тушунчаларга аниқлик киритади ва геоэкологик баҳолаш, экологик мониторинг ва ниҳоят фаннинг бўлғуси тақдири ҳақида (баъзилари мунозарали бўлса-да) қатъий фикрлар билдиради (Ниғматов, 2010). Қайд қилиш жоизки, А.Ниғматовнинг экологик тадқиқот ва экологик таълимга тегишли ташаббускорлиги эътиборга лойиқ. Айтиш лозимки, геоэкология фанининг ўрганиш объекти, предмети ва

назарий асослари ҳақида фикрлар хилма-хил бўлишига қарамасдан, унинг мустақил фан сифатида шаклланганлиги ҳақиқатдир.

Геоэкология – интеграл умумгеографик фан

Ҳар бир фаннинг мустақиллиги унинг ўрганиш объекти, предмети назарий асослари ва тадқиқот усулларига эга бўлиши билан белгиланади. Геоэкология ҳозирги даврда шундай асосларга эга бўлган истиқболли фандир. Геоэкология (А.Г.Исаченко бўйича экогеография) география тизимидаги фанларга мансуб бўлиб, умумгеографик (интеграл) мазмунга эга. У Россия, Украина ва қўшни Қозоғистон Республикаларида мустақил илмий йўналиш сифатида нисбатан яхши ривожланган. Геоэкология мавзуси доирасида диссертациялар ёзиш йўлга қўйилган бўлиб, олий таълим тизимида ўқув режаларидан муносиб ўрин олган.

Мазкур фаннинг ўрганиш объекти турли кўламдаги табиий комплекслар, маъмурий ва сиёсий маъмурий ҳудудлар ёки геоэкосистемалардир. Чунки ҳар бир ҳудуд экологик мазмун-моҳиятга эга. Улар экологик ёндашув асосида ўрганилади. Масалан, қумли чўл ландшафтлари экологияси, Тўдақўл сув омбори экологияси, Шофиркон тумани экологияси, Ўзбекистон Республикаси экологияси, Тинч океани экологияси, глобал экология қабиладир. Бошқача қилиб айтганда, “экосистема” моделидаги “хўжайин” ўрнига ҳудудни қўйиш керак. “Уй”ни ташкил қилган барча омил ва компонентлар ҳудуд учун “хизмат” қилади. Таниқли ландшафтшунос В.С.Преображенскийнинг экосистема моделида “хўжайин” ўрнида ҳоҳлаган табиий ёки жамият компонентларидан бирини қўйиб ўрганиш мумкин, деб қайд қилиши бежиз эмас (1986, 63-бет). Ҳудуднинг мусавфолиги, тозаллиги, органик дунёни ва уни “гултожиси” бўлган Инсонни асраб-авайлашга имкон беради. Қайд

қилиш жоизки, геоэкологик тадқиқотлар учун объект сифатида турли кўламдаги дарё, кўл ҳавзалари (геоэко-тизимлар) жуда самаралидир. Мазкур ҳудудларда геоэколо-гик қонуният, яъни дарё ҳавзасининг юқори қисмидан қуйи қисмига борган сари экологик замин, экологик вазият ёмонлашиб боради (Назаров, 1992, 2007). Бу қуйидаги омил ва сабабларга кўра содир бўлади:

- дарё ҳавзаси сувайирғичлар туфайли ўзининг аниқ чегарасига эга;

- дарё ҳавзаси рельефининг мутлақ баландлиги (рельеф пластикаси) юқори қисмидан қуйи томон (эрозия базиси) пасайиб боради;

- ҳавза рельефига мос ҳолда ер усти (оқова сувлар ҳам) ва ер ости сувларининг дарёнинг қуйи қисми томон оқиши содир бўлади;

- дарё ҳавзасида жойлашган ландшафтлар экологик ҳолатига кўра ҳар хил шароитга эга. Дарёнинг юқори қисмидаги ландшафтлар атмосфера ёғинлари туфайли ювилади ва “ўз-ўзини” тозалайди, ўрта қисмидагилар эса қисман ювилади, қисман эса юқоридан кириб келган оқизикларни тўплайди. Ниҳоят, қуйи қисмидаги (дельтада) ландшафтлар эса, юқори қисмлардан кириб келган эриган ва қаттиқ оқизикларни қабул қилади, тўплайди. Пировард натижада кимёвий, бактереологик ашёлар билан ўз-ўзини ифлослайди. Бу ўринда аччиқ туюлса ҳам “дарёнинг боши-даги асал ичади, охиридаги эса, заҳар”, деган қорақалпоқ халқ мақолини келтириш kifоя.

Геоэкологияни ўрганиш предмети эса, ҳудуд экология-сининг қайси жиҳатини ўрганишидир. Масалан, ҳудуддаги сувлар, тупроқ қоплами ёки қишлоқ хўжалиги, саноат экологиясини ўрганишдир. Бу ўринда касалликлар геогра-фиясини (нозогеографияни) ҳам геоэкологик тадқиқотлар тизимига мансуб эканлигини қайд қилиш жоиздир.

Геоэкология фанининг назарий асослари бу фалсафий-диалектик, умумгеографик, экологик ҳамда табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларни оқилона ҳал қилишга қаратилган, яъни коэволюция ғояларига мос бўлган қонун ва тамойиллардир.

Ушбу фанининг тадқиқот усуллари эса режалаштирилган мақсадлар моҳиятидан келиб чиқади. Булар сўров, аналитик (сув, ҳаво, тупроқ) таққослаш, экспедицион, тизим-таркиб, космик, таққослаш, индикацион, картографик усуллардир. А.Г.Исаченко экогеографик маълумотларни тартибга келтиришда, таҳлил қилишда, илмий хулосаларни ифодалашда картографик усулнинг устуворлигини эътироф этади (2003, 32-бет).

Геоэкологик мониторинг ҳам ҳудудларда геологик даврлар давомида таркиб топган экзамин ва ҳозирги даврда инсон фаолияти туфайли содир бўлаётган геоэкологик жараёнларни билишга қаратилган бўлмоғи лозим. Айниқса, ҳудудлараро чегараларда, экологик танг ва типик (репрезентатив) жойларда кечаётган модда ва энергия алмашинуви жараёнларини қамраб олиши лозим. Қайд қилиш жоизки, ҳозирги даврда Ўзбекистон табиатни муҳофаза қилиш Қўмитаси ва Республика Гидрометеорология бошқармаси тизимида олиб борилаётган экологик мониторинг асосан эковазиятни ўрганишга қаратилган. Экозаминнинг экологик хусусиятлари эса ҳамон эътибордан четда қолиб келмоқда.

Геоэкология фанининг умумгеографик мақоми экологик муаммоларнинг моҳияти билан белгиланади. Экологик муаммолар эса иккита негизга эга. **Биринчидан**, геологик эралар давомида шаклланган тўнгич (ибtidoий) табиатнинг ўзи Ер юзида бир хил эмас, яъни турлича экологик мазмунга эга. Ер юзида шундай жойлар ва ҳалокатли жараёнлар борки, улар инсоният бошига қийинчилик ва кулфатлар келтиради (2004 йил 26 декабрда Малайзияда

рўй берган цунами туфайли 225 мингдан ортиқ киши ҳаётдан кўз юмган эди). Ёзувчи Юрий Трифонов: “Мен табиатда ҳамма нарса жуда яхши, жуда соз дея олмайман. Масалан, рак ҳужайраси – табиат эмасми? Тайфунлар, ер қимирлашлар, ўрмон ёнғинлари, ҳалокатли жазирама иссиқлар-чи? Каламушлар, қон сўрувчи пашшалар, кемирувчилар, чаёнлар, захарли илонлар, це-це чивинлари (ўлимга олиб борувчи, Н.И.Қ.) – табиат эмасми?... Мен табиатни севаман, аммо уни муқаддас саждагоҳ деб ҳисобламайман”, –деб таъкидлаган эди (Бромлей, Подольный, 1984, 240-бет). “Шуни унутмаслик керакки, экологик шароит ва экологик муаммоларни кўп ҳолларда одамларнинг иштирокисиз табиатнинг ўзи юзага келтиради”, деб қайд қилади А.Г.Исаченко (2003, 29-бет). Бундан ташқари, ноқулай экологик шароитга эга бўлган ҳудудларни ўзлаштириш қийин кечади ва ортиқча маблағ сарфлашни талаб қилади.

Иккинчидан, экологик муаммолар инсоннинг табиатга салбий таъсири туфайли вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, “иккиламчи табиат”, яъни турли даражадаги экологик вазият ёки муаммолар юзага келади. Эковазиятнинг миқдорий кўрсаткичлари жойларда ҳар хил. Хуллас, экозаминга инсоннинг яшаш ва ҳўжалик фаолияти туфайли юзага келган эковазиятни қўшсак, атроф-муҳит экологияси намоён бўлади (афсуслар бўлсинки, бу атама географлар унутиб юборган “географик муҳит”нинг синонимидир). Демак, атроф-муҳит экологияси ҳам табиий, ҳам ижтимоий-иқтисодий географик негизга эга. Ҳатто Россия ФАнинг Москвадаги География илмий-тадқиқот институти ходимлари атроф-муҳит муаммоси деб, фақат табиатта антропоген таъсир туфайли юзага келган экологик муаммоларни тушунадилар (Исаченко, 2003, 29-бет). Геоэкология интеграл, умумгеографик фандир. Геоэкологик тадқиқот-

ларда табиий ва иқтисодий географларнинг "тент ҳукукли" эканлиги айти ҳақиқатдир.

Бироқ республикаимизда ҳозирги даврга қадар геоэкологик муаммоларни ўрганишда табиий географларнинг фаолиги етакчилик қилаётганлиги равшан. Иқтисодий географлар эса (фақат А.Солиев, Н.К.Комиловларнинг касалликлар географияси бўйича изланишларини ҳисобга олмаганда) бу муаммоларга ханузгача фаол киришганлари йўқ. Бунга асосий сабаб геоэкологик муаммоларнинг пойдевори бўлган умумгеографик қонуният ва табиий жараёнлар моҳиятини билиш ва уларни ижтимоий-иқтисодий тадқиқотлар билан уйғунлаштириш қийинлиги бўлса керак. Геоэкологик тадқиқотларда нафақат табиий ва иқтисодий географларнинг, балки ёндош фанлар, айтилса, экология фани вакиллари ҳамкорлиги ўта зарурдир.

Энг аввало, ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг давлат сиёсати билан уйғунлиги ва замонавийлигини қайд қилиш жоиз. Геоэкология соҳасидаги вазифалар асосан қуйидагилардан иборат:

–геоэкологик тадқиқотларнинг назарий ва методологик асосларини тадқиқ қилиш, замонавий усулларни жорий этиш;

–тадқиқотларда фанлараро, айтилса, экология фани билан ҳамкорликни йўлга қўйиш;

–турли қўлам ва мазмундаги ҳудудларга тегишли экологик муаммоларни ўрганиш ва бартараф қилишнинг геоэкологик асосларини ишлаб чиқиш;

–ҳар бир ҳудуднинг экотуристлик имкониятларини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш учун тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш;

–геоэкологик муаммоларни Иқлимнинг иссиши, Қўлланиш, Биохилма-хилликни сақлаш каби глобал муаммолар билан уйғун ҳолда амалга ошириш;

–геоэкологик муаммоларнинг мазмун-моҳияти ва ечим-ларининг картографик тасвирларини яратиш;

–худудлар экологиясининг яқин ва узоқ муддатларда ўзгаришини башоратлаш ва уни мутасадди ташкилотларга тақдим этиш;

–ёшларни, айниқса, мутасадди раҳбар ва табиатдан фойдаланувчиларнинг экологик маданиятини юксалтириш-нинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш ва бошқалар (Назаров ва бошқ. 2012).

Биз 2006 йилда географ–худудлар экологи деган ҳикматомуз иборани айтган эдик (Назаров, 2006). Бунинг учун географ умумгеографик синтез қилиш қудратига эга бўлиши зарур. Тадқиқотлар марказида ҳудуд мусаффолиги, асосан эса Инсон ва унинг манфаатлари ўз ифодасини топтоғи лозим.

Таянч тушунчалар:

Биоценоз, экосистема, биогеоценоз, биоцентрик ёндашув, геоцентрик ёндашув, аутэкология, популяцион экология, синэкология, биосфера, географик қобик, экологик география илмий мактаби, глобал экология, социал экология, тарихий экология, географ-эколог, биоэкология, географик экология, биогеоценология, экологик ҳуқуқ, экологик мониторинг, экотуризм, геоэкология фанининг ўрганиш объекти, предмети, тадқиқот усуллари, геоэко-система, дарё ҳавзаси, экологик муаммолар, экозамин, эковазият, географик муҳит, атроф-муҳит.

Назорат учун саволлар:

1. География ва экология фанлари ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқланишлар бор?

2. Аутэкология, популяцион, синэкология атамаларининг моҳиятини изоҳланг.

3. Геосистема, экосистема атамаларини изоҳланг.
4. Тадқиқотларда биоцентрик, геоцентрик ёндашувлар моҳиятини изоҳланг.
5. Геоэкология фанининг ўрганиш объекти, предмети, назарияси ҳақидаги фикрларни изоҳланг.
6. Геоэкологик муаммолар деганда нимани тушунасиш?
7. Геоэкология нега интеграл, умумгеографик моҳиятга эга?
8. Геоэкосистема атамасининг мазмун-моҳиятини изоҳланг.
9. Дарё ҳавзасида кузатиладиган геоэкологик қонуниятнинг моҳиятини изоҳланг.
10. Геоэкологик тадқиқотлар билан боғлиқ бўлган асосий вазифаларни изоҳланг.
11. Ўзбекистонда геоэкология фанининг ривожланиши ва ҳозирги ҳолати ҳақида нималарни биласиз?

Адабиётлар:

1. Абдуллаев С.И., Ахмедов Р. Геоэкологиянинг айрим назарий масалалари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 28-жилд. Тошкент, 2007, 57-59-бетлар.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. Москва. "Мысль", 1983, 350 стр.
3. Богучарсков В.Т. История географии. Учебное пособие. Москва - Ростов на Дону. Изд-во "МарТ", 2004, 448 стр.
4. Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. Москва. Изд-во Политической литературы. 1984, 272 стр.
5. Герасимов И.П. Методологические проблемы экологизации современной науки. Общество и природная среда. Москва, "Знание", 1980, стр. 66-86
6. Герасимов И.П. Экологические проблемы в прошлом, настоящей и будущей географии мира. Москва, "Наука", 1985

7. Зокиров Ш.С. Табиий география ландшафтшунослик илмий мактаби. М.Улутбек номидаги ЎзМУнинг илмий мактаблари. Тошкент, "O'qituvchi", 2008, 236-242-бетлар

8. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию. Учебное пособие. Изд-во С.Петербургского университета, 2003, 192 стр.

9. Комилова Н.Қ., Солиев А.С. Тиббиёт географияси. Тошкент, "Истиқлол", 2005, 190-бет.

10. Назаров И.К. Абиогенные потоки в аридных геосистемах: оптимизация природопользования (на материалах нижней части р. Зарафшан). Ташкент, «Фан», 1992, 101 стр.

11. Назаров И.Қ. Геоэкология приоритетное, интегральное географическое научное направление. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 19-жилд, Тошкент, 1998, 14-17-бетлар.

12. Назаров И.Қ. Дарё хавзаси: геоэкологик қонуният ва табиатдан оқилана фойдаланиш. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 29-жилд. Тошкент, 2007, 35-39-бетлар

13. Назаров И.Қ. Ўзбекистон чўллари: геоэкологик қонуният ва амалиёт. Республика илмий-назарий, амалий конференция материаллари. Бухоро, 2010, 66-71-бетлар

14. Назаров И.Қ., Ҳалимова Г.С., Хидирова Г.Р. География ва ҳудудлар экологияси: муаммолар ва вазифалар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 40-жилд. Тошкент, 2012, 10-13-бетлар.

15. Ниғматов А. Табиий географик фанларнинг назарий муаммолари. Тошкент, "Fan va texnologiya" нашриёти, 2010, 202-бет.

16. Ниғматов А.Н. Экология. Ташкент. 2-е издание переработанное и дополненное. Изд-во полиграфический творческий дом имени Чулпана, 2008, 128 стр.

17. Ниғматов А.Н., Шамуратова Н.Г. Геоэкологиянинг назарий асослари. География фанининг долзарб назарий ва амалий муаммолари. Тошкент, 2006, 12-15-бетлар

18. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. Москва, «Прогресс», 1982, 272 стр.

19. Преображенский В.С. Поиск в географии. Москва, "Просвещение", 1986, 224 стр.

20. Преображенский В.С. Региональная геоэкология-география-экология-человек. Геоэкология: региональные аспекты (материалы к IX съезду Географического общества СССР). Ленинград, 1990, стр. 136-138

21. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Тошкент, "Ўқитувчи", 1997, 112-бет.

22. Рафиқов А.А. Геоэкология асослари (маърузалар матни). Тошкент, ЎЗМУ босмахонаси, 2000, 68-бет.

23. Рафиқов А.А. Геоэкологиянинг назарий ва методологик масалалари. География ва қадриятлар. Тошкент, "Университет", 2001, 14-18-бетлар.

24. Рахимбеков Р.У. Отечественная эколого-географическая школа: история её формирования и развития. Ташкент, "Шарк", 1995, 256 стр.

25. Реймерс Н.Ф. Основные биологические понятия и термины. Москва, Просвещение, 1988, 319 стр.

26. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Москва, «Мысль», 1990. 637 стр.

27. Солиев А., Қаршиббева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, 1999, 181-бет.

28. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск, «Наука», 1978. 320 стр.

29. Сочава В.Б. География и экология (Материалы V съезда Географического общества Союза ССР). Ленинград, 1970, 22 с.

7-мавзу: ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ ВА ЧЎЛЛАНИШ МУАММОЛАРИ

Режа:

1. Глобал муаммолар ва уларнинг моҳияти.
2. Иқлим ўзгариши муаммоси.
3. Иқлим ўзгариши индикаторлари ва оқибатлари.
4. Иқлим ўзгариши бўйича халқаро муносабатлар ва ҳаракатлар.
5. Ўзбекистонда иқлим ўзгариши, унга муносабат ва вазифалар.
6. Чўлланиш муаммосининг мазмун-моҳияти.
7. Чўлланиш муаммоси бўйича Халқаро ҳамкорлик ҳаракати.
8. Чўлланиш сабаблари ва унинг оқибатлари.
9. Ўзбекистонда чўлланишга қарши кураш.

Иқлим ўзгариши муаммоси уруш ва тинчлик, қашшоқлик, экологик, халқаро терроризм, чўлланиш каби дунёвий (глобал) муаммолар сирасига киради. “Глобал” атамаси французча *global* – энг умумий, ўз кўлами ва йўналиши жиҳатдан хилма-хил ва бутун Ер шарига тегишли бўлган муаммолардир.

Глобал муаммолар кенг маънода табиат ва инсон (жамият) ўртасидаги муносабатлар мувозанатининг бузилиши натижасида келиб чиқади. Демак, мазкур муаммолар табиий-антропоген илдизга эга. Инсониятнинг муносиб ҳаёт кечириши ва жамиятнинг барқарор ривожланиши учун бошқа омиллар қаторида иқлимий шароит айниқса муҳим аҳамиятга эга. Унинг оз бўлса-да, меъёрдан четга чиқиши барқарор ривожланишга таҳдид солади, ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради.

Иқлим атамаси грекча klima – қиялик, яъни қуёш нурларининг туш пайтида ер юзасига “оғиши” қиялигини англатади. Бу атама грек астрономи, математик географиянинг асосчиларидан бири Гиппарх (мил.авв.160-125 йиллар) томонидан фанга киритилган.

Иқлим – Қуёш ва унинг атрофидан айланиб турадиган йўлдоши – Ер ўртасидаги муносабатлар натижасида ер-бетига яқин бўлган атмосфера қатламида рўй бериб турадиган табиий жараёнлар натижасидир. Иқлим фаслий моҳият, сифат ва ўзгаришларга эга. Об-ҳаво эса иқлимий кўрсаткичларнинг айна жой, айна вақтдаги ҳолатидир. Об-ҳаво бир кеча-кундузда бир неча марта ўзгариши мумкин. Йил давомида айна жойнинг иқлими ва унинг фаслларига хос об-ҳаво ҳолатлари содир бўлиб туради. Иқлимни яратувчи омил, асосий манба, энг аввало, Қуёшдир. Ер-бетига етиб келадиган қуёш нурларининг тушиш бурчаги қанча катта бўлса, нурларнинг иссиқлик ва ёруғлик қуввати шунча кучли, аксинча бўлса, шунча кам ва кучсиздир. Қуёш бўлмаганда, Ерда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас эди.

Қайд қилинг жоизки, иқлимий шароит билан боғлиқ бўлган Қуёш ва Ер муносабатлари, ҳамда Ер иқлимига таъсир этувчи омиллар Ер табиатининг ривожланиши тарихида ўзгариб турган. Бунга Антарктида материғи ва Шпицберген оролларида мавжуд бўлган кўмир конлари ҳамда гўртламчи даврда рўй берган такрорий музланишлар даври инкор этиб бўлмайдиган далиллардир. Олимлар иқлимий жараёнларда даврий ўзгаришлар мавжудлигини ҳам эътироф этадилар. Масалан, А.В.Шнитников томонидан Ернинг шимолий ярим шаридаги материкларда табиий намликнинг 1800 йил давомидаги даврий ўзгаришлари аниқланган. Ҳар бир давр икки фаслдан иборат. Биринчиси, 300-500 йил давом этадиган салқин, нам, илиқ, иккинчиси эса, 1000 йилдан ортиқроқ кузатиладиган иссиқ ва қуруқ иқ-

лим давридир. Унинг фикрича, бу икки “фасллар” ўртасида 100-300 йиллик оралиқ давр кузатилади (Жекулин, 1989).

Ер тарихида рўй берган иқлимий ўзгаришлар палео-иқлимшунослик фани вакиллари томонидан ўрганилади. Бундан ташқари, бу соҳага тегишли палеогеоморфология, палеоботаника, палеозоология каби илмий йўналишлар ҳам мавжуд. Бу ўринда геология фани алоҳида ўрин тутати.

Ер юзида ҳукм сураётган ҳозирги иқлимий шароит асосан яқин ўтмишда, тўртламчи даврнинг қуйи, ўрта ва юқори қисмида рўй берган музланишлар давридан сўнг юзага келган. Ердаги ҳаётнинг асосий манбаи қуёш бўлса-да, атмосфера қобиғининг иқлим ҳосил қилувчи аҳамияти алоҳида ўрин тутати. Атмосфера таркибининг шаклланиши ва ўзгариши эса органик дунёнинг ривожланиши жараёни билан бевосита боғлиқ. Академик И.В.Вернадский таъбири билан айтганда, у органик дунёнинг тараққиёти ҳосиласидир. Атмосфера Ер сайёрасини ўраб турган “чопон”дир. У Ернинг ҳаддан ташқари исиб ва совиб кетишидан сақлайди. Атмосфера бўлмаса, Ерда ҳаёт бўлмас эди. Иқлимшуносларнинг ҳисоблашларига кўра, атмосферада карбонат ангидрид гази бўлмаганда ҳарорат 6°C га, сув буғлари бўлмаганда эса ер сиртидаги ҳарорат 25°C га пасайган бўлуради (Ососкова ва бошқ., 2005, 7-бет).

Олимлар иқлим ҳосил қилувчи табиий омилларни уч гуруҳга – астрономик, географик ва циркуляцион омилларга ажратадилар. Бу омиллар қандай гуруҳланмасин, Ер иқлимининг шаклланишида қуйидагилар асосий ўрин тутати. Бу борада бош омил қуёшдан ер сиртига етиб келадиган радиация ва ёруғлик миқдоридир. Ер юзида океан ва қуруқликларнинг тақсимланиши, жойининг географик ўрни, рельефи, қуёш нурларининг Ер сиртидан қайтиши кўрсаткичлари, атмосфера таркиби ва циркуляцияси, денгиз оқимлари кабилар.

Ер шари иқлимини гуруҳлаштиришда турлича ёндашувлар мавжуд. Булар орасида Б.П.Алисов томонидан 1930 йилларда ишлаб чиқилган генетик классификация кўпчиликка маъқул бўлди. Бу классификацияда йил давомида ёки иссиқ ва совуқ даврларда ҳукмронлик қиладиган ҳаво массалари типлари асос қилиб олинган. У географик кенгликлар бўйлаб ҳукмронлик қиладиган етгита ҳаво массаларини (экваториал, 2 та тропик, 2 та мўътадил ва арктика, антарктика) ажратади. Шу асосда 4 асосий (экваториал, тропик, мўътадил, арктика-антарктика) ва 3 та ўткинчи-оралиқ (субэкваториал, субтропик, субарктика-субантарктика) иқлимий минтақаларини ажратади (Хромов, Мамонтова, 1974, 202-бет). Юқорида қайд қилинган ҳаво массаларининг шаклланишида Ер юзида радиация баланси, ҳаво ҳарорати ва намликнинг кутблардан экваторга томон ўзгариши асос қилиб олинган (Географич.словарь, 1988, 137-бет).

Ер юзасида қарор топган ушбу иқлимий шароит XX асрнинг ўрталарига келиб кучли антропоген таъсирга, кучга дуч келди. Яъни аҳоли сонининг кўпайиши, табиий ресурсларга бўлган талабнинг-бетўхтов ортиб бориши ва нихоят фан ва техника билан қуролланган инсоннинг табиатга таъсир кучининг ортиб бориши Ер шари иқлимининг ўзгаришига олиб келди.

Бу жараёни куйидаги далиллар билан асослаш мумкин:

- атмосферанинг кимёвий, физик таркибига антропоген фаолият таъсирининг ортиб бораётганлиги, озон қатламини емирувчи фреон газларини ҳамда карбонат ангидрид ва бошқа иссиқхона эффекти ҳосил қилувчи газларни ва аэрозолларни чиқариш, турли органик ёкилидарни ёқиш ва энергия сарфлаш орқали атмосфера ҳароратига кўрсатилаётган таъсирнинг ортиб бораётганлиги;

- табиий ресурсларнинг жадал суръатлар билан ўзлаштирилиши (ер, сув, ўрмон, тоғ-кон) туфайли Ер сирти альбедосининг ўзгарганлиги;

- дунё океани сатхининг кўтарилиши ва суви таркибининг ифлосланиши туфайли атмосфера – океан – куруқлик тизимида кечадиган ҳаво, сув алмашинувига салбий таъсир кўрсатиш;

- ер юзидида содир бўлаётган этник низолар, давлатлараро келишмовчилик, урушлар, халқаро терроризм, табиий ва индустриал ҳалокатларнинг жадал тус олаётганлиги;

- антропоген таъсир туфайли Ер юзидида модда, энергия алмашинуви туфайли табиий, иқтисодий-ижтимоий жараёнлар шиддатининг ортаётганлиги;

- ҳаво транспорти ва яқин космосни ўзлаштириш туфайли атмосферага антропоген таъсир юкининг кўпайиб бораётганлиги ва бошқалар.

Иқлимшуносларнинг маълумотига кўра, юқорида қайд қилинган жараёнлар туфайли глобал иқлим исиши кузатилаётганда. Бунинг асосий сабаби ер юзасидан чиқадиган узун тўлқинли радиацияни ютиб, атмосферада иссиқхона эффекти ҳосил қилаётган газлардир. Шу тоифага кирувчи газлар “иссиқхона газлари” дейилади. Бу жараённинг моҳияти қуйидагича: қуёшдан келади радиациянинг бир қисми (30%) атмосфера туфайли (асосан булутлар орқали) космосга қайтарилади. Тахминан 15% эса атмосферада ютилади. Қолган энергия атмосферадан ўтиб, Ер-бетига етиб келади ва уни иситади. Ер эса ўз навбатида атмосфера орқали узун тўлқинли инфрақизил нурларни коинотга қайтаради. Ушбу нурларнинг бир қисми коинотга чиқиб кетиш ўрнига иссиқхона газлари томонидан ютилади ва шу асосда атмосфера меъёридан ортқроқ қизийди ва нихоят Ер иқлимига таъсир кўрсатадиган иссиқхона қатлами ҳосил

қилади. Иссиқхона ҳосил қиладиган газларнинг атмосферада ортиши эса, юқорида қайд қилинганидек, инсоннинг ер юзидаги фаолияти билан боғлиқ. Бундай газлар асосан олтита. Энг асосийси карбонат ангидрид газидир (CO_2). Улар тоифасига яна метан (CH_4), азот оксиди (N_2O), перфторуглерод (PFCs), гидрофторуглеродлар (HFCs) ва олтингугурт гексафториди (SF_6) киради.

Қайд қилиш жоизки, инсониятнинг энергетик қуролланиш даражаси паст бўлган тарихий даврларда унинг глобал иқлимга таъсири сезиларли бўлмаган. Аммо XX асрнинг ўрталарига келиб, тобора кудратли кучга айланиб бораётган антропоген фаолиятнинг дунё иқлимига кўрса-таётган салбий таъсири сезиларли бўлиб қолди. Иқлим-шуносларнинг маълумотларига кўра, кейинги 100 йил давомида Ер шарида ҳаво ҳарорати $0,6^\circ\text{C}$ кўтарилган бўлса, бу кўрсаткич Европа қитъаси бўйича $1,2^\circ\text{C}$ ни ташкил қилган (ҳозирги даврда Ер сирғида ўртача глобал ҳарорат $+15^\circ\text{C}$ га тенг). Дунё океани ва денгизларида сув сатҳи 10-20 см га кўтарилган. Агар тегишли чора-тадбирлар кўриламаса, келгуси юз йилликнинг ҳар ўн йиллигида глобал ҳарорат $0,3^\circ\text{C}$ га ортади. Иқлимнинг исиши кутблардаги музликларнинг эришига ва Дунё океани сатҳининг 2030 йилга бориб 20 см га, XXI аср охирига бориб эса 65 см га кўтарилиши рўй беради (Ососкова ва бошқалар, 2005, 25-бет).

Глобал иқлим ўзгаришининг фойдали оқибатларидан кўра салбий зарарлари, айниқса, қирғоқбўйи мамлакатлари ҳамда қуրғоқчил иқлим минтақаларда тобора яққол намоён бўлмоқда. Ушбу глобал салбий жараёнлар 1960 йиллар охирида иқлимшунос ва дунё муаммолари билан шуғулланувчи олимлар эътиборига тушди ва ушбу муаммоларни ҳал этиш йўлидаги ҳаракатларга раҳбарлик қилишни БМТ ўз зиммасига олди.

Иқлимнинг иссиши 1972 йилда давлатлар раҳбарларининг табиат муҳофазасига бағишланган Стокгольм Декларациясида ўз ифодасини топди. 1979 йилда бўлиб ўтган биринчи Жаҳон иқлим конференциясида эса антропоген иқлим ўзгаришларидан жаҳон ҳамжамиятини огоҳлантирувчи Декларация қабул қилинади. 1980-1990 йилларда ушбу мавзуга бағишланган бир неча Халқаро анжуманлар бўлиб ўтди. 1988 йилда иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи (МГЭИК ООН) таъсис этилди. Ушбу ташкилот 1990 йилда ўзининг иқлим ўзгаришини баҳоловчи илк маърузасини тақдим этди. Экспертлар ҳулоасига кўра, керакли чора-тадбирлар кўрилмаса, келгуси 100 йил давомида ҳар 10 йилликда глобал ҳарорат ўртача 0,3°C кўтарилади. Иқлим ўзгариши борасидаги тадбирларнинг давоми сифатида 1992 йилда Рио-де-Жанейрода ўтказилган Жаҳон саммитида БМТнинг Доиравий Конвенцияси қабул қилинди. Бу ҳужжат 1994 йил 21 март кuni кучга кирди. Бугунги кунда 189 мамлакат Конвенция Томонлари (аъзолари) ҳисобланади. Анжуманда иқлим ўзгариши билан боғлиқ муаммолар қаторида атмосферада иссиқлик эффекти ҳосил қилувчи "иссиқхона газлари"ни ҳавога чиқаришни чеклашга тегишли ҳукукий, дастурий ҳужжат қабул қилинди. БМТнинг ушбу Доиравий Конвенциясини амалга ошириш жараёнларини баҳоловчи ва навбатдаги тадбирларни белгиловчи бир неча халқаро анжуманлар ўтказилди.

Бу борада 1997 йилда имзоланган ва 2005 йилнинг 16 февраль кuni кучга кирган Киото (Япония) Протоколи алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Ушбу анжуманда, аввалгилардан фарқли ўлароқ, ривожланган мамлакатлар учун иссиқхона газларини атмосферага чиқаришни қисқартирилган ҳажмлари белгиланди. Музокаралар натижасида 2008-2012 йиллар давомида иссиқхона газларини 1990 йилга

нисбатан Европа Иттифоқи мамлакатларида 8% га, АҚШ – 7% ва Японияда 6% га қисқартириш мажбурияти юкланди. Бошқа ривожланган давлатлар учун ҳам энг юқори “чегаралар” белгиланди (Иқлим ўзгариши тўғрисида ... 1999, 32-бет).

Ўзбекистон Республикаси аниқ мажбуриятлар олган мамлакатлар қаторига кирмаса-да, унга АҚШ томонидан билдирилган “улушлар савдоси”га тегишли таклифлар (чиқиндилар квотаси савдоси) аҳамиятлидир. Ушбу таклиф бўйича ривожланган мамлакатлар ўз мажбуриятларидан ортиқ атмосферага чиқарган газлари учун, эмиссия даражаси кам бўлган мамлакатлардан уларнинг улушларини сотиб олишлари мумкин. У пул эквивалентини тўлаш ёки янги технологияларни бериш, ёхуд маблағ билан таъминлаш орқали амалга оширилиши мумкин. Айни даврда Томонлар (мамлакатлар) Киото Протоколи мажбуриятларини бажариш мақсадида ўзларининг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятига мос ҳолда тузилган миллий дастурларига эга.

Киото Протоколи инсониятнинг иссиқхона эффектини ҳосил қилувчи газ чиқиндиларини ўсишига қарши кураш борасидаги биринчи амалий қадамидир.

Ўзбекистоннинг глобал иқлим иссиши муаммосига муносабати

Истиқлол туфайли Ўзбекистон БМТнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди ва у Инсоният тақдири ва келажаги ҳамда табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган Халқаро ҳамкорликни узлуксиз қўллаб-қувватлаб келмоқда. БМТнинг Доиравий Конвенцияси (РКИК ООН) 1993 йилнинг июнь ойида Ўзбекистон ҳукумати томонидан ратификация қилинди. Уни ўргатиш ва ечимини топишга умумдават мақоми берилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази

Ўзбекистонда РКИК ООН мажбуриятларини бажаришга масъул ташкилот деб белгиланди. Уни амалга оширишда қатнашувчи 34 та муассасалар ва уларнинг ишини мувофиқлаштирувчи котибият таъсис этилди (1995 йилда Миллий вакил қилиб Ўзгидромет бошлиғи В.Е.Чуб тайинланган). 1999 йилда БМТнинг иқлим ўзгариши Доиравий Конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи миллий ахбороти тақдим этилди (2008, 137-бет). Ўзбекистон бўйича 1933-2007 йиллар учун ҳаво ҳароратининг ўртача йиллик ўзгаришлари таҳлил қилинганда, унинг ҳар 10 йилда 0,2°C га ортиб бораётганлиги маълум бўлди. Бу шимолий ярим шар бўйича ҳаво исишининг ўртача суръатидан 40% га ортиқдир. Исиш оқибатида Орол денгизи ҳавзасида жойлашган тоғлардаги қор ва музлик майдонлари 1/3 дан ортиққа қисқарган. Минтақада йиллараро иқлимнинг барқарор исиш йўналиши (тренд) кузатишмоқда. Стандартлаштирилган ёғингарчиликлар индексининг (таянч деб олинган 1961-1990 йилларга нисбатан фоиз ҳисобида) ўзгариши ҳам исиш негизида атмосфера ёғинларининг нисбатан кўпайиши кузатишмоқда ("Географик башорат ва амалиёт" мавзусига қаранг). Киото Протоколи мажбуриятларини бажариш бўйича республикада эътиборли ишлар амалга оширилмоқда. Бевосита иссиқхона газлари ҳисобланган (метандан ташқари) карбонат ангидриди (CO_2) ва азот (закиси бижитқиси)ни атмосферага чиқаришни (1990-2005 йиллар давомида) камайтиришга эришилди.

Иқлимнинг исиши сув ресурсларининг сув-бетидан буғланиши ҳисобига 10-15%га, транспирация туфайли эса 10-20% га камайишига олиб келади. Йиллик ҳароратлар йиғиндиси 5-10% га ортади, совуқ даврнинг давомийлиги 5-15 кунга қисқаради. Бу эса қишлоқ хўжалиғи экинларини

етиштиришда агроиклимий шароитларининг ўзгаришига олиб келади (Миллий маъруза ... 2008, 34-бет).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 10 апрель куни “Киото Протоколи тоза тараққиёт механизми доирасида инвестиция лойиҳаларини тайёрлаш ва амалга ошириш тартиби ҳақидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори глобал иқлим исишини юмшатиш ва унга мослашиш йўлидаги вазифаларни белгилаб берди. Иқлим исишининг экологик, ижтимоий-иқтисодий оқибатлари жуда мураккаб ва кўп қирралидир. Уни узлуксиз ўрганиш ва унга мослашиш стратегияси асосида иш кўриш мақсадга мувофиқ.

Иқлим исиши, яъни ҳаво ҳароратининг глобал ортиши муаммосини бартараф қилиш жуда мураккаб вазифадир. Чунки бу муаммо ҳам “табиат-инсон-жамият” муносабатларига, яъни бу учликнинг мувозанатда, уйғун ривожланишига бориб тақалади. Ушбу мувозанат йўлларини топиш ва уни сақлаш учун қуйидаги амалий чора-тадбирларни амалга ошириш лозим:

- иқлим ўзгариши муаммоси мазмун-моҳиятини чуқур англаш, Ер шари аҳолиси, давлатлар, халқаро ташкилотларнинг ҳамкорлигига эришиш;

- иссиқхона ҳосил қилувчи газлар эмиссиясини (атмосферага чиқишини) камайтириш имкониятини берадиган янги технологияларга ўтиш;

- имкон даражасида шамол, сув, қуёш энергияси каби экологик жиҳатдан тоза, тикланадиган энергия манбаларидан самарали фойдаланиш;

- экинзорлардан, айниқса, шодипоялардан метаннинг ажралиб чиқишини камайтирадиган технология ва усулларга эришиш;

- чорвачиликда, уларнинг сонини эмас, балки метан эмиссиясини камайтириш йўлларида бири бўлган ҳар бош чорванинг махсуддорлигини оширишга эришиш;

- уй-жой ва капитал қурилиш биноларини иситишда тежамкор, экологик талабларга жавоб берадиган усуллари жорий этиш;

- технологик ва транспорт ҳалокатлари ҳамда ёнғин офати хавфсизлиги чора-тадбирларини кучайтириш;

- халқ оммаси орасида иқлим ўзгариши тўғрисида тарғибот ишларини узлуксиз олиб бориш;

- ҳар бир инсонда “сайёрамиз-умумий уйимиз” туйғуси ва масъулиятини ҳис қилишга лойиқ маданиятни шакллантириш. Чунки табиат ва жамият муносабатларини мувофиқлаштиришда Инсон шахсияти ҳал қилувчи ўрин тутди;

- уй-рўзғор ва ишлаб чиқариш тармоқларидаги чиқиндиларни оқилона бартараф қилиш технологиясини такомиллаштириш;

- иқлим иситиш индикаторлари ва оқибатларини ҳудудлар доирасида ўрганиш ва уни бартараф қилишнинг географик асосларини излаш ва ушбу мавзудаги муаммоларни тарғибот қилиш.

Чўлланиш муаммосининг мазмун-моҳияти

Чўлланиш ҳам глобал мақомга эга бўлган муаммолардан бири бўлиб, экологик муаммолар тоифасига кирадиган табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши оқибатидир. Муаммонинг халқаро жамоатчилик эътиборига тушишига асосий сабаб Африкадаги Сахрои Кабир чўлининг жанубий чегарасида жойлашган Сахель зонасида рўй берган сурункали қургўқчилик ва унинг фожеали оқибатларидир.

Таниқли француз олими О.Шевалье 1900 йилда дунёда энг катта ҳисобланган Сахрои Кабир (майдони 7 млн.км²)

чўлининг жанубида жойлашган Атлантика океанидан Қизил денгиз ва Ҳинд океани соҳилларигача бир неча минг км чўзилган ва кенлиги 150 км атрофида бўлган йўлакни "Сахель" деб атайдилар. Бу атама арабча "чегара зонаси", "чеккаси" маъносини билдиради. Сахель ярим қурғоқчил саваннадан иборат бўлиб, қумли, тошлоқли ерлардир. Ушбу ҳудуд ўндан ортиқ (Сенегал, Мавритания, Мали, Чад, Нигер, Буркина-Фасо, Гана, Нигерия, Марказий Африка Республикаси, Судан, Эфиопия, Сомали, Кения) давлатларига тегишли бўлиб, асосий халқ бўлган туареглар ўтроқ ва кўчманчи чорвачилик билан шуғулланади. Мазкур Судан-Сахель зонасида 1964, 1968, 1970-1972 йилларда рўй берган сурункали қурғоқчилик туфайли Саҳрои Кабир чўлининг чегараси 1965 йилдан сўнгги 10 йиллик давомида ҳар йили ўртача 9 км жанубга сурилган (Зонн, Орловский, 1984, 81-бет). Кейинги 1968-1973 йилларда рўй берган "буюк қурғоқчилик" туфайли ушбу ўлканинг 250 млн. аҳолиси очлик, касаллик натижасида ҳалок бўлган, икки млн. бош чорва қирилиб кетган.

Чўлланиш жараёни Ер юзидаги қуруқликнинг 30%га яқин майдонини эгаллаб турган арид (қурғоқчил) иқлими ҳудудлар учун хосдир. Чўлланиш баъзан ярим нам иқлими жойларда ҳам кузатилади. Қурғоқчилик эса чўлланиш жараёнининг "хамиртуруши"дир. X-XVIII асрлар давомида Россияда 40 марта қурғоқчилик содир бўлган, XIX асрда эса 9 марта. Ҳозирги даврда ўрмон-дашт ва дашт зоналарида ҳам ҳар 3-4 йилда ушбу зарарли офат такрорланмоқда.

"Чўлланиш" атамаси Африканинг нам тропик ўрмонларини ўрганган француз геоботаниги А.Обревиль томонидан 1949 йилда фанга киритилган. Чўлланиш атамасининг мазмун-моҳияти ҳақида турлича талқинлар мавжуд. Лекин кўпчилик олимлар чўлланишни ландшафтларнинг (эко-тизимларнинг) камбағаллашуви, яъни уларнинг биологик

махсулдорлигининг пасайиши (камбағаллашуви), деб эътироф қиладилар. Чўлланиш жараёнида тупроқларнинг шўрланиш даражаси ортади, шамол, сув эрозияси кучаяди, атмосферанинг таркиби чанг-тўзон аэрозоллари билан ифлосланади, экологик муҳит сифати пасаяди ва ниҳоят жуда катта ижтимоий-иқтисодий, маънавий зарарларга олиб келади. Чўлланишга олиб келадиган сабаблар жуда кўп, улар икки гуруҳга мансуб омиллардан, яъни табиий ва инсоннинг табиатга кўрсатаётган таъсир кучидан иборат.

Табиий омиллар ичида иқлим етакчи аҳамиятга эга (Иқлим ўзгариши тўғрисида, 1999, 19-бет). Айниқса, арид иқлими (чўл ва чала чўл зоналар) ерлар чўлланиш ўчоғи ҳисобланади. Чунки чўл ландшафтларининг барқарорлиги кучсиз бўлади. Яъни улар қурғоқчилик билан боғлиқ ташқи таъсирларга чидамсиз бўлади ва тез ўзгаради.

Арид - латинча "arid" – қуруқ, қурғоқчил маъносига эга. Шундан келиб чиқиб, экстраарид - ўта арид, семиарид – латинча "semi" – ярим арид, гумид – латинча "humidus" – нам, суб гумид – "суб" – "ёни" маъносига эга. Аниқроқ қилиб айтганда, ландшафтларнинг барқарорлиги уларнинг биоиклимий (қурғоқчилик) даражасига боғлиқ бўлади, яъни табиий намланиш ортган сари уларнинг барқарорлик даражаси ортиб боради (5-жадвал).

5-жадвал

Биоиклимий (арид) зоналарнинг қурғоқчилик даражаси (Зонн, Орловский, 1984.)

Биоиклимий зоналар	Йиллик атмосфера ёгинлари миқдори, мм	Намланиш коэффициенти
Экстраарид	< 100	< 0,03
Арид	100 – 200	0,03 – 0,20
Семиарид (ярим арид)	200 – 400	0,20 – 0,50
Субгумид (намлик егишмайдиган ҳудудлар)	400 – 800	0,50 – 0,75

Ушбу жадвалга кўра, Ўрта Осиё чўллари арид зонага киради. Лекин Газли – Урганч (Туямўйин) халқаси доирасида жойлашган чўллар нисбатан курғоқчил. Мазкур ерларни ярим экстраарид биоклимий зонага тегишли деб ҳисоблаш лозим. Чунки ушбу ландшафтларда ўртача йиллик ёгинлар миқдори 100 мм дан ҳам кам.

Чўлланиш жараёни глобал табиий, ижтимоий-иқтисодий муаммо сифатида БМТнинг 1974 йилда бўлиб ўтган XXIX Бош Ассамблеясида тилга олинган ва бу борада махсус кенгаш ўтказишга қарор қилинган. Ниҳоят, уч йил давом этган тайёргарликдан сўнг, Кениянинг Найроби шаҳрида 1977 йилнинг 29 августидан иш бошлаган БМТ Конференциясида чўлланиш муаммоси муҳокама этилди. Ушбу нуфузли анжуман 20 кун давом этиб, унда жаҳоннинг 100 та давлати ва 50 дан ортиқ Халқаро ташкилотлардан 1500 дан ортиқ делегатлар қатнашади. Ушбу анжуманда собиқ Иттифок чўлшунос олимларидан И.П.Герасимов, А.Г.Бабаев, В.А.Ковда, Б.Г.Розанов, Т.Н.Нечаева, М.П.Петров, В.Н.Куниновлар фаол иштирок этганлар. Анжуманда инсоннинг самарасиз хўжалик фаолияти туфайли содир бўлаётган инқирознинг олдини олиш, яъни табиатни асраб-авайлаш зарурлиги дунё ҳамжамиятининг вазифаси деб белгиланди ва “Чўлланишга қарши кураш Режаси” қабул қилинди. Ушбу режа тарафдор мамлакатлар ва халқаро илмий жамоатчилик учун дастури амал вазифасини бажариб келди. БМТ раҳнамолигида ушбу мавзу бўйича бир неча Халқаро ва минтақавий анжуманлар бўлиб ўтди.

БМТнинг Бош Ассамблеясида 1992 йилда Ҳукуматлараро Кўмита тузилди (бош қароргоҳи Женевада). Чўлланиш муаммоси БМТнинг 1994 йилнинг 14-15 октябрида Париж шаҳрида бўлиб ўтган конференциясида қайта кўриб чиқилди ва бу борадаги камчиликларни ҳисобга олган ҳолда янги дастур – “Чўлланишга қарши кураш Конвенция”си

қабул қилинди. Ҳозирги кунда бу Конвенция 100 дан ортиқ давлатлар томонидан қабул қилинди ва кўпгина давлатлар олинган мажбуриятларини бажариб келмоқдалар. Қайд қилиш жоизки, собиқ Иттифокда ва Ўрта Осиёда чўлланишга қарши кураш, яъни унинг ташкилий ва бевосита амалиёти билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда Туркманистон Фанлар Академияси ҳузуридаги Чўллар институти жамоасининг ўрни бекиёс бўлди. Бу институт 1962 йилда ташкил этилган. Мазкур илмий марказга 1967 йилдан бошлаб собиқ Иттифок ҳудудидаги қурғоқчил (арид) ҳудудларнинг табиий ресурсларини ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш бўйича фаолият кўрсатаётган илмий жамоалар ишини мувофиқлаштириш ҳуқуқи берилди. Институт ҳузурида “Ўрта Осиё ва Қозоғистон чўл ҳудудларини ўрганиш ва ўзлаштириш” муаммолари бўйича Илмий кенгаш ташкил қилинди. 1967 йилдан бошлаб ҳар йили 6 март “Чўлларни ўзлаштириш муаммолари” номли Халқаро илмий-амалий журнални чоп этиш йўлга қўйилди. Ушбу журнални чўлланишга қарши кураш, чўлшунослик илми ва чўл зонаси табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни асраб-авайлашнинг жарчиси деб баҳолаш лозим. Муаллиф сифатида мен ушбу институтнинг аспирантурасида ўқиганлигимдан фахрланаман.

Чўллар институти ҳузурида 1978-1992 йилларда Халқаро мақомга эга бўлган “Чўлланишга қарши кураш бўйича ўқув курслари” ташкил қилинди. Ўқув дарслари “кўчма қумларни мустаҳкамлаш” ва “шўрланган суториладиган ерлар мелиорацияси” муаммолари бўйича олиб борилди. Ушбу йиллар давомида 3 та Халқаро симпозиум, 40 та ўқув курслари, семинарлар, маърифий сафарлар, 10 та маслаҳат берувчи, баҳоловчи учрашувлар ўтказилган. Ушбу тадбирларда 81 мамлакатдан 700 дан ортиқ мутахассисларнинг иштироки таъминланган. 1984 йилда Чўллар институти

арид ўлкаларни ўрганиш, чўлланишга қарши кураш усуллари ишлаб чиқилганлиги, ривожланаётган мамлакатлар учун мутахассислар тайёрлаб берганлиги учун БМТнинг агроф-муҳит Дастури (ЮНЕП) ташкилотининг кумуш медали билан мукофотланган (Бабаев, 1995).

Чўллар институти жамоаси томонидан 1992 йилда "Орол ҳавзасидаги ерларнинг антропоген таъсир туфайли камбағаллашуви" картаси ишлаб чиқилди (масштаб 1:2500000). Мазкур ишланманинг изоҳига бағишланган рисолада чўлланиш даражаси (кучсиз, мўътадил, кучли), ўсимликлар қопламининг камайиши, кумли чўллардаги дефляция, сув эрозияси, Орол денгизининг қуриши туфайли тупроқларни шўрланиши, сугориладиган ерларда шўрланиш, техноген чўлланиш ва яйловларнинг ботқоқланиши бўйича баҳолаш мезонлари ўз аксини топган. Бундан ташқари Қозоғистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон, Ўзбекистон Республикалари ва пихоят Орол ҳавзаси бўйича антропоген таъсир туфайли инқирозга юз тутган ерлар майдони, чўлланиш типлари таркиби аниқланган. Ушбу услубий ишланма миштақаларда чўлланиш жараёнларини ўрганиш ва уларни баҳолаш учун дастури амал вазифасини ўтаб келмокда.

Кўп йиллик тадқиқотлар натижасида чўлланишнинг 45 сабаби аинқланган бўлиб, улардан 13% табиий, 87% эса антропоген фаолият билан боглиқдир (Бабаев, 1991). Аммо иқлимнинг глобал исини хуруж қилаётган ҳозирги даврда чўлланишга сабаб бўладиган омиллар кўлами ва нисбатини янада ойдинлаштириш мақсадга мувофик.

Ўзбекистонда чўлланиш ва унга қарши кураш

Ўзбекистон Республикаси Ўрта Осиё ўлкасининг марказий қисмида жойлашган, қурғоқчил иқлими давлатлардан бири. Унинг 75% дан иборат текислик қисми чўл ва чала чўлли ерлардан иборат. Чўлланиш жараёни айнан ушбу

худудлар учун хос. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси БМТнинг чўлланишга қарши кураш ҳаракатларини дастлабки кунларданок қўллаб-қувватлаб келмоқда. Ўзбекистонлик чўлшунос олимлар, айниқса, Ўзбекистон ФА ҳузуридаги география бўлими (ҳозир у Сейсмология илмий-текшириш институти ҳузурида) А.А.Рафиқов раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи бу муаммони ўрганишга биринчилар қаторида киришдилар. Чўлланишга бағишланган изланишлар натижасида 1988 йилда “Ўзбекистонда чўлланиш ва унга қарши кураш” монографияси “Фан” нашриётида рус тилида чоп эттирилди. Шу билан бирга, “Ўзбекистоннинг қурғоқчил зонасида чўлланиш хавфи” карта-чизмаси яратилди (масштаб 1:500 000). Ўзбекистонда 1980-1990 йилларда чўлланиш билан боғлиқ илмий тадқиқотларнинг аксарияти Орол денгизи муаммоларига қаратилган эди.

Чўлланиш жараёнига қарши кураш республикамиз тараққиёти учун зарурлигини инобатга олиб, БМТнинг “Чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши кураш Конвенцияси” 1995 йилининг 31 августида Ўзбекистон Республикаси Парламенти томонидан қабул қилинди ва ижрочи ташкилот сифатида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Бош Гидрометеорология маркази масъул ташкилот деб белгиланди. Ушбу ташкилот жамоаси ва республиканинг мутахассис олимлари иштирокида 1999 йилда “Ўзбекистон Республикасида чўлланишга қарши кураш Миллий Дастури” (130-бет) ишлаб чиқилди. Ушбу Дастурни тайёрлашда географ олимлардан А.А.Рафиқов, И.Қ.Назаровлар фаол иштирок этганлар. Уни бажариш мақсадида илмий-тадқиқот ишлари ва уларнинг яқунлари ҳамда бажарилиши лозим бўлган вазифаларга бағишланган учрашув, семинарлар, ҳатто Халқаро илмий конференциялар ўтказилиб келинмоқда. Чўлланишга бағишланган Халқаро анжуманлардан бири 2000 йилининг 16-18 октябрида Самарқанд шаҳрида “Арид

зоналарида чўлланиш муаммолари" мавзусида бўлиб ўтди. Профессор Л.А.Алибеков ташаббуси билан ўтказилган ушбу анжуманда АҚШ, Польша, Россия, Арманистон, Туркманистон, Қозоғистон, Тожикистон ҳамда ўзбекистонлик чўлшунос олимларнинг 107 маърузаси тингланди ва мавзуга тегишли бўлғуси режалар белгиланган. Ўзбекистонда чўлланиш жараёнлари билан боғлиқ вазият Туркманистонлик олимларнинг маълумотларига кўра қуйидаги кўрсаткичларга эга:

6-жадвал

Ўзбекистонда чўлланишга чалинган ер майдонларининг тақсимланиши (км² ва фоизда)

Т/р	Чўлланиш (деградация) типлари	Чўлланиш синфлари			Жами
		Кучсиз	Ўртача	Кучли	
Фойдаланилаётган ёки фойдаланишга яроқли ерлар					
1	Ўсимлик қопламидининг чўлланишга учраганлиги	<u>132475</u> 37,4	<u>93370</u> 26,4	<u>16635</u> 4,4	<u>241480</u> 68,2
2	Дефляция	<u>3955</u> 1,1	-	-	<u>3955</u> 1,1
3	Сув эрозияси	<u>9825</u> 2,8	<u>325</u> 0,1	-	<u>10150</u> 2,9
4	Сугориладиган ерларнинг шўрланиши	-	<u>65745</u> 18,5	-	<u>65745</u> 18,5
5	Орол денгизи сатҳининг пасайиши туфайли шўрланиш	<u>6115</u> 1,7	<u>2140</u> 0,6	<u>14895</u> 4,2	<u>32150</u> 6,5
6	Техноген чўлланиш	-	-	<u>9975</u> 2,8	<u>9975</u> 2,8
	Жами	<u>152370</u> 43,0	<u>161680</u> 45,6	<u>40508</u> 11,4	<u>354455</u> 100
	Кўчма қумлар				3635
	Шўрхоклар				3330
	Сувли майдонлар				27810
	Туб жинслар чиқиб ётган юзалар				16615
	Жами				51390
	Ўзбекистон бўйича ҳаммаси				405845

Манба: Пояснительная записка к карте антропогенной деградации земель в бассейне Аральского моря. Ашгабат, 1993, 87 стр.

Жадвалда чўлланишнинг 6 та типи бўйича, чўлланиш даражалари ифодаланган. Келтирилган маълумотларга кўра, республикада фойдаланилаётган ва фойдаланишга яроқли ерларнинг 88,6 фоизи кучсиз ва мўътадил даражада чўлланишга чалинган. Чўлланиш типлари бўйича энг кучли индикатор ўсимликлар қоплами ҳисобланади, аниқроқ қилиб айтганда, республиканинг 68,2 фоиз майдонида ўсимликлар қоплами турли даражада чўлланишга чалинган, яъни камбағаллашган. Ҳозирги даврда эса иқлим ўзгариши (исиши) ва антропоген юкни тобора ортиб бораётганлиги туфайли чўлланиш жараёни жуда жиддий тусда хуруж қилмоқда. Унинг оқибатлари эса ландшафтлар биоресурслари ва уларнинг иқтисодий салоҳиятининг пасайишига экологик муҳит сифатининг, аҳолининг яшаш шароити ва саломатлигининг ёмонлашувиغا сабаб бўлмоқда.

Қайд қилиш жоизки, Республикада кейинги йилларда чўлланишга бағишланган илмий изланишлар ва чўлланишга қарши кураш чора-тадбирларининг шиддати бирмунча пасайди. Глобал иқлим ўзгаришлари содир бўлаётган ҳозирги даврда чўлланиш ва унинг салбий оқибатларини бартараф қилишга бағишланган илмий изланишлар эндиликда устувор илмий вазифалардан бири бўлмоғи лозим.

Бугунги кунда чўлланиш жараёнларини юмшатиш ва унга қарши кураш мақсадида биринчи навбатда қуйидаги илмий-амалий чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- шамол ва сув эрозиясига қарши кураш чора-тадбирларини такомиллаштириш;
- чўл-воҳа, чўл-яйлов зоналаридаги ерларнинг иккиламчи шўрланиш, кимёвий, бактереологик ифлосланишини бартараф қилиш;

- биологик жиҳатдан камбағал, бузилган, ташландик ерларни рекультивация қилиш;

- чўл-воҳа, чўл-яйлов зоналарида жойлашган аҳоли манзилгоҳларини маҳаллий табиий шароитни ҳисобга олган ҳолда ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш;

- кенг халқ оммасига, айниқса, маъмурий раҳбарлар, табиатдан фойдаланувчиларнинг экологик маданиятини юксалтиришга бағишланган чора-тадбирларни кучайтириб бориш зарур.

Илмий-назарий нуқтаи назардан чўлланиш жараёнини ўрганиш бўйича қуйидаги вазифаларни амалга ошириш зарур:

- чўлланиш жараёни мониторингини (космик ва ер усти минтақавий кузатув тизими асосида) олиб бориш ва унинг натижаларини инобатга олган ҳолда иш юритиш;

- чўлланишга қарши курашнинг қонуний-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш;

- чўлланиш жараёнларининг маҳаллий, минтақавий ва дунёвий моҳияти ва оқибатларини илмий таҳлил қилиш, уларнинг картографик тасвирларини яратиш ва чўлланишга қарши кураш бўйича хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш лозим.

Таянч тушунчалар:

Глобал муаммолар, иқлим, об-ҳаво, музланишлар, иқлимий омиллар, иқлимий даврийлик, астрономик омил, ташқи геофизик омил, ички геофизик (циркуляцион) омил, генетик иқлимий классификация, экваториал, тропик, мўътадил, арктика (антарктика) ҳаво массалари, узун тўлқинли инфрақизил нурлар, “иссиқхона” газлари, Стокгольм Декларацияси, Доиравий конвенция (1992), Киото Протоколи (2005), “улушлар савдоси” (чиқиндилар квотаси савдоси), Гидрометеорология маркази, Ёгингарчиликлар индекси,

чўлланиш, Сахель зонаси, “буюк қурғоқчилик”, биоиклимий зоналар, экстраарид, арид, семиарид (ярим арид), субгумид, “Чўлланишга қарши кураш Режаси” (1977), “Чўлланишга қарши кураш Конвенцияси” (1994), ЮНЕП, дефляция, иккиламчи шўрланиш, чўлланиш даражаси, сув эрозияси, чўлланиш омиллари, чўлланиш типлари, чўлланиш жараёнлари.

Назорат учун саволлар:

1. Нима учун иқлим ўзгариши глобал муаммо ҳисобланади?
2. Иқлимга таъсир этувчи омилларни изоҳланг.
3. Б.Б.Алисов томонидан таклиф этилган иқлимнинг генетик классификацияси моҳиятини изоҳланг.
4. Иқлимнинг даврийлиги моҳиятини изоҳланг.
5. “Иссиқхона эффекти”нинг мазмун-моҳияти нима?
6. “Чиқиндилар квотаси савдоси” нима?
7. Қото Протоколининг мазмун-моҳияти нималардан иборат?
8. Иқлим ўзгаришлари оқибатларини изоҳланг.
9. Ўзбекистонда иқлим ўзгаришига қарши кураш.
10. Иқлим ўзгаришини юмшатиш борасидаги илмий-амалий вазифалар нималардан иборат?
11. Чўлланиш муаммосининг сабаблари ва дунё ҳамжамияти томонидан тан олинishi.
12. Судан –Сахель зонасининг моҳияти.
13. Биоиклимий зоналар ва уларнинг моҳияти.
14. “Чўлланишга қарши кураш Режаси” (1977).
15. “Чўлланишга қарши кураш Конвенцияси” (1994).
16. Чўлланиш типларини изоҳланг.
17. Ўзбекистонда чўлланишга қарши кураш.
18. Чўлланишга қарши кураш борасидаги вазифалар.

Адабиётлар:

1. Бабаев А.Г. Основные направления научных исследований аридной зоны СССР. Проблемы освоения пустынь. 1991, №3-4, стр. 5-15
2. Бабаев А.Г. Проблемы освоения пустынь. Ашгабат, "Ылым", 1995, 340 стр.
3. Бабаев А.Г., Зонн И.С. Международное сотрудничество СССР в области борьбы с опустыниванием. Ашгабат, 1989, 48 с.
4. Бабаев А.Г., Зонн И.С., Дроздов Н.Н., Фрейкин З.Г. Пустыни. Москва, Издательство "Мысль", 1986, 318 стр.
5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқлим ўзгариши Рамкавий конвенцияси бўйича Ўзбекистон Республикасининг биринчи Миллий ахбороти. Тошкент, 1999, 137-бет
6. Географический энциклопедический словарь. Москва, "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр.
7. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, Изд-во ЛГУ, 1989, 272 стр.
8. Зонн И.С., Орловский Н.С. Опустынивание: стратегия борьбы. Ашгабат, "Ылым", 1984. 320 стр.
9. Иқлим ўзгариши тўғрисида нималарни биласиз? БМТнинг иқлим ўзгариши тўғрисидаги Тегравий Конвенциясини янги ўрганувчилар учун қўлланма (ўзбекчарусча). Алматы, 1999, 65-бет.
10. Иқлим ўзгариши ўзи нима: иқлим ўзгариши ҳақида БМТ Доиравий Конвенцияси ва унинг Киото протоколини ўрганишни бошловчилар учун қўлланма. Тошкент, 42 бет.
11. Конвенция Организации Объединённых Наций по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьёзную засуху и или опустынивание, особенно в Африке. Printed in Switzerland, 1995, 78 стр.
12. Материалы международной научной конференции "Проблемы опустынивания в аридных землях". Самарканд, 2000 (16-18 октябрь), 99 стр.
13. Назаров И.К. Тенденция антропогенного опустынивания в Юго-Западном Узбекистане. Материалы международной

научной конференции "Проблемы опустынивания в аридных зонах". Самарканд, 2000, стр. 75

14. Национальная программа действий по борьбе с опустыниванием в Республике Узбекистан. Ташкент, 1999, 130 с.

15. Опустынивание в Узбекистане и борьба с ним. Ташкент, "Фан", 1988, 156 стр.

16. Ососкова Т.А., Спекторман Т.Ю., Чуб В.Е. Изменение климата. Ташкент, 2005, 54 стр.

17. Ососкова Т.А., Хикматов Ф.Х., Чуб В.Е. Иқлим ўзгариши. Ўқув қўлланма (ўзбекча-русча). Тошкент, 2003, 80-бет.

18. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар. Тошкент, "Ўқитувчи", 1997, 112 бет.

19. Розанов Б.Г., Зонн И.С. План действий по борьбе с опустыниванием в СССР: оценка, мониторинг, предупреждение и борьбы с ним. Пробл. осв. пустынь, 1981, №6, стр. 22-30

20. Сойко Т.А. Международный симпозиум СССР/ЮНЕП и борьба с опустыниванием (Ташкент, 1981). Проблемы освоения пустынь, 1982, №3

21. Толба М. Опустынавание можно остановить. Проблемы освоения пустынь. Ашгабад, 1985, №3

22. Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий маъруза. Тошкент, Chino ENK, 2008, 288-бет.

23. Харин Н.Г. и др. Методические основы изучения и картирования процессов опустынивания (на примере аридных территории Туркменистана). Ашгабад, "Ылым", 1983, 97 стр.

24. Харин Н.Г. и др. Пояснительная записка к карте антропогенной деградации земель в бассейне Аральского моря. Ашгабат, 1993, 86 стр.

25. Хромов С.П., Мамонтова Л.И. Метеорологический словарь, Ленинград, Гидрометеиздат, 1974, 568 стр.

26. Экологический обзор Узбекистана основанный на индикаторах. 2008, Ташкент, Mega Basim, 2008, 88 стр.

8-мавзу: АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТШУНОСЛИК ВА АМАЛИЁТ

Режа:

1. Табиат-инсон муносабатларининг тарихийлиги.
2. Антропоген ландшафтлар ва уларнинг табақаланиши.
3. Маданий ландшафтларни яратишнинг назарий асослари.
4. Маданий ландшафтлар яратишнинг асосий тамойиллари.
5. Маданий ландшафтлар келажакда.

Табиат-инсон муносабатлари география фанида ўзига хос, хусусий муаммолардан биридир. Одам биологик тур сифатида табиат ривожининг олий маҳсули бўлиб, 3-5 млн. йил муқаддам, ҳозирги физиологик ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган одам зоти – *Homo sapiens* – аклли одам эса бундан 50-40 минг йиллар муқаддам пайдо бўлган (Иб. Каримов, 2007, 20-бет).

Дастлабки даврларда инсон табиатга мослашув тамойили асосида яшаган бўлса, кейинги даврларда эса у ўзининг яшаши ва меҳнати учун қулай шароит, имконият яратишга интилиб келган. Инсон дастлаб термачилик билан шугулланган, яъни ўзига керакли бўлган табиат неъматларидан баҳраманд бўлган бўлса, кейинчалик овчилик ва деҳқончилик юмушига ўтган. Ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш, ўсимликларнинг маданий турларини яратиш табиат ва инсон муносабатларининг дастлабки ютуқларидандир. Кундалик рўзгоримизда ишлатиладиган картошка, сабзи, пийёз, узум, олма, анор каби маданий ўсимликларнинг дастлабки ватанлари бор. Қайд қилиш жоизки, маданий ўсимликларни яратиш дастлаб иқлим жиҳатдан қулай бўлган минтақаларда рўй берган. Рус

олими академик Н.И.Вавилов (1887-1943) маданий ўсимликларнинг келиб чиқиши (яратилиши) марказлари, уларнинг географик тарқалиши тўғрисидаги таълимотни яратди. Бу марказлар еттита: Жанубий Осиё (Ҳиндистон, Ҳиндихитой яриморали); Шарқий Осиё (Шарқий Хитой, Корея); Жанубий-Ғарбий Осиё (Кавказorti, Туркия, Ўрта Осиёнинг жануби, Афғонистон); Ўрта денгиз бўйи; Абиссиния (Эфиопия, Яман), Марказий Америка (Панмасиз); Анд ёки Жанубий Америка (Чили, Перу, Колумбия). Юқорида қайд қилинган "Вавилов марказлари"ни табиат ва инсон муносабатларининг тўнғич марказлари деб аташ мумкин. Чунки бу ерларда инсоннинг табиатга таъсири туфайли дастлабки маданий ўсимлик турлари ва маданий ландшафтлар яратилган.

Таниқли рус олими Ф.Н.Мильков (1990) инсоннинг географик қобикқа таъсири бундан 2,5-3,0 млн. йил муқаддам, балки ундан ҳам олдин бошланган, ақлли одамнинг пайдо бўлиши туфайли эса унинг табиатга таъсир кучининг ортганлиги туфайли антропоген босқичнинг бошланганлигини қайд қилади ва уни 4 даврга ажратади:

1. Энг қадимги давр узок давом этган бўлиб, 40-10 минг аввалги йилларни ўз ичига олади (қадимги тош даври). Инсон сунъий олов олишга эга бўлган, уй қуриш, дастлабки кийимларни тикишни билган. Овчилик раvнақ топади. Ер юзида аҳолининг Австралия, Шимолий Америка, ҳатто Субарктика зоналаригача тарқалиши рўй беради. Ўрмонларнинг қуйдирилиши туфайли яланглик, ташландик ерлар кўлами ортади.

2. Қадимги давр мезолит, неолит ва бронза асрларига тўғри келади. Бу давр 7 минг йил атрофидаги муддатни (10-3 минг йил аввал) ўз ичига олади. Музланишлардан кейинги бу йилларда инсон янги ерларни эгаллайди, қулоччилик, балиқчилик, чорвачилик, деҳқончилик ривожланади.

Инсоннинг табиатга таъсир кучи ортиб боради. Яқин Шарқда юқори палеолит ва мезолит чегарасида – 12 минг йил муқаддам деҳқончилик раванк топади. Тўнғич қулдорчилик давлатлари-Миср, Ассирия, Вавилония кабиларга асос солинади. Милoddан аввалги 3000-2700 йилларда Миср эҳромлари бунёд этилади (шулардан бири Хуфунинг узунлиги 233 м, баландлиги 146,6 м, унда 2,6 млн. гранитнинг ишлов берилган харсанглари терилган, умумий оғирлиги 65 млн. тонна).

3. Янги давр милoddан аввалги мингинчи йилнинг бошидан (темир даври) XX асрнинг ўрталаригача муддатни (3 минг йил) ўз ичига олади. Ҳунармандчилик (темирчилик) ривожланади, аҳоли, қишлоқ, шаҳарлар сони кўпаяди. Табиат бағрига уйғунлашиб кетган майда антропоген ландшафтлар ўрнига яхлит ва узлуксиз қўламга эга бўлган ўзлаштирилган ерлар бунёд этилади. Ер шари аҳолисининг сони тез суръатлар билан ўса бошлайди. Уларнинг сони милoddнинг бошларида 250 млн. атрофида бўлган бўлса, 1820 йилга келиб 1 млрд.га, 1927 йилда 2, 1959 йилда 3 млрд.га етади. Инсон ўз ақлининг ҳосиласи бўлган фан ва техника туфайли қудратли кучга айланади. Натижада темир даврида қуруқликнинг 47 фоизини қоплаб ётган ўрмонлар майдони XX асрнинг ўрталарига келиб 27% гача камайиб кетади. Салбий антропоген фаолият туфайли кўпгина биологик турлар буткул қирилиб кетади. Кейинги 400 йил давомида 4226 тур сут эмизувчилардан 36 тури, 8684 тур қушлардан 94 тури йўқ бўлиб кетган. Денгиз сигири, тарпан (ёввойи от) ўрмон ҳайвони - тур (бука) шулар жумласидандир. Ер ости бойликларни қазиб олиш кучайди, ташландик ерлар майдони кўпайган. Ерларнинг камбағаллашуви ва мелиоратив ҳолатининг бузилиши орта бошлайди. Шунинг билан бир қаторда, инсоннинг ижобий, бунёдкорлик ишларини ҳам қайд қилиш жоиз. Инсоннинг ақл-заковати,

идроки билан боғлар, замонавий иншоотлар, шаҳар ва қишлоқлар яратилди. Ҳатто ўзлаштириш учун ноқулай бўлган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланиб обод ерларга айлантирилди. Нодир ва камёб органик дунё вакиллари муҳофаза қилиш учун махсус кўриқ масканлари ташкил қилинди. Инсон омили туфайли маданий ўсимлик, хонаки ҳайвонларни ер юзида тарқалиши ва улардан фойдаланиш йўллари такомиллашди.

4. Ҳозирги давр, XIX асрнинг ўрталарида рўй берган илмий-техника инқилобидан кейинги йилларда рўй берган ўзгаришлар ўзига хос. Бу даврда инсон ядро энергиясига эга бўлди, у космосга чиқди ва уни ўзлаштиришга киришди. Инсон тобора табиатга таъсир кўрсатадиган қудратли техникага эга бўлиб бормокда. XXI аср-ахборот технологиялари ва глобаллашув асри. Табиатнинг янги тараққиёт босқичи ноосферага (ақл соҳаси) кирганлиги қайд қилинмокда (Иб. Каримов, 2007. 19-бет). Дунё аҳолиси сонининг ўсиб бориши камайган бўлса ҳам давом этмокда. 2011 йилнинг 27 октябрида дунё аҳолиси 7 млрд.га етди. Ер юзида табиий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар шиддати тобора жадаллашиб бормокда.

Синергетик тил билан айтганда, табиатда, дунё ҳамжамиятида беқарорлик, тартибсизлик, тез ўзгарувчанлик, хилма-хиллик каби “чизиксиз” воқеалар рўй бермокда (Маърифат, 13.05.2006). Хуллас, табиат тобора антропогенлашиб, унга инсоннинг таъсир юки тобора ортиб бормокда. Инсон онги, тафаккури такомиллашиб, ўзи эса ижтимоийлашиб бормокда. Маъшхур француз океанологи Жак Ив Кусто айтганидек, табиат аввал инсонни қўрқитган бўлса, эндиликда инсон табиатни қўрқитмокда. Табиат – инсон – жамиятнинг бир-бирига боғлиқлиги ва такомиллашуви давом этмокда. Табиат ва инсон (жамият) муносабатлари, айниқса, уларнинг салбий оқибатлари XIX асрнинг

ўрталарига келиб яққол намоён бўла бошлади. Бу ўз навбатида қатор табиатшунос, айниқса, географ олимлар томонидан махсус таҳлил қилина бошланди. Д.П.Марш (1864), Ю.Г.Саушкин (1970, 1980), Ф.Н.Мильков (1973), А.Г.Исаченко (1974), Ш.С.Зокиров (1998), Абдулқосимов, Абдурахмонова (2001), Абдулқосимов, Назаров (2012) каби олимларнинг ишлари шулар тоифасига киради. Бу ўринда қайд қилиш жоизки, Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон доирасидаги антропоген ландшафтларни ўрганишда А.А.Абдулқосимовнинг хизматлари алоҳида эътиборга лойиқ (Солиев, Аббосов, 2004).

Инсон фаолияти туфайли табиий географик муҳитда рўй берган ўзгаришларни ўрганишни илк бор бошлаб берган америкалик олим Д.П.Марш (1801-1882) ҳисобланди. 1864 йилда Лондонда унинг “Инсон ва табиат” асари чоп этилган (у 1866 йилда рус тилига таржима қилинган). Мазкур асарда инсоннинг ҳўжалик фаолияти туфайли ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда сувли ва қумли майдонларда рўй берган салбий ўзгаришлар таҳлил қилинди, табиий мувозанатнинг бузилаётганлиги боис табиат инсондан келажакда ўч олиши қайд қилинади (Исаченко, 1974, 204-бет).

Табиат ва инсон муносабатларини ёритишда В.В.Докучаев ва А.И.Воейковнинг хизматлари катта. В.В.Докучаев Рус текислигидаги дашт ва ўрмон-дашт зоналарининг инсон таъсирида нафақат ўзгариши, балки ушбу зоналарни ўзлаштириш (ўрмон йўлаклари, сув ҳавзалари яратиш, юқори агротехникани қўллаш) бўйича тавсиялар ишлаб чиқади. “Ершунослик” журналида 1894 йилда А.И.Воейковнинг “Табиатга инсоннинг таъсири” номидаги иккита мақоласи чоп этилади. Бу мақолаларда иқлимшунос олим, инсоннинг табиатга онгсиз таъсири туфайли ўрмонларнинг қирқилиши, эрозион жарликларнинг жадаллашуви, тоғларда сел тошқинлари ва карст жараёнларининг жадаллашуви,

кўчма кумли майдонларнинг ортиб бораётганлигини аниқ далиллар билан асослайди. У Ўрта Осиёга қилган сафарида тўплаган маълумотлари асосида Орол денгизини суғорма деҳқончилик туфайли қуришини башорат қилади.

Инсоннинг табиатга таъсир кучини ортиб бораётганлиги у яратган қобиқни Д.Н.Анучин (1902 й.) “**антропосфера**” деб атаydi (грекча *antropos* – одам, *sphere* – шар). Таниқли иқтисодчи географ Ю.Г.Саушкин инсон фаолияти натижа-сида ландшафт компонентлари орасидаги ўзаро алоқалари ўзгарган ҳар қандай табиий комплексни маданий ландшафт деб атаydi. У 1946 йилдаёқ маданий ландшафтларни ўрганиш учун географиянинг алоҳида тармоғи бўлиши керак деган фикрни билдирган эди (Зокиров, 1998, 8-бет).

1970 йилда Воронеж давлат университети профессори Ф.Н.Мильков “Ернинг ландшафт қобиғи” номли асарида “инсон томонидан ўзлаштирилган ва барпо этилган геоконкомплексларни ўрганиш билан антропоген ландшафт-шунослик фани шуғулланиши керак” деган хулосаси антропоген ландшафтшунослик йўналишини шакллани-шига асос бўлди. Ҳозирги даврда ушбу илмий йўналишни асосчиси Ф.Н.Мильков эканлигини аксарият географлар эътироф этадилар. Ф.Н.Мильков ландшафтшуносликда **ик-кита йўналиш**, яъни **табиий ва антропоген ландшафт-шунослик шакланганлигини** қайд қилади. Бунда антропо-ген ландшафтшунослик йўналиши табиий ва иқтисодий география киррасида эканлигини эътироф қилади. Бу ўринда табиий ландшафтшунослик ҳозирги антропоген ландшафтларни таҳлил қилиш учун палеогеографик пойдевор бўлиб хизмат қилиши уқтирилади (Мильков, 1973, 14-бет). У антропоген ландшафтларни инсоннинг хўжалик фаолиятини инобатга олиб қуйидаги саккизта синфга ажратади: қишлоқ хўжалиги, саноат, чизикли-йўл (транспорт турлари), ўрмон антропоген, сув антропоген,

рекреацион, селитеб (шаҳар, қишлоқ, ландшафтлари), беллигератив (лотинча *belligero* – “уруш қилиш” маъносида) ландшафтлар. Бунга қадимги ҳимоя кўрғонлари, ҳарбий қисмларнинг турар жойлари, полигонлар киради. (Мильков, 1981, 64-бет) 1973 йилдаёқ, олим яқин келажакда антропоген ландшафтлар Ернинг ландшафтлар қобиғи таркибида етакчи ўринни эгаллайди деб баъшорат қилади. В.И.Прокаев антропоген ландшафтларнинг моҳияти уларнинг қайси табиат зонасида яратилганлигига боғлиқлигини асослайди. У антропоген ландшафтлар инсон назоратидан четда қолганда, аслига қайтиш жараёни рўй беришини қайд қилади ва уларни табиий зоналардаги “антропоген модификация” деб ҳисоблайди.

Ландшафтшунос Я.Демек маданий ландшафт Ер юзасининг бир қисми бўлиб, у аралаш (гибрид-табиий-ижтимоий-иқтисодий) суперсистемадан иборатлигини асослайди (Жекулин, 1989, 176-бет). Қайд қилиш жоизки, антропоген ландшафтлар қайси зонада яратилган бўлса, улар айнан шу зонага хос сифатларга эга бўлади. Бошқача қилиб айтганда, инсонларнинг ҳўжалик фаолияти зонал хўсўсиятларга эга. Бу ҳақда В.Б.Докўчаев (1846-1903) инсон ўзининг барча ҳаётий юмушларида зоналидир. Урф-одат, кийиниш, кўндалик ҳаётий муҳит, маданий ўсимликлар, уй-жой, овқат ва ичимликлар, ҳатто уй ҳайвонлари ҳам зонал хўсўсиятларга эга, деб таъкидлайди (Бабаев, Фрейкин, 1977, 189-бет). Геокимёшунос олим А.И.Перельман 1987 йилда табиий ландшафтларни янги – маданий ландшафтларга айлантириш учун махсўс фан зарур, деб ёзган эди (89-бет). А.Г.Исаченко ландшафтшуносликнинг пировард мақсади-маданий ландшафтлар лойиҳасининг илмий асосларини ишлаб чиқишдир, деб қайд қилади (1991, 319-бет)

А.Г.Исаченко (1991) инсон фаолиятининг ландшафтларга таъсири ва унинг назарий масалалари ҳақида фикр

юритиб, инсон томонидан ўзгартирилган ландшафтлар таснифи табиий ландшафтлар таснифига боғлиқ бўлиши лозимлигини уқтиради. У антропоген ландшафтларни ўзгартирилганлик даражасига кўра тўртта гуруҳга ажратади:

1. Шартли ўзгартирилган (ибтидоий) ландшафтлар. Улар бевосита инсон таъсирига ва ҳўжалик фаолиятига тортилмаган ландшафтлардир. Уларда инсон фаолиятининг кучсиз ва билвосита таъсири изларини пайкаш мумкин.

2. Кучсиз ўзгартирилган ландшафтлар. Булар асосан экстенсив (овчилик, балиқчилик, таълаб кесилган ўрмонли мавзелар) ҳўжалик таъсирида бўлган ландшафтлардир. Бундай ландшафтларда инсон фаолияти "иккинчи" даражали унсурларга таъсир этиб, табиий алоқадорлик ҳали бузилмаган ва аввалги ҳолатини тиклаб олиши мумкин. Бунга тундра, ўрмон, чўл, экваториал каби зоналарга тегишли бўлган ва ханузгача ҳўжалик ишларига фаол жалб қилинмаган ландшафтлар киради.

3. Бузилган (кучли ўзгартирилган) ландшафтлар. Ушбу гуруҳга киритилган ландшафтлар инсон фаолиятининг жадал таъсири туфайли ўзгартирилган геотизимлардир. Уларда кўп компонентлар ўзгариб, ландшафтлар структурасининг сезиларли бузилиши рўй берган. Бу ерларда жамият манфаати нуктаи назардан ноқулай бўлган жараёнлар (иккиламчи эрозия, дефляция, тупроқларнинг шўрланиши, сув ва атмосферанинг ифлосланиши) етакчилик қилади.

4. Маданий ландшафтлар. Буларга инсон манфаатлари йўлида структураси инсон томонидан илмий асосда самарали ўзгартирилган ландшафтлар киради. Ушбу ландшафтлар келажакда катта истиқболга эга.

Қайд қилиш жоизки, чўл зонасида ландшафтларни инсон томонидан ўзгартирилганлик даражаси бошқа зона-

ларга нисбатан тубдан фарқ қилади. Чунки чўл зонасида сув омили азалдан ҳал қилувчи ўрин тутиб келган. Шу боис чўл ландшафтларини ўзлаштирилганлик даражасига кўра яққол ифодаланган икки зоначага ажратиш ўринли:

1. Чўл-воҳа ландшафтлари. Бу ландшафтлар асосан суғорма деҳқончилик майдонлари бўлиб, юқори самарадорликка эга. Аҳолининг 90-95 фоизи, саноат ва инфратузилмаларнинг асосий қисми ушбу воҳаларда жойлашган. Мазкур ландшафтлар инсон томонидан бошқарилади.

2. Чўл-яйлов ландшафтлари эса ҳайдаб боқиладиган майда туёкли чорванинг масканларидир. Ушбу ландшафтлар, йўллар ва зовур тармоқларини ҳисобламаганда, бошқарилмайди. Улардаги иқтисодий самарадорлик воҳаларга нисбатан ўртача бир неча ўн мартагача кам.

Айрим олимлар маданий ландшафтлар яратишнинг бир неча ўзига хос тамойилларини тавсия қилади. Ушбу қўлланма муаллифи узоқ йиллар давомида олиб борган илмий изланишлар натижаларига таянган ҳолда маданий ландшафтлар яратишнинг тўққизта асосий тамойилларига амал қилиш лозимлигини тавсия қилади.

1. Яратилган маданий ландшафтлар, қайси соҳага (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, сервис, тиббиёт, таълим ва тарбия, маданият) тегишли бўлмасин, иқтисодий жиҳатдан тежамли, самарали бўлиши лозим.

2. Маданий ландшафтлар органик дунё, энг асосийси, инсоннинг яшаши (кўпайиши), меҳнат қилиши ва дам олиши учун қулай, соғлом муҳита эга бўлмоғи лозим.

3. Яратилган маданий ландшафтлар эстетик жиҳатдан юксак дизайн, чирой ҳамда мазмун ва сифатга эга бўлмоғи лозим. Бу ўринда ландшафтлар дизайни диққат марказида бўлмоғи зарур.

4. Яратилган ландшафтлар айни жой табиати қонуниятларига мос ва ўзига хос бўлмоғи лозим. Бошқача қилиб

айтганда, табиат ва жамият уйғунлиги таъминланиши, академик В.Б.Сочава тили билан айтганда, инсоннинг “табиат билан ижодий ҳамкорлиги” (сотворчество) амалга оширилмоғи керак.

Таниқли эколог Р.Риклефс (1979): “Агар биз табиат билан қайсидир даражада мурасага эришмоқчи бўлсак, унда кўп ҳолларда унинг шартини қабул қилишга тўғри келади”, -деган эди.

5. Аҳолининг турар ва иш жойлари ҳамда корхона биноларини жойлаштиришда рўпаралилик ва рўпарасизлик тамойиллари асосида иш кўриш лозим. Бу ўринда қуёш нури, йил давомида етакчи йўналишга эга бўлган шамол йўналишларини инобатга олиш кўзда тутилади. Масалан, Бухоро вилоятининг чўл иқлими шароитида биноларни шимол-жануб йўналиши асосида жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Чунки Бухоро вилоятида шамоллар асосан шимолдан жанубга йўналишига эга. Бу эса уй хоналарида ҳаво алмашинувини (елвизак) таъминлайди, қуёш ва ҳароратдан самарали фойдаланиш имконини беради.

6. Миллийлик тамойили. Яратилган маданий ландшафтлар айни жойда яшайдиган халқ ва миллатнинг маданияти – маънавияти, яъни айни миллатнинг менталитети рамзини акс эттириб турмоғи лозим. Масалан, Бухорода яратилган маданий ландшафтларда Ибн Сино, Абдухолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломаларнинг сиймолари ҳамда урф-одат ва маҳаллий табиий шароит билан боғлиқ қадриятлар (балх тути, шотут, жийда, ўрик, чини гужум ўстириш ёки сарховуз, мовий гумбазли бинолар қуриш) ўз аксини топмоғи зарур.

7. Ижтимоий ҳаётнинг маълум соҳаси бўйича яратилган ландшафтлар (истироҳат боғлари, маданият марказлари, мактаб, боғча, академик лицей, олий ва ўрта махсус таълим соҳасидаги бинолар, касалхона, санатория кабилар) ташқи

қиёфаси, безатилиши, ижтимоий шароити тўла-тўқис кўзда тутилган мақсадларга қаратилмоғи керак.

8. Яратилган маданий ландшафтлар ҳудудда мавжуд бўлган эндемик ва камёб ўсимлик, ҳайвонот турлари, нодир табиий ёдгорликлар, археологик-тарихий обидалар, зиёратгоҳ жойлар иложи борица сақланиб қолинмоғи лозим (Назаров, Мирзаева, 2011).

9. Замонавийлик тамойили. Маъдумки, табиат, ижтимоий ҳаёт, инсон тафаккури доимо ҳаракатда, ривожланишда. Бу ўринда замон билан ҳамқадамлик зарур. Инсоният қўлга киритган янгилик, ютуқлардан баҳраманда бўлиши, уларга уйғун ҳолда иш тутиши лозим бўлади. Янгиланиб бориш диалектик қонуनлар талабидир. “Маданий ландшафтларни маданиятли кишилар яратади” десак, маънавий жихатдан тўғри бўлади.

Юқорида қайд қилинган географик тамойиллар асосида ташкил қилинган маданий ландшафтлар мукаммал илмий географик асосга эга бўлади ва ижтимоий ҳаёт учун самарали натижалар беради. Энг муҳими, “табиат-инсон-жамият” коэволюцияси йўлида тўғри таъинланган қадам бўлади.

Таянч тушунчалар:

Ақлли одам, термачилик, овчилик, чорвачилик, деҳқончилик, маданий ўсимликлар марказлари, энг қадимги давр, қадимги давр, янги давр, ҳозирги давр, ахборот технологиялари, глобаллашув, синергетика, ноосфера, антропосфера, антропоген ландшафтшунослик, табиий ландшафтшунослик, табиий ландшафтларнинг ўзгартирилганлик даражаси, шартли, кучсиз, кучли ўзлаштирилган ландшафтлар, маданий ландшафтлар, коэволюция.

Назорат учун саволлар:

1. Одам (инсон)– табиатнинг тараққиёт маҳсули.
2. Антропоген ландшафтларнинг яратилиш тарихи.
3. Ландшафт қобиғининг антропоген босқичда ривожланиш тарихи.
4. Антропоген ландшафтлар ҳақидаги фикрлар.
5. Антропоген ландшафтларнинг ўзлаштирилганлик даражасига кўра табақаланиши (А.Г.Исаченко бўйича).
6. Чўл-воҳа, чўл-яйлов ландшафтларининг мазмун-моҳияти.
7. Маданий ландшафтлар яратишнинг асосий тамойиллари.(И.К.Назаров бўйича).
8. Табиат-инсон-жамият коэволюцияси ғоясининг мазмун-моҳияти.

Адабиётлар:

1. Абдулқосимов А.А., Абдурахмонова Ю.Х. Зарафшон ботини антропоген ландшафтлари ва уларни таснифлаштириш. География ва қадриятлар. Тошкент, 2001, 34-37-бетлар.
2. Абдулқосимов А.А., Назаров М.Г. Антропоген ландшафтларни тадқиқ этишнинг назарий асослари. Ўзбекистон география жамияти ахбороти 40-жилд. 2012, 14-17-бетлар.
3. Бабаев А.Г., Фрейкин З.Г. Пустыни СССР вчера, сегодня, завтра. Москва, "Мысль", 1977, 351 стр.
4. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград. Изд-во ЛГУ, 1989, 272 стр.
5. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафтшунослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.
6. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, "Просвещение". 1998, 160 стр.
7. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва, "Высшая школа", 1991, 366 с.

8. Исаченко А.Г. Развитие географических идей. Москва, "Мысль", 1974, 416 стр.

9. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, "Высшая школа", 1990, 335 стр.

10. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Москва, "Мысль", 1973, 224 стр.

11. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш., Тошпов Х.Р., Мавлонов А.М. Маданий ландшафтаар яратишнинг тамойиллари хусусида. Тоғ ва тоғолди ҳудудларидан фойдаланишнинг географик асослари. Тошкент, 2002, 22-23-бетлар.

12. Назаров И.Қ., Мирзаева И.Э. Кичик ҳудудларни оқилона ташкил қилишнинг географик тамойиллари. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 37-жилд. Тошкент, 2011, 11-13-бетлар.

13. Перельман А.И. Изучая геохимию (О методологии науки). Москва. "Наука", 1987, 152 стр.

14. Риклефс Р. Основы общей экологии. Пер. с англ. Москва, 1979, 424 стр.

15. Саушкин Ю.Г. Введение в экономическую географию. Изд. 2-е. Москва, 1970.

16. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, "Просвещение", 1980, 269 стр.

17. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт. "Вопросы географии". Вып. 1. 1946.

18. Солиев А.С., Аббосов С.Б. Ландшафтшуносликнинг назарий ва амалий муаммолари Али Абдулқосимов нигоҳида. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 24-жилд. Тошкент, 2004, 3-6-бетлар.

Режа:

1. Ресурсшунослик ва унинг мазмун-моҳияти.
2. Ландшафтлар ресурсшунослиги.
3. Ландшафт ресурсларини баҳолаш.

1. Ресурсшунослик ва унинг мазмун-моҳияти.

Ер юзида унинг “гултожиси” бўлган Инсоннинг яшashi, меҳнат қилиши ва маънавий юксалиши учун барча шароитлар мавжуд. Бу табиий шароит ва у билан боғлиқ бўлган табиий, моддий ва номоддий ресурслардир.

Табиий шароит нисбатан кенг маънодаги тушунча бўлиб, жойнинг географик ўрни, табиий хусусиятлари ва ресурсларни ўз ичига олади. Табиий шароит Ернинг узоқ палеогеографик ривожланиши давомида диалектик ва умумгеографик қонуниятларлар асосида юзага келган воқелиқдир. Табиий шароит ҳозирги даврда антропогенлашган географик муҳитдир. Ҳозирги тил билан айтганда, атроф-муҳитдир.

Табиий ресурслар эса табиат ва табиий шароитнинг ажралмас қисми, уларнинг ҳосиласи бўлиб, инсоннинг моддий ва номоддий эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган табиий бойликлардир.

Моддий ресурслар деганда, тоғ жинслари, минерал бойликлар, ер ости ва ер усти сувлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳисобланса, номоддий бойликларга қуёш энергияси билан боғлиқ бўлган иқлимий шароит (ёруғлик, иссиқлик, намлик, булутлилик, шамол кабилар), бошқача қилиб айтганда, яшаш, даволаниш, туризм билан боғлиқ имкониятлар тушунилади.

Табиий шароит билан табиий ресурс ўртасида кескин чегара йўқ, аксинча, улар субъектнинг (инсоннинг, жамият-

нинг) талабига, моҳиятига кўра турлича баҳоланиши мумкин. Масалан, жойнинг рельефи асаларичилик учун табиий шароит бўлса, альпинизм нуктаи назаридан ресурс сифатида муҳимдир.

Хулуднинг иқлимий шароити темир йўл, автомобиль транспорти учун табиий шароит, лекин сугорма деҳқончилиги учун энг муҳим шароитдир. Ёки шамолнинг тезлиги туризм учун табиий шароит бўлса, электроэнергетика учун ресурс ҳисобланади. Демак, табиий шароит ва табиий ресурс субъектнинг талабига кўра турлича қимматга эга. Бундан ташқари, табиий ресурслар ҳақидаги тушунчалар тарихийликка эга. Фан ва техниканинг ривожланиши даражасига боғлиқ ҳолда табиий неъматларга муносабат ўзгариб боради. Бунга сабаб, **биринчидан**, жамият ривожланган сари табиий шароит ва ресурсларга бўлган талабнинг турлари ва кўлами ортиб боради. **Иккинчидан**, фан ва техниканинг ривожланиши табиат бағрида мужассам бўлган ресурсларнинг янги турларини топиш ва улардан фойдаланиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, бир вақтлар табиий шароит таркибида бўлган имкониятлар, эндиликда ресурс мақомини олиши мумкин. Техника, фан ютуқларининг имкониятлари туфайли ҳозирги даврда 2-4 км чуқурликда жойлашган олтин, нефть, газ маъданлари қазиб олинмоқда.

XVIII асрда инсоният кимёвий элементларнинг атиги 30 тасидан фойдаланган бўлса, XIX асрда 50, XX асрга келиб бу кўрсаткич 90 дан ошиб кетган. Ҳозирги кунда ҳатто табиатда учрамайдиган сунъий негизга эга бўлган кимёвий ашёлар ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига кириб келди. Фан ва техниканинг ривожланишига уйғун ҳолда бу жараён бундан кейин ҳам давом этаверади.

Табиий ресурслар сарфланишига кўра тугайдиган ва тугамайдиган гуруҳларга бўлинади. Қайта тикланишига

кўра эса улар тикланадиган ва тикланмайдиган моҳиятга эга. Иқлимий ресурслар, сув, тупроқ қоплами, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси тикланадиган ресурслар қаторига киради. Лекин инсониятнинг табиатга салбий таъсири туфайли йўқолиб кетган ўсимлик ва ҳайвонот турларини тиклаб бўлмайди. Минерал ресурслар эса тикланмайдиган ресурслар тоифасига киради, уларнинг захираси тугаса тиклаб бўлмайди.

Тикланадиган табиий ресурслар келажак ресурсларидир. Чунки улардан фан ва техника ютуқларига таянган ҳолда самарали фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, биологик ресурсларни мелиорация ва интродукция усуллари ёрдамида кўпайтириш имконияти бор. Инсоннинг яратувчанлик фаолияти туфайли ҳам ҳудудларнинг ресурс имкониятларини кўпайтириш, юксалтириш мумкин. Масалан, тарихий, диний, агротуризм, рекреацион ресурсларни барпо қилиш инсоннинг бунёдкорлик фаолияти билан ҳам боғлиқ.

Табиий ресурсларни ўрганиш, баҳолаш ва улардан фойдаланиш кўп қиррали муаммо бўлиб, улар иқтисодиёт, геология, география, тупроқшунослик, ботаника, зоология, техника ҳамда ижтимоий фанларга тааллуқли. Ушбу мавзудаги тадқиқотлар умумий мақомга эга бўлган ресурсшунослик фанига тегишлидир.

2. Ландшафтлар ресурсшунослиги

Умумий мақомга эга бўлган ресурсшуносликнинг ўзак қисми географик ресурсшунослик ҳисобланади. Чунки ресурслар табиий ёки антропоген негизга эга бўлмасин, улар аниқ макон ва мазмунга эга. Ҳар бир макон эса табиий ва ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари билан фарқланиб туради. Географик ресурсшунослик эса айнан шу фарқланишларнинг моҳиятини ўрганади ва улардан самарали фойдаланишнинг илмий асосларини ишлаб чиқишни кўзда

тутади. Географик ресурсунослик умумгеографик мазмунга эга. У ўз моҳияти билан амалий географияга тегишли бўлиб, географик тадқиқотларнинг асл мақсадини, яъни ресурслардан жамият фаровонлиги йўлида самарали фойдаланиш ва асраб авайлашни кўзда тутати.

Географик ресурсуносликнинг илмий-пазарий пойдевори 1960-1970 йилларда собиқ Иттифоқ даврида СССР ФАнинг География институти (Москва) жамоаси томонидан яратилган. Бу, энг аввало, таниқли иқтисодчи-географ Н.Н.Баранскийнинг таладли шогирди А.А.Минцнинг (1929-1973) фаолияти билан боғлиқ. Москва илмий мактаби руҳида тарбияланган бу олимга 1963 йилда География институтининг иқтисодий география бўлимини бошқариш топширилади. У ушбу нуфузли илмий жамоада иқтисодий-географик тадқиқотларни жадаллаштиришга, айниқса, табиий ресурсларни иқтисодий жиҳатдан баҳолаш ва улардан мажмуали фойдаланишнинг географик жиҳатларига алоҳида эътибор беради. Унинг “ресурслар цикли” ғоясининг асосчиси И.В.Комар (1907-1985) ва ландшафтшунос В.С.Преображенский каби олимлар билан ҳамкорликда ижод қилиши, табиий ресурсларни иқтисодий баҳолашнинг илмий-методик асосларини яратишга кўмак беради (Минц, 1972). Бу борада у табиий ва иқтисодий географиянинг ҳамкорлигини кучайтиришга интилади. Нодир истеъдодли олим ўзининг ҳамкорлари билан “СССРнинг табиий шароити ва табиий ресурслари” номли кўп жилли фундаментал сериални яратишда фаол иштирок этади. Бугунги кунда А.А.Минц географик ресурсуносликнинг асосчиси сифатида тилга олинади (Экономическая и социальная география ... 1987, стр. 316).

Агар умумилмий мақомга эга бўлган ресурсуносликнинг ўзаги географик ресурсунослик бўлса, географик ресурсуносликнинг ўзагини ландшафтлар ресурсуно-

лиги ташкил қилади. Чунки, биринчидан, ландшафт табиий комплексларнинг энг кичик бирликларидан иборат бўлиб, инсонларнинг табиий шароит ва ресурслар билан бевосита боғлиқ бўлган муносабатлари шу маконда намоён бўлади. Иккинчидан, табиий шароит ва ресурсларнинг келиб чиқиши умумгеографик қонуниятлар (зоналик, а зоналик, секторлик, даврийлик) асосида шаклланади. Учинчидан, инсоннинг бунёдкорлиги туфайли яратилган тарихий, диний, рекреацион ва туристик объектлар ҳам айнан мазкур ландшафтларнинг табиий шароити таъсирида бўлади.

Энг асосийси, ландшафт табиий ва антропоген ресурсларнинг ҳудудий мажмуи бўлиб, табиий ресурсларни баҳолаш учун энг қулай объект –табиий-тарихий ҳудуддир.

Ландшафт географик қобикнинг кичик бўлаги бўлиб, ўзининг сифат кўрсаткичлари билан фарқланиб, бошқа ҳудудларда ҳам такрорланиб турадиган, бир бутунликка эга бўлган типологик мазмундаги геотизимлардир. Ландшафт морфологик жиҳатдан ландшафт типи, кичик типи ва турларидан иборат (Гвоздецкий, 1979; Назаров, Тошев, 2008).

Таниқли ландшафтшунос В.С.Преображенский 1981 йилда “ландшафт бир бутун тана бўлса, унинг таркибий қисмлари бир-бирига уйғун ҳолда мувозанатда, ландшафт доирасида модда ва энергия алмашинувининг кичик айланма ҳаракати содир бўлади”, деб таъкидлайди (11-бет). Геохимёшунос М.А.Глазовская “ландшафтни биз табиий жараёнларнинг самараси эмас, балки ана шу ўзаро таъсирни амалга оширувчи тизим деб тушунмоғимиз лозим” эканлигини қайд қилган эди (1988, 18-бет).

Ландшафт табиий қонулар асосида яшайдиган, ўз ўзини бошқарадиган, тиклайдиган моддий ва номоддий ресурсларни сарфловчи, яратувчи ва тўпловчи геотизимдир. Кейинги йилларда ландшафтларнинг табиий шароити ва

ресурс имкониятлари ва ниҳоят ижтимоий салоҳияти тобора ойдинлашмоқда ва амалиётда фойдаланилмоқда. "Ландшафт – яшаш ва меҳнат фаолияти учун макон", "ландшафт - биохилма-хиллик ва генофондни асровчи ҳудуд", "ландшафт – ўтмиш табиатни даракчиси, ахборот манбаи", "ландшафт – гўзаллик манбаи", "ландшафт – ижодга ва маънавиятга қорловчи манба", "ландшафт – жамиятни ҳудудий таъкил қилишнинг табиий ва моддий асоси", "ландшафт – табиат ва инсон муносабатларининг ойнаси" каби ҳикматомуз тушунча ва тамойилларни бутунги кунда инкор қилиб бўлмайди. Ландшафт-моддий ва номоддий ресурслар манбаи. Ландшафтларнинг табиий шароит ва ресурслари жойларда фарқланади. Масалан, субтропик секвойли ўрмонларда фитомасса 1000-4250 тонна/гектар бўлса, бир йиллик маҳсулдорлик эса бир гектар майдонда 27 тоннадан ортади. Шувок-шўрालи чўлларда бу кўрсаткич тегишли равишда 4,0; 1,2 тонна/гектарга тенг. Булар ўртасидаги фаркланиш 250-1000 ва 23 мартагача боради (Исаченко, 1991, 175-б.)

Ер ости бойликлари геологик эралар давомида содир бўлган жараёнлар билан боғлиқ. Уларнинг турлари, кўлами Ер юзида жуда нотекис жойлашган. Ер усти бойликлари (табиий шароит ва ресурслар) умумгеографик қонуниятлар асосида шаклланган. Шу боис улар геотектоник, зонал, азонал, секторлик негизга эга. Пировард натижада табиий шароит ва ресурслар маҳаллий мақомга эга бўлган ландшафтларда намоён бўлади. Инсон яшаш ва меҳнат фаолияти туфайли уларни камайтириши ва кўпайтириши мумкин. Ҳозирги даврда эса аксарият ландшафтларнинг ресурслар салоҳияти табиий имкониятидан пастлиги аниқланган.

3. Ландшафт ресурсларини баҳолаш

Юқорида келтирилган асослар имкон берадики, ландшафтларни баҳолаш умумгеографик мазмунга эга. Чунки Ер юзида инсон таъсиридан холи бўлган ландшафтлар йўқ ҳисобида, улар турли даражада ўзгартирилган ва йиллар сайин антропогенлашиб бормоқда. Ландшафт ресурсларини баҳолашнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Лекин баҳолашнинг илмий асослари иқтисодий географик баҳолаш билан уйғун ҳолда 1960 йилларда бошланган. Уларни қисқача таҳлили А.Г.Исаченко (1998), Ш.С.Зокиров (1998) асарларида келтирилган. Қайд қилиш жоизки, дастлабки даврларда ландшафтлар қишлоқ хўжалиги нуқтаи назардан баҳоланган, баҳолаш мезонлари мукаммал ишланмаган. Баҳолаш кўрсаткичи одатда икки поғонали бўлиб, “яроқли”, “яроқсиз” деб хулосаланган, холос (Звонкова, 1965; Умаров, 1967). Кейинчалик эса, тармоқ соҳалар учун ландшафт ресурсларини баҳолаш мезонлари ва усуллари бирмунча такомиллаштирилди.

Ландшафт ресурсларини баҳолашда қуйидаги талабларга амал қилиш зарур. **Биринчидан**, баҳолаш объекти, яъни қайси ҳудуд баҳоланиши аниқ бўлиши лозим.

Чўл-яйлов зонасида баҳолаш объекти сифатида ландшафт типи жуда кўл келади. Масалан, қумли, гилли, шўрхок, гипсли, сувли чўл ландшафт типлари кабилар. Чўл-воҳа зонасида эса шаҳар, қишлоқ, йўл, сув ландшафтлари, агроландшафтлар (пахтазор, буғдойзор, мевазор, узумзор, полиз, бедазор кабилар) ҳисобланади.

Иккинчидан, ландшафт типининг қайси жиҳати, нима баҳоланади? Бу ўринда ўрганиш предмети сифатида иқлим (иссиқлик, намлик, шамоллар), рельеф, ер усти сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот, рекреацион, туристик, минерал ресурслари баҳоланади.

Учинчидан, ресурс турининг, яъни айни ландшафтнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятни юксалтиришдаги аҳамияти, бошқача қилиб айтганда, айни ландшафт типи учун истиқболли бўлган ресурс турини инобатта олиш лозим.

Масалан, чўл-яйлов зонасида яйлов қорвачилиги энг самарали соҳа, ўсимлик-яйлов ресурсларини баҳолаш ва уларнинг маҳсулдорлигини ошириш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланади.

Ҳозирги даврда ландшафт ресурслари турларини баҳолашнинг бир неча усуллари яратилган. Бу борада Санкт-петербурглик ва москвалик олимларнинг етакчилиқ қилиб келаётганлигини тан олиш лозим. Таниқли ландшафтшунос А.Г.Исаченко ландшафт ресурсларини талқин қилишда тушунмовчилик мавжуд, бу экологик муаммолар билан табиий ресурслар ҳақидаги тушунчаларни фарқига бормаслик, деб таъкидлайди ва ландшафтларнинг жамият олидидаги бурчини иккига ажратади. Биринчиси, ландшафтларнинг экологик бурчи. Бу уларнинг инсониятнинг ҳаётий талабларини (макон, ҳаво, иссиқлик, сув, овқат кабилар) қондириши. Бошқача қилиб айтганда, умумий табиий шароитнинг инсон ҳаёти билан боғлиқ хусусиятларидир. Иккинчиси, эса ландшафтларнинг ишлаб чиқариш олдидаги ресурслик бурчи, яъни ишлаб чиқариш тармоқларини табиий ресурслар билан таъминлашдир (2003, 29-бет).

Ландшафтларнинг экологик имкониятларини баҳолаш-жуда мураккаб вазифа, чунки инсоннинг табиий шароит ва унинг ландшафтларига бўлган талаби кўп қиррали ва турлича ўлчамларга эга. Бу борада инсон эҳтиёжлари асосини яратувчи асосий омилларга таяниш лозим. А.Г.Исаченко (2003, 84-бет) табиий муҳитни белгиловчи асосий кўрсаткич деб, иқлимнинг биологик самарадорлиги индексини асос қилиб олади. Бу кўрсаткич Н.Н.Иванов

томонидан таклиф қилинган бўлиб, $TK = T \cdot K$ формуласига эга. Бу ерда T – ўртача кунлик ҳароратнинг 10° дан юқори бўлган йиллик йиғиндисининг юздан бири. K – намланиш коэффиценти, яъни ўртача йиллик ёғин миқдорининг мумкин бўлган буғланиш миқдорига нисбатидир (аниқ мисолда, $T = 1720^\circ\text{C}$, ёғинлар 750 мм/йил, мумкин бўлган буғланиш 500 мм/йил бўлса, $K = 750/500 = 1,5$ $TK = 17 \cdot 1,5 = 25,5$ бўлади). Иқлимнинг биологик самарадорлиги индекси (TK) ландшафтнинг экологик имкониятини ($ЛЭИ$) белгиловчи кўпгина кўрсаткичлар билан уйғунлашиб кетади. А.Г.Исаченко шу асосда Россия ҳудуди мисолида экологик ландшафт типларининг экологик имкониятларини ўрганади ва картографик тасвирини яратади (Исаченко, 2003). Олим Россиянинг текислик қисмига хос бўлган 19 та ландшафт типини ажратади ва уларни олти поғонали сифат кўрсаткичлари асосида баҳолайди (7-жадвал). Ушбу жадвалдан кўришиб турибдики, ландшафтларнинг экологик имкониятлари зонал ва азонал қонуниятларга мос ҳолда ўзгаришга эга. Энг юқори кўрсаткич намланиш коэффиценти, $K=1$ бўлган, яъни кенг баргли ўрмонлар ва ўрмон-дашт зоналарига тўғри келади (Шимолий Кавказ ва Кавказолди – Қора денгиз бўйида $TK=24-42$ атрофида).

7-жадвал

Россия ландшафтларининг экологик имкониятлари
(А.Г.Исаченко, 2003, 85-бет)

№	Ландшафтларнинг экологик имкониятлари даражаси	TK	Ландшафтлар типи
1	Жуда юқори	>20	Шимолий Кавказ субтропиколди ўрмонлари, Кавказолди кенг баргли ўрмонлари ва даштлари, кенг баргли ўрмонли, ўрмон даштли, Шарқий

			Европа тайга этаги
2	Нисбатан юқори	16-20	Шарқий Европа тайга этаги (жануби кирмайди), Ғарбий Сибирь ўрмон даштли, Шарқий Европа оддий даштли, жанубий тайгали (Ўрта Сибир кирмайди)
3	Ўртача	12-16	Ўрта тайгали (Марказий Ёқутистон кирмайди), Ўрта Сибирь, Жанубий тайга, Волгаorti ва Ғарбий Сибирь типик даштлари, Шарқий Европа курук даштлари
4	Паст	8-12	Шимолӣ тайга (Шарқий Сибирь кирмайди), Марказий Ёқутистон, ўрта тайга, Сибирь курук даштлари, чала чўллар
5	Жуда паст	<8	Шарқий Сибирь шимолӣ тайгаси, субарктика (ўрмон тундра ва тундра), чўллар (шимолӣ)
6	Ўта паст (экстремал)	0	Арктика
7	Турли даражали	0-20	Баландлик минтақаларга эта бўлган тоғлар

Мазкур йўлакдан ($K=1$ дан) шимол ва жанубга томон ландшафтларнинг экологик имконияти, памланиш коэффициентининг ўзгаришга мос ҳолда пасайиб боради. Келгусида ландшафтларнинг экологик имкониятини баҳолаш усулларини янада такомиллаштириш лозим. Биринчидан, А.Г.Исаченко томонидан текисликлар бўйича тавсия қилинган олти поёнали баҳолаш мезонлари билан экологик имкониятларига кўра жуда хилма-хил бўлган Ер юзидаги ландшафтларни тўлиқ қамраб олиб бўлмайди. Иккинчидан, баҳолаш мезонлари, энг аввало, инсон ҳаёти ва меҳнат фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган маҳаллий (типологик) кўламдаги ландшафтларни қамраб оломи лозим. Масалан, чўл ландшафт типлари (А.Г.Исаченко

бўйича) мўътадил, субтропик, тропик минтақаларида учрайди, шунга мос ҳолда уларнинг экологик имкониятлари турли даражада. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг жанубий чўллар зонасига кирувчи ҳудудларда инсон томонидан яратилган шундай гўзал, сўлим воҳа ландшафтлари борки, уларнинг экологик имкониятларини баҳолаш махсус ёндашувларни талаб қилади.

Ландшафтларнинг инсон ва жамият олидидаги иккинчи бурчи, юқорида қайд қилинганидек, ишлаб чиқариш тармоқларини табиий ресурслар билан таъминлашдир.

Ландшафтларнинг ресурс имкониятларини баҳолашнинг мураккаб томонларидан бири шундан иборатки, табиий ресурслар ландшафтларда алоҳида-алоҳида учрамайди, улар ландшафтларни ташкил қилувчи компонентлар сифатида бўлиб, бир бутун ҳолда намоён бўлади.

Кейинги йилларда ландшафт ресурсларини миқдорий ва сифат кўрсаткичлари асосида баҳолаш оммалашиб кетди. Бозор муносабатлари уларни миқдорий баҳолашни тақозо этмоқда. Ҳанузгача ландшафтларни худди тупроқлар каби кадастрлаш йўлга қўйилмаган, ҳозирча у фақат илмий вазифалар рўйхатидан жой олган ҳолос (Алибеков, 2004).

А.Г.Исаченко ландшафт ресурсларини ялпи (комплекс) миқдорий баҳолаш жуда мураккаб вазифа, чунки ландшафт компонентлари учун ягона ўлчам ва баҳолаш бирлигини топишнинг иложи йўқ, бу ҳолатдан чиқишнинг асосий йўли уларни балл тизими асосида баҳолаш, деб ҳисоблайди ва унга амал қилади (1998, 128-б.). Олим Ладога кўли ҳавзасида мавжуд бўлган 96 та ландшафтларнинг сув, ўрмон, тупроқ, иқлим (қишлоқ хўжалиги) ва минерал ресурсларини 5 балли (жами 20 балл) жадвал асосида баҳолайди (А.Г.Исаченко бўйича ландшафт минтақавий бирликларнинг энг кичиги, табиий географик районга тенг). Унинг ҳисоблашларига кўра, мазкур ландшафтларнинг баҳоси амалда 4-

15 балл атрофида фарқланган. Ушбу маълумотлар тенг тўртбурчакли катаклар орқали ландшафтлар картасига туширилган. Баллар йиғиндиси эса картада 5 та шартли белгиларда акс эттирилган (6-7, 8-9, 10-11, 12-13, 14-15 балл). Шунга қарамасдан, тадқиқотчи ландшафт ресурсларини микдорий кўрсаткичларига бағишланган мазкур карталар фақат тасвирий аҳамиятга эга, улар амалиётда жиддий ҳужжат бўла олмайди, деб таъкидлайди (1998, 139-бет).

Ландшафт ресурсларини сифат жиҳатдан баҳолашда А.Г.Исаченко субъект талабига алоҳида эътибор беришни уқтиради.

Бу ўринда тадқиқотчи ландшафтнинг субъект талаби учун қулай ва уни чекловчи (ноқулай) сифатларини инобатга олишни тавсия этади ва уни икки (яроқли, яроқсиз), уч (қулай, нисбатан қулай, ноқулай) ва беш поғоналигача бўлган сифат кўрсаткичлари асосида баҳолаш мумкинлигини Ленинград области ландшафтларининг муҳандислик шароитини баҳолаш картаси мисолида асослайди (1998, 146-147-бетлар).

Ўзбекистонда ландшафтларни баҳолаш билан боғлиқ тўнғич тадқиқотлар В.М.Четиркин (1892-1958) Н.Л.Бабушкин ва Н.А.Когай (1964) томонидан амалга оширилган. Улар Ўрта Осиё ўлкасини табиий географик районлаштириш жараёнида табиий комплексларнинг қишлоқ ҳўжалиги имкониятларига алоҳида эътибор берганлар. Мазкур олимлар томонидан илгари сурилган ғоялар Т.В. Звонкова (1965), М. Умаров (1967), Ш.С.Зокиров, И.А.Ҳасанов, А.Соатов (1943-2005) каби олимлар томонидан такомиллаштирилди. Ш.Зокировнинг изланишлари Оҳангарон дарёси ҳавзасининг табиий шароити ва уни қишлоқ ҳўжалиги мақсадларида баҳолашга бағишланган (1998). Тадқиқотчи ҳавза ландшафтларининг обикор, баҳорикор ва яйлов чорвачилиги учун энг муҳим бўлган термик ресурслари, тупроқлари ва рельеф

тузилишини (киялиги) 100 балли тизимда баҳолаган. Табиий комплекслар “яхши”, “ўртача”, “ёмон” ва “жуда ёмон” каби кўп поғонали сифат кўрсаткичлари бўйича баҳоланган.

И.А.Ҳасанов (1981) Қарши дашти табиий комплексларининг суғорма деҳқончилик (пахтачилик) учун яроқлилик даражасини ўрганган. Табиий комплекслар даставвал мелиоратив хусусиятларига кўра яроқли ва яроқсиз гуруҳларга ажратилган. Яроқли ҳисобланган ландшафт мелиоратив комплекслар ўзлаштириш учун қулайлик даражасига кўра “мураккаброк”, “ўртача мураккаб”, “мураккаб” ва “жуда мураккаб” районларга ажратилган. Тадқиқотчи суғорма деҳқончилик туфайли табиий комплексларда содир бўладиган ўзгаришларни башорат ҳам қилган.

А.А.Соатовнинг изланишларида Ўзбекистон ҳудудининг табиий шароити шаҳарсозлик мақсадида таҳлил қилинган (1993). Тадқиқотчи Ўзбекистон ҳудудини 46 та “ҳудуд турлари”га ажратган ва уларни 6 поғонали сифат кўрсаткичлари билан (энг юқори даражада яроқли, ўртача яроқли даражадан юқори, ўртача яроқли, ўртача яроқли даражадан паст, кам яроқли, жуда кам яроқли) баҳолаган. Ушбу тадқиқотлардан хабардор бўлган иқтисодий географлар А.Солиев ва Л.Қаршибоевалар Ўзбекистонда иқтисодий географияни табиий географиядан узоқлашиб кетганлигини афсус билан қайд қиладилар. “Бунинг оқибати бўлса керак, иқтисодий географияда экологик тадқиқотлар, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш, рекреация, тиббиёт, мелиоратив география каби иқтисодий ва табиий география қиррасидаги фан ва илмий йўналишлар нисбатан суст ривожланган”, деб хулоса қилган эдилар (1999, 177-бет).

Кейинги йилларда ландшафтларнинг табиий шароити ва ресурс имкониятларини дам олиш (рекреация), экологик туризм, яйлов чорвачилигини ривожлантириш мақсад-

ларида баҳолаш жадаллашиб бормоқда. Булар орасида И.Қ.Назаров ва Х.Р.Тўшевнинг (2003, 2007, 2008) изланишлари ўзига хос. Тадқиқотчилар томонидан чўл зонасида жойлашган Бухоро вилоятининг (майdonи 40,3 минг км²) типологик ландшафт карталари яратилди ва шулар асосида вилоят ландшафтларининг маҳаллий сув ва чўл-яйлов ресурслари баҳоланган ва картадаштирилган (масштаб 1:500000). Амалга оширилган мазкур тадқиқотлар бир неча босқичдан иборат бўлиб, биринчи босқичда вилоятнинг чўл-яйлов зонасида жойлашган ландшафтлар географияга “ёndoш” бўлган фан вакиллари – чўлшунос олимларнинг изланишларига таянган ҳолда таснифланган ва таснифлаш бирликлари асосланган. Уларнинг картографик тасвири яратилган. Олимлар ландшафт - бу типологик бирликлар учун умумий тушунча, у ўз навбатида ландшафт типи, кичик типи ва турларидан ташкил топганлигини асослайдилар. Бухоро вилоятининг чўл-яйлов зонасидаги ландшафтнинг маҳаллий сув ва яйлов имкониятларини баҳолаш учун ландшафт типлари ҳудудий асос қилиб олинган. Ландшафтларда атмосфера ёғинлари туфайли ҳосил бўладиган маҳаллий сув имкониятлари (ўртача кўп йиллик 1951-2000 йиллар бўйича) аниқланган. Ландшафт типлари маҳаллий сув имкониятларига кўра тўрт гуруҳга ажратилган. Улар “вақтинчалик аниқ оқимга эга”, “вақтинчалик оқимга эга”, “вақтинчалик қисман оқимга эга” ва “оқимга эга бўлмаган” каби сифат кўрсаткичлари билан баҳоланган ва уларнинг картографик тасвири яратилган.

Ландшафтларнинг сув ресурсларидан фитомелиорация, чорвачилик мақсадларида фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган. Яйлов имкониятларини баҳолаш учун эса ландшафтларнинг ўсимликлар билан қопланганлик даражаси асосий мезон сифатида белгиланган. Ландшафтларнинг яйлов имкониятлари уч поғонали (“қониқарли”,

“қисман қониқарли”, “қониқарсиз”) сифат кўрсаткичлари билан баҳоланган ва уларнинг картографик тасвири яратилган. Яйловларни бойитиш мақсадида тегишли чоратadbирларни амалга ошириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган. Мазкур тавсиялар мутасадди ташкилотларга ҳавола қилинган.

Ландшафт ва унинг ресурслари жамият фаровонлигини моддий ва маънавий пойдевори экан, уни янада мукамал даражада ўрганиш давр талабидир. Қайд қилиш жоизки, ландшафтлар (маъмурий ҳудудлар) ресурснуослиги умум-географик мазмунга эга. Ландшафтлар ресурсларини баҳолашда табиий ва иқтисодий географларнинг ҳамкорлиги зарур. Нафақат зарур, мазкур тадқиқотларда иқтисодий географларнинг етакчилик қилиши лозим. Ҳозирги даврда “тупроқлар кадастри”ни амалиётга жорий этилганлиги табиий ресурсларга, жумладан, ландшафт ресурсларига бир томонлама ёндашувининг айнаи ўзидир. Чунки тупроқ ландшафтлар таркибига кирувчи бир компонентдир холос. Ландшафт ресурсларини баҳолаш эса айнаи жойнинг географик ўрни, тарихий, ижтимоий-иқтисодий, экологик ва геосиёсий жиҳатларини ҳам қамраб олади, яъни муаммога тизимли ёндашув амалга оширилади. Шу боисдан ландшафтлар кадастри, тупроқлар кадастридан ўзининг комплекслиги ва илмий жиҳатдан асосли эканлиги билан фарқланади.

Ландшафтлар кадастри амалиётга татбиқ этилганда, нафақат географлар ўз мақсадларига эришадилар, балки табиатда мужассам бўлган ҳақиқат ҳам ўз қарорини топади.

Ландшафтлар ресурснуослиги бўйича навбатдаги вазифаларни қуйидагича белгилаш жоиз:

1. Ландшафтларнинг (ҳудудларнинг) табиий ресурсларини ўрганиш ва уларни баҳолашнинг назарий- услубий асосларини такомиллаштириш лозим.

2. Мамлакатимиз ҳудуддаги ландшафтларнинг моддий ва номоддий ресурсларини ақс эттирувчи "ландшафтлар кадастри"ни ишлаб чиқиш ва унинг картографик тасвирини яратиш зарур.

3. Мамлакатимиз ҳудудларининг ягона масштабдаги ландшафт типологик карталарини яратиш лозим. Бу ўз навбатида "ландшафтлар кадастри"ни яратишда, табиий ресурсларидан самарали фойдаланишда ва уларни муҳофаза қилишда илмий асос бўлиб хизмат қилади.

4. Ландшафтлар ресурсларини баҳолашда табиий, иқтисодий географлар ҳамда географияга "ёндаш" бўлган фан вакиллари ҳамкорлигини мустаҳкамлаш лозим.

5. Ҳар бир ҳудуд, минтақа ландшафтларининг ўзига хос имкониятларини ва уларни муҳофаза қилиш зарурлигини кенг оммага тарғиб қилиш чора-тадбирларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Ландшафтлар ресурсшунослигига бағишланган юқоридаги вазифаларни бажарилиши география фанининг ривожланишига ва ўз навбатида унинг жамият олдидagi нуфузини мустаҳкамланишида муҳим ўрин тутди.

Таянч гушунчалар:

Табиий шароит, табиий ресурс, моддий ва номоддий ресурс, антропоген ресурслар, тугайдиган ва тугамайдиган ресурслар, тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар, минерал ресурслар, дам олиш (рекреацион) ресурслар, экотуризм, агротуризм ресурслари, ресурсшунослик, географик ресурсшунослик, ландшафтлар ресурсшунослиги, умумгеографик қонуниятлар, ландшафтлар маҳсулдорлиги, ландшафтлар кадастри, намланиш коэффициенти, иқлимнинг биологик самарадорлиги индекси (ТК), ландшафтларнинг экологик имкониятлари (ЛЭИ), ландшафт ресурсларини миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолаш,

ландшафт мелиоратив комплекслар (ЛМК), ландшафтлар типи, ландшафтларнинг яйлов имкониятлари, ландшафтларнинг маҳаллий сув ресурслари, ландшафт ресурсларини ифода этувчи кўп поғонали сифат кўрсаткичлари, ландшафт ресурсларини муҳофаза қилиш.

Назорат учун саволлар:

1. Табиий шароит ва табиий ресурс тушунчаларининг мазмун-моҳияти.

2. Табиий ресурс тушунчасининг тарихийлиги нима?

3. Тикланадиган ва тикланмайдиган ресурслар.

4. Ресурсшунослик тушунчасининг мазмун-моҳияти.

5. Географик ресурсшунослик ва ландшафтлар ресурсшунослиги тушунчаларининг мазмун-моҳияти.

6. Табиий ресурсларни ўрганиш ва баҳолаш тарихидан нималарни биласиз?

7. Ландшафтларнинг экологик бурчи, экологик имконияти нималардан иборат?

8. Ландшафт ресурсларини миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолаш усуллари.

9. Ландшафт ресурсларини баҳолашга қўйиладиган талаблар.

10. Иқлимнинг биологик самарадорлиги индексини (ТК) изоҳланг.

11. Россия ландшафтларининг экологик имкониятларини А.Г.Исаченко ишлари бўйича изоҳланг.

12. Ландшафт ресурсларини баҳолаш бўйича ЎзМУ олимлари изланишларини изоҳланг.

13. Чўл ландшафтларининг маҳаллий сув ва яйлов ресурсларини баҳолаш бўйича И.Қ.Назаров, Х.Р.Тошов изланишлари моҳиятини изоҳланг.

14. Ландшафтлар ресурсшунослиги бўйича навбатдаги вазифалар нималардан иборат?

Адабиётлар:

1. Алибеков Л.А. Приоритетные задачи географической науки в Узбекистане. Известия Узбекского географического общества. Том 24. Ташкент, 2004, стр. 13-17.
2. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Физико-географическое районирование Узбекской ССР. ТашГУ. Нов. сер. Геогр. науки. Ташкент, 1964, Вып. 231. Кн. 27.
3. Географический энциклопедический словарь. Москва. "Советская энциклопедия", 1988, 432 стр.
4. Глазовская М.А. Геохимия природных и техногенных ландшафтов СССР. Москва, Высшая школа. 1988, 328 стр.
5. Звонкова Т.В. Бухарская область. Природные условия и ресурсы Юго-Западного Узбекистана. Ташкент, «Наука», 1965, стр. 306-336
6. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий ландшафт-шунослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.
7. Исаченко А.Г. Введение в экологическую географию. Учебное пособие. Изд-во С.Петербургского университета, 2003, 192 стр.
8. Исаченко А.Г. География в современном мире. Москва, «Просвещение», 1998, 160 стр.
9. Комар И.В. Рациональное использование природных ресурсов и ресурсные циклы. Москва, "Наука", 1975
10. Минц А.А. Экономическая оценка природных ресурсов. Москва, "Мысль", 1972
11. Мухина Л.И. Принципы и методы технологической оценки природных комплексов. Москва, 1973
12. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Ландшафт-табиий ресурсларнинг ҳудудий мажмуи. Жануби-Ғарбий Ўзбекистон географияси. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 28-жилд. Тошкент, 2007, 37-39-бетлар.

13. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Ландшафтлар ресурсиунослиги: муаммолар ва таклифлар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 23 жилд. Тошкент, 2003, 18-19-бет.

14. Назаров И.Қ., Тошов Х.Р. Чўл ландшафтларини таснифлашнинг асосий тамойиллари (Бухоро вилояти мисолида). Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 32-жилд. Тошкент, 2008, 18-20-бетлар.

15. Преображенский В.С. Поиск в географии. Москва, "Просвещение", 1986, 224 стр.

16. Соатов А. Анализ физико-географических условий Узбекистана для целей градостроительства. Автореферат. Ташкент, 1993, 25 стр.

17. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент, "Зиё" нашриёти, 1999, 181-бет.

18. Тошов Х.Р. Чўл ландшафтлари ва уларнинг агроимкониятларидан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, 2008, 26 бет.

19. Умаров М. Природные ресурсы низовьев р. Зарафшан и их использование. Ташкент, Фан, 1967, 174 стр.

20. Хасанов И.А. Оценка природных территориальных комплексов Каршинской степи для оросительной мелиорации. Ташкент, "Фан", 1981, 112 стр.

21. Экономическая и социальная география в СССР. Москва, "Просвещение", 1987, 542 стр.

22. Четыркин В.М. Средняя Азия (опыт комплексной географической характеристики и районирования). Ташкент, 1960, 240 стр.

10-мавзу: ГЕОГРАФИК БАШОРАТ ВА АМАЛИЁТ

Режа:

1. Географик башорат ва унинг мазмун – моҳияти.
2. Башоратлаш тарихидан.
3. Географик башорат муддатлари.
4. Башоратлаш борасидаги тусиқлар.
5. Географик башоратлаш методологияси ва усуллари.
6. Дунёвий муаммолар ва уларни башоратлаш.
7. Минтақавий географик башоратлар.
8. Маҳаллий кўламдаги географик башоратлар.
9. Географик башорат ва амалиёт.

1. Географик башорат ва унинг мазмун – моҳияти

Диалектик қонунларга кўра, бутун борлиқ – табиат, жамият, инсон тафаккури доимий ҳаракатда ва ривожланишда. Шу боис инсон келажақда содир бўладиган ўзгаришларни билишга қизиқиш келади, ҳаётда рўй бераётган ҳодиса ва жараёнларни синчковлик билан кузатади, натижада маълум хулосалар чиқаради.

Башорат – прогноз, юнонча “prognosis” сўзидан олинган бўлиб, олдиндан кўриш, олдиндан айтиш деган маънони билдиради.

Башоратлаш ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларига тегишли. Шу сабабдан башорат тушунчаси барча фанларга тааллуқли.

Илмий башоратлар ичида географик башорат ҳам ўзига хос маъно ва мазмунга эга. Маълумки, география мажмуали (комплекс) фан бўлиб, у йигирмадан ортиқ тармоқларга эга. Бошқача қилиб айтганда, уни кенг ва тор (асл) маънода талқин қилиш тўғри бўлади. Кенг маънода, у барча тармоқ фанларини ўз ичига олса, тор маънода эса комплекс мазмундаги географик фанлардан иборат.

Географик башорат кент маънодаги тармоқ фанларни, яъни геоморфологик, иқлимий, гидрологик, биогеографик, аҳоли географияси, қишлоқ хўжалиги, транспорт, социал география каби соҳаларни қамраб олади. Тор(асл) маънодаги географик башорат эса комплекс мазмундаги фанларни, яъни палеогеография, умумий ер билими, ландшафт-шунослик, материклар ва океанлар табиий географияси, ўлкашунослик, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, ҳудудий – маъмурий, ҳудудий – сиёсий ва иқтисодий – ижтимоий ҳудудий геокомплексларга тегишлидир.

Айрим олимлар ана шу комплекс (асл) маънодаги географик башоратларни моҳиятан ҳақиқий географик башоратлардир деб таъкидлайдилар (Жекулин, 1989, 155-б.). Ш.С.Зокиров “.... ҳақиқий географик башорат келажакнинг географик тизимлари ҳақида тасаввур бериши керак”, деб, хисоблайди (1998, 53-б.). Тармоқ географик башоратлар ичида иқлимий, гидрологик башоратлар мазмун – моҳиятига кўра география фанига яқинлиги билан ажралиб туради. Чунки мазкур соҳада изланишлар олиб бораётган мутахассисларнинг аксарияти расмий мутахассислигига (ҳужжатларига) кўра географлардир. Кўп ҳолларда географик башоратлашда тармоқ соҳадаги башоратларга эътибор етакчилик қилади. Масалан, иқтисодий географлар Ю.Н.Баженов, А.И.Чистобаевлар аҳоли сонини, хом ашё манбалари, ёқилғи ва энергияни, иқтисодий ривожланишни, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ жараёнларни ва ниҳоят экологик соҳадаги башоратларни устувор вазифалар деб, қайд қиладилар (1987, 50-б.). Географик башоратларга оид тадқиқотлар тармоқ – географик ёки комплекс географик соҳаларда олиб борилишидан қатъий назар, мураккабликлар туғдиради. Зеро, бу соҳада тадқиқотлар изланувчидан тажриба, юқори малака ва юксак фалсафий мантиқни талаб қилади. Таниқли географ олим В.С.

Жекулин таъбири билан айтганда, "Башорат – географик тадқиқотлар гултожи" (1989, 5-бет).

Ҳақиқатда эса географик башоратга оид асарларнинг аксарияти тажрибали, етук олимлар томонидан яратилганига гувоҳ бўламиз (1-қўшимча). Географик башорат ҳудудлар ва инсоният ривожланишини тўғри ташкил қилиш ва бошқариш учун ниҳоятда зарур ҳисобланади. Илмий - техника тараққиёти, аҳоли сонининг ўсиб бориши ва ижтимоий талабнинг жадал суръатлар билан ортиб бораётганлиги боис ҳозирги даврда, башорат истиқбол режаларни тўғри белгилаш учун муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, бозор муносабатларига асосланган бошқарув тизимига ўтиш даврини бошидан кечираётган Ўзбекистон Республикаси учун географик башорат стратегик аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳалари йўналишини белгилашда ва шакллантиришда ўзига хос ўрин тутadi. Бу эса илмий башоратнинг пишиқлиги ва аниқлигига бевосита боғлиқдир.

Қайд қилиш жоизки, илмий башоратлар мутлоқ аниқликка даво қилмайди. У келажақда маълум муддатлардан сўнг содир бўладиган ҳолат, ўзгаришларни тахминий аниқлашга ёрдам беради. Башоратлаш ижтимоий талаб билан боғлиқ бўлган жараён бўлиб, у алоҳида тадқиқотлар йўналишидир.

Географик башоратнинг асосий мақсади айни ҳудуд (табиий, маъмурий, миллий) ресурсларидан самарали фойдаланиш, уларни кўпайтириш ва маҳофаза қилиш, бошқача қилиб айтганда, жамиятнинг ҳудудларда самарали ташкил қилишни кўзда тутadi.

2. Башоратлаш тарихидан

Инсоният пайдо бўлганидан бошлаб, яъни эртанги кун, келажаққа қизиқиб келади. Содир бўлаётган ҳодиса ва

жараёнлар, уларнинг турлича такрорланишини инсонлар синчковлик билан кузатганлар. Оддийгина халқ мақолларини, об-ҳавони олдиндан айтиб бериш борасидаги хулоса ва тахминларни ҳам башоратга тегишли дейиш мумкин (5-қўшимча). Халқ орасида фолбинлар (негбин, башоратгўйлар) пайдо бўлган. Гайритабиий истеъдодга эга бўлган бундай кишиларни одамлар эъзозлаган, уларга мурувватлар кўрсатилган. Уларнинг аксарияти халқ ишонча кирган. “Фолбинга ишонма, фолбинсиз ҳам юрма”, деган ҳикматомуз сўзлар бежиз айтилмаган. Халқлар орасида буюк кароматгўй авлиёлар пайдо бўлган, уларнинг башоратлари аксарият ҳолларда тўғри чиққан ва улар кишиларни, ҳатто айрим давлат раҳбарларини қизиқтирган.

Буюк башоратчилардан бири, илми нужум – астрология (юн. *astrum*–юлдуз ва *logos* – фан) фани вакили, франциялик авлиё Мишель Нострадамусдир (1504 - 1566). Унинг 1555 йилда ёзилган “Юз йилликлар” номли китобида умумий Ер билими, минтақавий ва социал географияга тегишли қатор башоратлар мавжуд. М. Нострадамусни астрогеография фанининг асосчиси деса бўлади. У Ер юзасидаги минтақаларнинг алоҳида юлдузлар буржлари билан боғликлигини асослайди (1–қўшимча).

Башоратлашнинг илмий асослари XX асрнинг ўрталарида шакллана бошлаган. Бу фан футурология деб аталган. Футурология (лот. *futurum* –келажак ва *logos* –таълимот) – кенг маънода: инсоният келажаги, дунёвий муаммолар ҳақидаги тасаввурлар мажмуи; тор маънода ижтимоий жараёнлар ҳақида илмий - техника тараққиётига оид соҳалардаги жараёнларни изчилликда ўрганиш ва келажакни башорат қилиш ҳамда илмий-техника, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларни режалаштириш ва истиқболларни белгилаш имкониятини яратадиган фан соҳасидир. Бу

атама 1943 йилда немис социологи О.Флехтхейм томонидан фанга киритилган. Футурология “келажак фалсафаси” деб тилга олина бошлади. XX асрнинг охирларига келиб футурологлар асосан икки йўналишга ажралди: бири “экологик пессимизм”, иккинчиси – илмий – техникавий оптимизм. (Фалсафа. Қомусий луғат, Т. 2004. 437-б). 1960 йилларда башоратлаш кўпгина давлатларда режалаштириш ишларига жорий этила бошлаган. Географик башоратлаш асослари илк бор Москва давлат университети олимлари Ю.Г.Саушкин (1967, 1968), Т.В.Звонкова, М.А.Глазовская, К.К.Марков, Ю.Г.Симоновлар томонидан ишлаб чиқилган. Мазкур университетнинг V курс талабаларига “Рациональное природопользование и географический прогноз” номли махсус курс ўқитилган. 1987 йилда Т.В.Звонкова: томонидан илк бор “Географическое прогнозирование” номли ўқув қўлланмаси чоп этилган. Т.В.Звонкова “Географик башорат мажмуали экологик муаммодир, унда башоратлашнинг назарияси, усуллари ва амалиёти, табиий муҳит ва унинг ресурсларини муҳофаза қилиш, режалаштириш, лойиҳаларни экспертиза – тафтиш қилиш билан узвий боғлиқдир”,-деб қайд қилади. Ўзбекистонда географик башорат билан шуғулланган тўнғич олимлардан бири А.Рафиқовдир (1939-2003). Унинг илк бор ўзбек тилида “Географик прогнозлаштириш асослари” ўқув қўлланмаси Ўзбекистон Миллий университети нашриётида чоп этирилди (2003). Олим, “прогноз”, “прогностика” атамалари ўзбек тилида “башорат” ва “башоратлаштириш” маъносини билдирса-да, бу сўзлар тўла маънода “прогноз” ва “прогноزلаштириш”нинг муқобил варианты бўла олмайди. Кишиларнинг исми ҳам Башорат ва бошқа маъноларни англатиши туфайли улардан ҳақиқий атама сифатида фойдаланиш чегараланган, деб ёзади (Рафиқов, 2003, 5-б.).

Лекин ўзбек тилининг изоҳли луғатида (1–жилд , 2006, 3–жилд, 2007) “башорат” ва “прогноз” сўзлари ўзбек тилининг захирасига (луғат фондига) киритилган. Луғатда башорат сўзининг учта маъноси изоҳланган. Шулардан бири “башорат – олдиндан кўриш, олдиндан айтиб бера олиш, олдиндан айтилган фикр, тахмин, мўлжал ёки башорат қилмоқ – бирор воқеа - ҳодисанинг натижасини олдиндан кўрмоқ, олдиндан айтиб бермоқ”, деган талқинга эга. Бизнингча, ушбу талқин асосида иш тутиш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув ўзбек тили ва миллий қадриятларимизга мос тушади ва уни тушуниш осон бўлади. Географик башоратга оид изланишлар тарихи Т.В.Звонкова (1987), Ш.С.Зокиров (1998), В.П.Максаковский (2004), В.Т.Богучарсков(2004)лар томонидан таҳлил қилинган (2-қўшимча).

3. Географик башорат муддатлари

Бу борада тадқиқотчилар фикрларида фарқланишлар бор. Жумладан, А.Г.Исаченко ва Б.А.Поповлар географик башорат муддатларини қуйидагича табақалайдилар:

Ўта қисқа муддатли – 1 йилгача, қисқа муддатли 3 – 5 йилгача, ўрта муддатли 10–15 йилгача, узоқ муддатли – бир неча ўн йилликларгача, ўта узоқ муддатли – минг йилликларгача бағишланган башоратлардир (Жекулин, 1989, 155-б.).

Географик тармоқ фанлар соҳасидаги башоратлар ҳам турлича муддатларни қамраб олиши мумкин. Айниқса, об-ҳаво ҳақидаги башоратлар одатда қисқа муддатли 1–3 кунлик, баъзида эса бир ойлик, қисман эса мавсумий муддатларни қамраб олади. Географик башоратлар одатда турли кўламдаги табиий, сиёсий-маъмурий, маъмурий ҳудудларга ҳам тегишли бўлади. Башоратларнинг одатда ўрта ва узоқ муддатларни қамраб олиши эътиборга лойиқ.

4. Башоратлаш борасидаги тўсиқлар

Мамлакатимизда ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш, демократик қонулар асосида фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида географик башоратга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда. Айниқса, келгуси табиий, иқтисодий-ижтимоий, умумгеографик ўзгаришларни башоратлаш; инсониятни табиатга таъсир кучининг жойлардаги хусусиятларини башоратлаш; тармок – географик соҳасидаги башоратларни такомиллаштириш; башоратлашда илмий жамоатчилик фикрларига таяниш каби вазифалар турибди.

Лекин ҳанузгача географик башоратлаш бўйича дунёвий, минтақавий, маҳаллий ҳудудларга бағишланган тўлақонли, мукаммал географик башоратлар жуда кам. Бунинг асосий сабаби башоратлаш борасида қатор тўсиқларнинг мавжудлигидир. Бу тўсиқларни В.С.Преображенский ва Н.И.Коронкевич (1987) тўртта гуруҳга ажратади (8–жадвал).

Буларга қўшимча сифатида мамлакат раҳбарлари ва ҳукуматлари томонидан қабул қилинган янги дастур, қарор, қонулар географик башоратлашда ўзига хос қийинчиликлар туғдиради, яъни башоратнинг аниқлик даражасини мураккаблаштиради. Масалан, Ўзбекистонда 2009 йил “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили”, деб эълон қилиниши ва бу борада қабул қилинган давлат Дастури қишлоқларимиз қиёфаси, иқтисодий - ижтимоий нуфузини тубдан ва тезкор яхшилланишига асос бўлмоқда.

Изоҳ: Жадвал В.С.Преображенский, Н. И.Коронкевич (1987) бўйича тузилди.

5. Географик башоратлаш методологияси ва усуллари

Барча фанларда бўлгани каби географик башорат учун ҳам методологик асос биринчи навбатда фалсафий-диалектик қонунлар ҳисобланади. Диалектик қонуларни икки гуруҳга ажратадилар.

Биринчиси, борлиқнинг доимо ҳаракатда, уларни ташкил қилган қисмларининг модда, энергия туфайли ўзаро боғлиқлиги ва ниҳоят бир бутунлиги. Иккинчиси, эса борлиқни, аниқроғи, географик тизимларнинг узлуксиз ривожланишда эканлиги.

Бундан ташқари, умумгеографик ва минтакавий қонуниятлар (географик қобикнинг бир бутунлиги, зоналик, азоналлик, секторлик, даврийлик, интразоналлик, рўпаралидик – рўпарасизлик, ҳавза назарияси қонунияти кабилар) ҳам башоратлашда назарий асос бўла олади.

Табиат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқадиган қонуниятлар ҳам географик башоратлашда методологик асос сифатида хизмат қилиши мумкин. Юқорида кайд қилинган қонуниятлар жуда катта ҳаракатлантирувчи кучга эга. Булар ривожланишнинг мазмун – моҳиятини очиб берип учун илмий – назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Географик башорат усуллари. Усул – борлиқни билиш воситаси. Географик башорат соҳасида узок йиллар хизмат қилган олима Т.В.Звонкованинг маълумотларига кўра (1987), башоратлашнинг 150 дан ортиқ усуллари мавжуд. Булар орасидан амалиётда 5–10 таси кенгрок қўлланилади. Қуйида уларнинг айримларини келтирамыз.

1. Мантикий усул. Бунда мантикий фикрлаш қудрати асосида бўлғуси жараён, ўзгаришлар башорат қилинади. Бу индуктив, дедуктив усулларни ўз ичига олади. Индуктив усулда жараён ва ҳодисаларнинг бир-бирига боғланиш

сифатлари урганилади ва хусусийликдан умумийликка томон хулосаланади. Дедуктив усулда эса, бир бутунликдан хусусийликка томон ўзгаришларга эътибор берилади. Маскур усул башоратлаш стратегиясини белгилаб беради. Индуктив – дедуктив усуллар бир-бири билан узвий боғлиқ. Ҳар қандай дедуктив хулоса индуктивдан сўнг ниҳоясига етади. Индуктив усул география фани тарихида етакчи бўлиб келган бўлса, ҳозирги даврда математик –мантик усули дедуктив усулнинг ривожига катта йўл очиб берди.

2. Тарихий- генетик усул. Бунда жараён ва ҳодисаларнинг эволюцион ривожланиши йўналишини ҳисобга олиб, бўлғуси ўзгаришларни башорат қилиш, яъни ўтмишни (ретроспектив) ҳисобга олиб келажакни (перспектив) башоратлаш. “Тарих ўтмишнинг ойнаси, келажакнинг устозидир” деган тамойилга амал қилиш. “Ер юзасининг ўтмиши географлар учун унинг ҳозирги манзарасини билиш учун калитдир”, -деган эди академик К.К.Марков. Олимнинг бу хулосасига қўшимча қилиб, ...ўтмиш, нафақат ҳозирги, балки келажак манзарасини билиш учун ҳам калитдир, дейиш мумкин. Бу усул кўп ҳолларда мантикий ва экстраполяция усуллари билан уйғунлашиб кетади.

3. Ўхшатиш усули (аналогия). Маълум жойда узок йиллар давомида рўй берган ҳодиса ва жараёнлар асосида худди шунга ўхшаш бўлган бошқа жойларда рўй бериши мумкин бўлган ҳодиса ва жараёнларни башоратлаш демакдир, яъни уларнинг ўхшашлигидан фойдаланиб, қиёс қилиб иккинчи жойда содир бўладиган ўзгаришларни башоратлашдир. Бундай башоратлар тўлалигича ўзини оқламасада содир бўлиши мумкин бўлган жараёнларнинг умумий йўналишини ва бўлғуси оқибатларни англашга имкон беради.

4.Статистик усул (статистик – математик). Ушбу усул экстраполяция усулига ўхшаб кетса-да, ўзига хосдир. Бунда

рақамларнинг аниқлик даражаси асосий ўрин тутади. Бундай рақамлар “ўжар”, “қайсар” бўлади, уларни инкор этиб бўлмайди. Рақамлар асосида тузилган турли хил жадвал, диаграммаларни “тилга” киритиб, бўлғуси ўзгаришлар ҳақида эътиборга лойиқ ҳулосалар чиқариш мумкин. Масалан, қазиб олинаётган минерал бойлиқнинг захираси аниқ бўлса, бир йилда қазиб олинаётган кўрсаткичлар орқали бойлиқнинг тугаш муддатларини билиш қийин эмас.

5. Иммитацион моделлаштириш усули ҳам башоратлашда қўл келади. Бу мураккаб жараёнларни машинада, чизмаларда, қурилмаларда намоён этилиши. Яъни аслига ўхшатиб ясалган нарсалар, қурилмалардан фойдаланиб, бўлғуси жараён ва ҳодисаларни башорат қилиш мумкин.

6. Экстраполяция усули. Экстраполяция (лот. *ekstra* – тез, *polio* – тўғрилайман) – бирор ҳодисанинг бир қисмини кузатиш натижасида олинган ҳулосани шу ҳодисанинг бошқа қисмига, келгусига тадбиқ этишни англатади. Бу усулда ҳозирги вазиятдан келиб чиқиб келажак башорат қилинади. Буни баъзан генетик – тарихий усул ҳам дейилади. Айни даврга тегишли статистик маълумотлар келажакка томон йилма – йил сурилиб борилади. Демографияда бу иш “демографик суриш усули” воситасида амалга оширилади. Экстраполяция ички имкониятларга асосланади. Унда ташқи омиллар ҳисобга олинмайди. Шу боисдан айрим тадқиқотчилар бу усулни “кўр” усул деб атайдилар.

7. Эксперт усули. Эксперт латинча сўздан олинган бўлиб, “тажрибали”, “юқори малакали мутахассис” маъносига эга. Одатда экспертлар йирик муаммоларни ўрганиш, башоратлаш учун жалб қилинади. Масалан, фан ва техника тараққиёти, бозор муносабатларига ўтиш, минтакавий иқтисодий, сиёсий-ижтимоий, урбанизация

жараёилари кабиларни башоратлаш учун юқори малакали мутахассислар жалб қилинади. Улар бир-бирини таниши шарт эмас. Бунда ҳар бир мутахассис ўз тажриба ва малакасидан келиб чиқиб муаммонинг келажатиغا оид фикрларини эркин холис баён қилади. Эксперт усулини қўллашда иккита ёндашув мавжуд.

Биринчиси, индивидуал – шахсий, яъни “эксперт – ҳисобот” тарзида бўлиб, кун тартибидаги муаммо бўйича эксперт ўзининг эркин холисона фикрини билдиради. **Иккинчиси**, жамоа усули, бунга 10 тадан 200 тагача экспертлар жалб қилинади. Бу “дельфий” усули сифатида 1964–1965 йилларда АҚШда ишлаб чиқилган бўлиб, у бир неча босқичдан иборат. Ҳар бир эксперт кун тартибига қўйилган муаммо бўйича анкета саволларига алоҳида ёзма жавоб қайтаради. Тўрт босқичдан иборат бўлган бу танлов жараёни охирида энг юқори рейтинг балларига эга бўлган фикр ва ҳулосалар (вариантлар) қабул қилинади. Мазкур башоратларнинг аниқлик даражаси 2/3 қисмини ташкил қилади (Звонкова, 1987, 37-бет).

Хуллас, башорат усулларини такомиллаштириш, дунёвий, минтақавий ва маҳаллий муаммоларни башоратлашнинг амалий аҳамиятини чуқур англаш, унинг аниқлик даражасини ошириш каби вазифалар давр талаби ҳисобланади.

6. Дунёвий муаммолар ва уларни башоратлаш

Бугунги кунда инсоният олдида ўз ечимини қутаётган қатор муаммолар турибди. Рус олимлари С.Б.Лавров, Ю.Н.Гладков (2000) қуйидагиларни энг муҳим деб ҳисоблайдилар: тинчликни сақлаш, иқтисодий ривожланишни таъминлаш, энергетика, хом-ашё, дунё океани, маданият ва одоб инқирози, соғлиқни сақлаш, ишлаб чиқаришдаги ҳалокатлар, жиноятчилик ва терроризм,

демократияни тақчиллиги, урбанизация, миллатлараро муносабатлар, демография, озиқ-овқат, қолоқлик ва ниҳоят экологик муаммолар (жами 16 та).

Мазкур муаммолар фанлараро мазмунга эга бўлса-да, география фанининг вазифаларига яқин туради. Комплекс мазмунга эга бўлган бу фаннинг ўрганиш объектларидан бири географик қобикдир. Бундан ташқари, озон муаммоси, иқлим ўзгариши, чўлланиш каби дунёвий муаммолар борки, улар бевосита география фанига тааллуқлидир.

Инсониятнинг дунёвий муаммоларига эътибор ва уни илмий ўрганиш ҳамда башорат қилишни илк бор АҚШ олимлари бошлаб берган деса тўғри бўлади. Бу борада 1946 йилда етакчи ишбилармонлар, Стэнфорд университети олимлари билан биргаликда Стэнфорд тадқиқот институтини ташкил қиладилар. 1966 йилда Вашингтон шаҳрида “Дунёнинг келажагини ўрганувчи жамият”га асос солинган (“Общество по изучению будущего мира”). Хуллас, XX асрнинг 60 – йилларида АҚШда инсониятнинг дунёвий муаммоларини ўрганадиган 15 та йирик институт ва ташкилотлар юзага келган.

Шу йўсиндаги ташкилотлардан бири 1968 йили италиялик социолог, йирик жамоатчи-ФИАТ концернининг бошқарувчиси Аурелио Печчеи ташаббуси билан ташкил қилинган “Рим клуби”дир. Мазкур клубнинг Рим шаҳрида асос солиниши бежиз эмас. Чунки Рим шаҳри инсониятнинг энг қадимги маданий-илмий марказларидан биридир.

Шаҳарга милoddан аввалги 754 – 753 йилларда асос солинган. Илмий, иқтисодий ва ижтимоий муҳитнинг тақозоси билан 1303 йилда Рим университети ташкил қилинган. Ушбу халқаро нуфузга эга бўлган олий даргоҳда фаннинг турли соҳалари бўйича мутахассислар тайёрланади ва ҳозирги даврда 180 минг талаба таҳсил олади (ЎМЭ, 7

жилд, 2004, 331-б.). "Рим клуби" халқаро нодавлат ташкилот бўлиб, унга турли мамлакатларнинг етук олимлари, менежер, иктисодчи, демографлар, жамоат арбоблари, йирик компания раҳбарлари аъзо сифатида қабул қилинган, уларнинг сони 100 киши атрофида. М.Горбачев унинг фахрий аъзоси, синергетика таълимотининг асосчиси И.Пригожин эса ҳақиқий аъзоси бўлган. Клубнинг итати, расмий бюджети йўқ. Унга дунёнинг йирик компаниялари ҳомийлик қилади ("Фиат", "Фольксваген" ва бошқалар). Клуб ишини 12 аъзодан иборат, унинг президенти раҳбарлигидаги ижроия қўмита бошқаради (Президенти: Аурелио Печчеи (1968–1984); А.Кинг (1984–1991); Р.Диес – Хохлайтнер (1991 й. дан). Клубнинг расмий идораси айни кунда Париж шаҳрида. Ҳозирги даврда 30 дан ортиқ мамлакатларда Рим клуби ишига кўмак берувчи миллий уюшмалар (ассоциация) мавжуд (Россияда бу ташкилотнинг президенти Д.В. Гвишиани (1989) эди.

Клубнинг асосий мақсади инсоният олдида юзага келган ва келиши мумкин бўлган дунёвий (асосан, иқтисодий - ижтимоий, сиёсий, экологик) муаммоларни ўрганиш, муҳокама қилиш, давлат раҳбарлари билан мулоқот ўтказиш, дунё жамоатчилиқ фикрини ушбу муаммоларга қаратиш ва шу йўсиндаги тадқиқотларни рағбатлантиришдир. Клубнинг асосий "маҳсулоти" олимлар, тадқиқотчилар томонидан Рим клуби номига тайёрланган маърузаларидир. Ҳозирги кунда Рим клуби буюртмаси билан 30 дан ортиқ маърузалар тайёрланган ва кенг жамоатчилиқ муҳокамасига ҳавола этилган.

Мазкур маърузалар ичида Д. Медоуз ва унинг ҳамкорлари (АҚШ) томонидан 1972 йилда тайёрланган "Ўсиш чегаралари" ("Пределы роста") асари халқаро илмий жамоатчилиқ орасида эътиборга эга бўлганлардан биридир. Алармистик (инглизча – alarm, франц.- alarme – ваҳима,

безовталиқ) мазмунига эга бўлган бу асарда муаллифлар дунё бўйича демографик, иқтисодий ривожланишни секинлаштириш ва ниҳоят турғун ўсишни ("нулевой рост"), тақлиф қиладилар. Унга асос қилиб, сайёрамізда аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиб бораётганлиги (ўша даврда йиллик ўсиш 1,9 % атрофида эди), озиқ-овқат ва саноат ишлаб чиқариш суръатининг ўта тезлиги, минерал ресурсларнинг камайиб бораётганлиги, атроф-муҳитни эса тобора ифлосланаётганлиги асос қилиб олинган эди. Асарда антропоген юкнинг табиатга таъсир кучининг ўсиш чегаралари таҳлил қилинган. Бу сайёрамізнинг экологик ҳолатини башоратлашга бағишланган тўнғич глобал модель эди. Лекин мазкур тадқиқотнинг бир ёқламалиги, минтақавий фарқланишлар ҳамда экологик муҳитни яхшилашга қаратилган ижтимоий кучларнинг инобатга олинмаганлиги кейинчалик танқид остига олинди. Ушбу ғояга қарши борганларнинг сони кам бўлган бўлса-да, у ўз мақсадига эришди, яъни дунё ҳамжамиятининг эътиборини қозонди, келажак ҳақида ўйлашга чорлади. Кейинчалик бу борада янги – янги тадқиқотлар пайдо бўлди (Максаковский, 2008, 38 – 42-бетлар).

Д. Медоуз раҳбарлигидаги тадқиқотларнинг навбатдаги натижаси 20 йилдан сўнг 1992 йилда "Ўсишнинг янги чегаралари". («Новые границы роста») модели тақлиф қилинади. Бунда тадқиқотчилар аҳоли, иқтисод ва атроф-муҳитни ягона тизим эканлигини асослайдилар. Уларнинг фикрича, дунёвий ривожланишнинг формуласи қуйидагича: $I = P \cdot A \cdot T$. Бунда I – атроф – муҳитга бериладиган юк, P – аҳоли, A – фаровонлик, T – технология.

Бу ерда фаровонлик жон бошига истъмолниң миқдорини билдирса, технология эса маҳсулот бирлиги кўламида келтирилган зарарни ифодалайди.

Дунё ҳамжамиятининг хоҳлаган ҳудудий қисми экологик вазиятни яхшилашга ўз улушини қўшиши мумкин. Муаллифлар бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ мустақил равишда ҳозирги кунда оммавий тус олган барқарор ривожланиш ғоясини илгари сурадилар. Бундан ташқари, куйидаги тадқиқотчилар томонидан тайёрланган маърузалардан америкалик Дж.Форрестер (1971), М.Месарович ва Э.Пестель (1974), Э.Ласло (1978) голландиялик Ян. Тинберген (1975) ва А.Печчеи (1977) каби олимларнинг изланишлари эътиборга лойиқ (3-қўшимча).

Рим клуби дастлаб жамият ва табиат ўртасидаги қарама – қаршиликларга эътиборни қаратган бўлса, кейинчалик социал муаммолар унинг асосий эътиборига айланди.

Америкалик географ-олим С. Коэн дунёнинг сиёсий картасида рўй берадиган ўзгаришларни башоратлайди. Унинг фикрича, дунёнинг сиёсий-маъмурий бўлиниши бундан кейин ҳам давом этади. 20-30 йилдан сўнг мустақил давлатларнинг сони тахминан 300 тага етади. Улар 1900 йилда 57 та, 1938 йилда 71 та, 1959 йилда 92 та, 2000 йилда 193 та бўлган. С.Коэн башорати бўйича Европада Фландрия, Валлония, Бретань, Уэльс, Шотландия, Каталония, Басклар давлати, Осиёда – Минданао ороли, Панжоб, Тибет, Африкада- Катанга, Шимолий Америкада – Француз Канадаси каби мустақил давлатлар пайдо бўлади. Австралия, Афғонистон, ЖАР, Судан, Бразилия, Мексика, қисман эса Россия, Хитой парчаланиши мумкин. Дунёнинг сиёсий – маъмурий бўлинишига асосий сабаб миллий уйғониш, сиёсий ўз-ўзини бошқаришга, миллийликка интилишдир. Асарда “Бой – Шимол ” ва “Камбағал – Жануб”, ҳамда Европа – Америка ва ислом дунёлари ўртасидаги муносабатлар ҳам тилга олинган (Максаковский, 2008, 41-б.).

Бундан ташқари, Россия олимлари томонидан глобал экологик муаммоларни башоратлашга бағишланган айрим тадқиқотлар ўзига хос (Мильков, 1990; Горшков, 1986). Ю.П.Селиверстов содир бўлаётган дунёвий экологик муаммоларга оптимистик руҳда ёндашади. Унинг фикрича, биосфера инсоният томонидан табиатга кўрсатилаётган салбий таъсир оқибатларини бартараф қилиш қобилитини ҳали йўқотгани йўқ. Атмосфера таркибини карбонат ангидриди ва зарарли газлар билан тўлдирилишида инсониятнинг улуши табиий жараёнларга нисбатан жуда кам. Улар сайёраимиз ва унинг таркибий қисмлари учун хавfli эмас. Глобал экологик инкироз йўқ, у Россия Федерацияси миқёсида ҳам намоен эмас, фақат айрим минтақаларда қисман хавф мавжуд. Инсониятнинг ривожланиши жараёнида табиат билан уйғун яшаш тамойилига эришмоқ лозим, деб хулоса қилади олим (Селиверстов, 1995).

Академик – математик Н.Н.Моисеев (1920 – 1999) раҳбарлигида Россия Фанлар Академияси ҳузуридаги ҳисоблаш марказида биосферадаги ўзгаришларни ўрганиш борасида “Тея” номидаги математик моделлар тизими маркази ташкил қилинган эди. Тадқиқотлар натижасида олим биосферадаги экологик мувозанатни бузилганлиги ва инсониятнинг табиатга нисбатан ҳозирги муносабати туфайли глобал инкирознинг рўй бериши аниқ эканлигини қайд қилади. Н.Н.Моисеев, инсоннинг табиатга қарамлиги келажакда камаймайди, аксинча ортади, инсон табиат билан уйғун яшамоғи зарур деб таъкидлайди. Олим “Экологик императив” ғоясини илгари суради, яъни табиат қонунларининг устуворлиги, инсон эса уларга ўз ҳаракатларини мослашга мажбур эканлигини қайд қилади. Туғилишни меъёрлаштириш аҳоли сонини ҳамда табиатга

кўрсатилган антропоген юк (босим) ҳажмини 10 марта камайтиришни қайд қилади (Моисеев, 1998).

Хуллас, инсониятнинг келажаги ҳақида ҳозирги кунда сон-саноксиз башоратлар мавжуд, лекин уларнинг қайси бири тўлиқ ўз исботини топади ёки йўқ, буни вақт кўрсатади. Бундан қатъий назар, футурологлар орасида географлар фаол ва етакчи бўлиши зарур, чунки география фанининг нодир имконияти яъни муаммоларга мажмуали ёндашуви, интеграцион ва синтез қудрати бунга имкон беради.

7.Минтақавий географик башоратлар

Бунга табиий жиҳатдан ўзига хос, бир бутунликка эга бўлган, йирик ҳудудлар ва алоҳида давлатлар доирасидаги географик башоратлар киради. Қайд қилиш жоизки, бу борада тўлақонли умумгеографик мазмунга эга бўлган башоратлар жуда кам. Лекин география фанига тегишли тармоқ фан соҳалари бўйича эътиборга лойиқ тадқиқотлар амалга оширилган ва уларга эътибор ортиб бормоқда.

Ўрта Осиё иқлимининг билимдони М.И.Будиконинг (1988) башоратларига кўра, Туркистонда иқлимнинг табиий ўзгариши сабабли намгарчилик ортади. ХХІ асрнинг ўрталарига келиб ёғинлар миқдори қарийб 2 баробар кўпаяди ва натижада Туркистон чўллари намгарчилик бўйича жанубий Украинага ўхшаб кетади. Иқлимдаги бундай ўзгаришлар табиат зоналарининг чегараларига ҳам таъсир этмай қолмайди (Зокиров, 1998, 56-бет). Лекин қайд қилиш жоизки, нуфузли олим М.И. Будиконинг бу башоратлари ҳозирги даврда ўз исботини топмаётир, аксинча Ўрта Осиёда чўллалиш жараёни хуруж қилмоқда.

Маълумки, кейинги йилларда Ер шарини ва айрим минтақаларда иқлимнинг ўзгариб бораётганлиги унинг салбий оқибатларини намоён бўлаётганлиги ҳақидаги

ташвишли ахборотлар кучайиб кетди. Иқлимнинг ўзгариши табиий ва антропоген омиллар таъсирида рўй беради.

Табиий омилларга космик, яъни Коинот, Куёш ва Ер муносабатлари, ички геофизик (вулқонлар, ер қимирлаш), ташқи геофизик (Ернинг шарсимонлиги ва унинг таркиби (атмосфера таркиби, ҳаво оқимлари, рельеф, океан ва қуруқликнинг тақсимланиши), биостик (органик дунё ва унинг тақсимланиши) кабилар киради.

Антропоген омилларга эса аҳолининг сони ва унинг иқтисодий ва ижтимоий фаолияти туфайли иқлимий шароитга кўрсатиладиган таъсири киради. Дунё бўйича иқлимий ўзгаришларга қарши ҳаракатлар XX асрнинг 70 - йилларидан бошланган эди. Мазкур соҳага тегишли расмий ҳужжат-Стокгольм Декларацияси кўпчилик давлатлар иштирокида 1972 йил қабул қилинди. 1979 йилда эса биринчи Жаҳон Иқлим конференцияси бўлиб ўтди. 1980 йилларда бир неча бор ҳукуматлараро анжуманлар ўтказилди. 1988 йилда эса иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи (МГЭИК) таъсис этилди. 1992 йилда Рио-де Жанейро саммитида БМТнинг иқлим ўзгариши бўйича Конвенцияси қабул қилинди (РКИК ООН). 1997 йилда Киото Протоколи имзоланди. 1992 йилда Рио саммитида БМТнинг иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенцияси қабул қилинди. Мазкур халқаро ҳужжатлар 1994 йилда кучга кирди (7-мавзуга қараң). Ўзбекистон Республикаси эса БМТ ташаббуси билан ўртага қўйилган бу борадаги дастурларни бажарилиши тарафдори.

Иқлимда иссиқ давр, юқори ҳароратли кунлар кўпаймоқда, совуқ ва қорли кунлар сони қисқармоқда. Ўзбекистонда иқлим ўзгариши бўйича 4 вариантли модель бўйича олиб борилган изланишларга кўра, карбонат

ангидриднинг ҳавода 1% га кўнайиб бориши туфайли 20 – 30 йилда 1961 – 1990 йилларга нисбатан ҳавонинг ўртача йиллик ҳарорати 0,8 - 3,4°, 1,0 - 2,5° ортади. Энг юқори кўрсаткич эса республикамизнинг шимоли–ғарбий қисмида кузатилади, тропик ва мўътадил иқлимий минтақаларнинг чегараси 150 – 200 км шимолга, тоғларда эса иқлимий минтақалар 150 – 200 м юқорига сурилади. Ётишлар миқдори қисман кўпайса-да, ҳароратнинг кўтарилиши туфайли буғланиш миқдори ортади ва совуқсиз давр 8 – 15 кунга кўпаяди. Бундан ташқари, қиш мавсуми барқарор бўлмаган “вегетацион қиш” тартибига ўтади ва чўл яйловзорларининг ҳосилдорлиги ҳам чорва маҳсулдорлиги ҳам пасаяди. Аҳоли ўртасида юрак, нафас олиш, асаб, буйрак, ошқозон -ичак билан боғлиқ касалликлар кўпаяди. Дарёларнинг серсувлиги СССР варианты бўйича Амударёнинг суви 1/3, Сирдарёники эса 1/5 ҳажмда камаёди, яъни тегишли равишда йиллик оқим 78,5 км³ дан 47,1 км³ ва 37,9 км³ дан 27,3 км³ гача камаёди. Дарёларнинг тўйинишида қорнинг улуши камайиб, ёмғирнинг улуши эса ортади ва унинг ётиш муддати бир ойга, яъни баҳордан йилнинг илиқ томонига сурилади. Ёмғирлар билан боғлиқ тошқинлар (сел) ҳамда дарёлар сувининг лойқалиги ортади (Осокова ва бошқа. 2005, 50-б.).

Келгусида иқлимни муҳофаза қилиш ва унинг салбий таъсирини юмшатиш учун суғорма ва ичимлик сувни тежаш, сув таъминоти тизимларини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалигида сувни сарфлашнинг тежамкор технологиясини жорий этиш, қурғоқчил шароитга мос маданий экинларни экиш, бузилган ерлар ҳамда камбағал-лашиб қолган яйловзорларни фитомелиорация қилиш (бойитиш), ерли аҳолининг экологик маданиятини юксалтириш каби амалий тадбирларни амалга ошириш зарур.

8. Маҳаллий кўламдаги географик башоратлар

Бунга кичик ҳудудларни, яъни табиий географик район, округ ёки маъмурий – ҳудудий туман, вилоят доирасидаги башоратларни киритиш мумкин. Қайд қилиш жоизки, бундай ҳудудлар катта географик тизимларнинг ажралмас бўлагидир, яъни катта тизим доирасида ривожланаётган кичик тизимдир. Шу боис мазкур ҳудудларни географик башоратлашда асосан учта тамойилга таяниш лозим. **Биринчидан**, катта “ташки” тизимдаги ривожланишнинг умумий йўналиши (“тренд”) ва шиддатини яхши билиш зарур. **Иккинчидан**, башорат қилинаётган ҳудудни ташкил қилган “Табиат-аҳоли – ҳўжалик” учбирлигининг ўзига хос хусусият ва имкониятларни мукаммал билиш шарт. **Учинчидан**, ушбу ҳудудга нисбатан давлат сиёсатининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат? Юқорида қайд қилинган асосларни мукаммал билган ҳолда таҳлил қилгандагина, географик башорат асосли ва пишиқ бўлади. Баъзан давлатлар томонидан 3 – 5 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган қарорлар башоратлаш учун жуда муҳим ўрин тутди. Ёки айна ҳудудга нисбатан олиб борилаётган давлат сиёсати ҳам башоратлаш учун жуда зарур. Масалан Қорақалпоғистон Республикаси учун Орол денгизини қутқариш, ҳудуддаги экологик вазиятни ҳамда аҳоли саломатлигини яхшилашга қаратилган давлат сиёсати башоратлашга “ойдинлик” киритади. Юқорида қайд қилинган асосларни мукаммал билган ҳолда таҳлил қилингандагина географик башоратнинг аниқлик даражаси ортади.

Ҳозирги даврда вилоят ҳокимиятлари томонидан иқтисодий-ижтимоий ҳаётни барқарорлаштириш ва ривожлантириш бўйича яқин келажакни кўзлаб тармоқлар бўйича сон-саноксиз дастурлар ишлаб чиқилган. Албатта, улар вилоят статистика бўлими маълумотларига асосланади. Лекин уларнинг илмий жиҳатдан асослилиги, пишиқ-

лиги ва кенг оммага етказилиши талаб даражасида эмас. Ёаъзи бир қарорларнинг илмий асосланмаганлиги йиллар ўтиб равшан бўлиб қолади ва натижада қилинган катта харажатлар самара бермайди.

Масалан, 2004 йилда Вазирлар Маҳкамаси қарори билан бошқа вилоятлар каби Бухоро вилояти ҳудудида ҳам санъатбоб ёғоч ўрмонзорларини ўстиришга қарор қилинган эди. Жуда кўп арзигули тадбирлар амалга оширилган бўлса-да, лекин кўзланган натижаларга эришиб бўлмади. Чунки бу қарорда чўл иқлимнинг ўзига хос хусусиятлари етарлича инобатга олинмаган эди.

Иккинчи бир мисол, Бухоро вилоят ҳокимлиги томонидан Дамхўжа – Бухоро сув қувурининг иккинчи навбатини куриб ишга тушириш ўз вақтида режа- лаштирилган эди (унинг биринчи навбати 1993 йилда ишга туширилган). Лекин Бухоро вилояти аҳолиси учун жуда муҳим бўлган бу тадбир етарлича илмий асосга эга бўлмаганлиги туфайли бажарилмади. Қайд қилиш жоизки, кўпгина олимлар ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан алоҳида ҳудудларга тегишли, тармоқ соҳалар бўйича башоратомуз дастурлар ишлаб чиқилган. Лекин уларга маҳаллий раҳбарлар томонидан эътибор берилиши ва уларни амалиётга тадбиқ этилиши талаб даражасида эмас. Келажақда режалаштирилган дастурларнинг илмий асосланганлигига эътибор бериш зарур.

Географик башорат ва амалиёт

Фан – тараққиёт пойдевори. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат – аксиома. Илмнинг асосий мақсади кундалик амалиётга, аниқроғи, халқларнинг турмуш фаровонлигини яхшилашга хизмат қилишдир. Бунинг учун хоҳлаган кўламдаги ҳудудни самарали ташкил қилиш, унинг табиий ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш зарур. Шу боис географик башорат иқтисодий-ижтимоий

ҳаёт келажагини тўғри ташкил қилиш учун жуда муҳим. Илмий изланишлар эса келажакни англаш ва уни башорат қилиш имкониятини яратади. Башорат келажакни тўғри режалаштириш ва уни амалга ошириш йўларини очиб беради. Қайд қилиш жоизки, географик башоратлар ичида катта кўламдаги тизимларнинг бир бўлаги бўлган кичик геотизимлар келажагини башоратлаш устувор аҳамиятга эга. Яъни дунёвий муаммоларни ҳал қилишнинг калити кичик ҳудудларда мужассам. Чунки табиатни ифлослайдиган, уни мувозанатини бузадиган жараёнлар, манбалар кичик ҳудудларда содир бўлади. Ҳар бир кичик ҳудуд самарали ташкил қилинса, антропоген омил билан боғлиқ бўлган дунёвий муаммоларни бартараф қилиш имконияти туғилади. “Кичкина калит катта эшикни очади” деган ҳикмат бежиз айтилмаган. Демак, антропоген омил туфайли содир бўлган дунёвий муаммолар калитини “осмондан” эмас, ердан кидириш керак (Назаров, 2006; Назаров, Тошов, 2007)

Географик башорат пировард натижада ҳудудларни оқилона ташкил қилиш, яъни иқтисодий, ижтимоий ривожланиш келажаги учун хизмат қилиши керак. Масалан, бозор муносабатларига ўтиш даврини бошидан кечи раётган мамлакатимизда узоқ мuddатли истиқболга мўлжалланган, стратегик аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда (И.Каримов, 2010 йил, 29 январь). Мазкур лойиҳалар йўналишини белгиланида ва уларни шакллантиришда географик башоратлар илмий назарий асос вазифасини ўтамоғи лозим. Географик башоратлар қанчалик пишиқ ва асосли бўлса, келажак учун тузилган режалар ҳам тўғри ва самарали бўлади. Ана шундагина географик башорат ўз мақсадига эришади.

Илмий изланиш бу келажакни кўра билиш, бу эса ўз навбатида иқтисодий-ижтимоий ўзгаришларнинг йўна-

лини ва шиддатини белгилаб беради. Географик башорат ҳудудий иқтисодий-иҷтимоий тараққиётни режалаштиришнинг назарий асосидир. У келажакда география фани учун энг устувор вазифалардан бири бўлмоғи лозим. Географик башорат география фанининг илмий-амалий нуфузини оширишнинг истикболли йўлларида биридир.

Таянч тушунчалар:

Башорат, прогноз, прогнозлаштириш, астрология, астрогография, футурология, диалектика, географик башорат, башорат муддатлари, башорат қилинадиган ҳудудлар қўлами, башоратлаш борасидаги умумий тўсиқлар, умумгеографик тўсиқлар, ахборот билан боғлиқ тўсиқлар, ташкилий – бошқарув тўсиқлари, башоратлаш методологияси, башорат усуллари, мантикий усул, дедуктив-индуктив усуллар, тарихий-генетик усул, экстраполяция усули, эксперт (дельфий) усули, ўхшатиш усули, иммитацион усул, статистик усул, Рим клуби, дунёвий (глобал), минтақавий, миллий, маҳаллий ҳудудлар келажagini башоратлаш, географик башоратлаш ва амалиёт, башоратлаш ва режалаштириш, инвестицион лойиҳалар.

Назорат учун саволлар:

1. Башорат (прогноз) ва географик башоратнинг мазмун-моҳияти.
2. Футурология нима?
3. Географик башорат методологияси деганда нимани тушунаси?
4. Географик башорат усуллари.
5. Башоратлаш йўлидаги тўсиқлар.
6. “Рим клуби”, унинг мақсади ва вазифалари.
7. Дунёвий иқтисодий-иҷтимоий, сиёсий, экологик муаммоларни башоратлаш.

8. Минтақавий ва (миллий) ҳудудий муаммоларни башоратлаш.

9. Маҳаллий(локал) муаммолар ва уларни башоратлашнинг тамойиллари ва аҳамияти.

10. Географик башоратлашнинг амалий аҳамияти.

1 - қўшимча

Мишель Нострадамус (1504 - 1566)

Илми нужум (астрология) фанининг буюк вакиллари-дан бири, франциялик авлиё Мишель Нострадамусдир. У касалманд туғилган, юлдузларга қизиқиб, кузатиб юрган Мишелда, тиббиётга ҳам қизиқиш пайдо бўлади ва натижада у Европадаги машҳур табиблар қаторидан ўрин олади.

Кейинчалик Мишель Нострадамус Солон шахрига кўчиб ўтади. 1555 йилда “Юз йилликлар” китобини ёзади. Китобда дунёнинг келажаги ҳақидаги башоратларини битади. Унинг айрим подшоҳларнинг ўлими ва бўлажак подшоҳлар, автомобил, телевизор, II жаҳон уруши, одамзоднинг урушқоқлиги, атом бомбаси ҳақидаги башоратлари ўз исботини топди деса, тўғри бўлади. Кароматгўйнинг одамларни борган сари эринчоқ бўлиб қолишлари, уларнинг ишини “темир махлуқлар” бажаришини, одамзод “темир” қушларда фазони ўзлаштириши ҳақидаги башоратлари эътиборга лойиқ. Нострадамус башарият ҳаётида 3797 йилгача юз берадиган бўлажак воқеалар ҳақида башоратлар қилган. У шахсий ҳаётдан рози бўлмаган, атрофдаги ҳасадгўй одамлар – каламушларнинг “бижтиб юришига” нафрат билан қараган ва 62 ёшида касалликдан вафот этган.

Машҳур башоратчи таваллудининг 500 йиллиги 2004 йилда жаҳон миқёсида нишонланди (“Даракчи”, 4.03.2004).

Нострадамуснинг оламшумул башоратидан намуналар:

•Одамзод келажакда ичимлик суви муаммоси билан тўқнаш келади, бунга одамларнинг ўзлари сабабчи бўлади.

•1986 йилда Коинотдан комета Ерга еттига янги касалликни олиб келади.

•атом бомбасини яратилиши (1945), инсоннинг илк бор фазога учишини (1961) башорат қилган эди.

•Ер ва Коинот ўзаро боғлиқ бўлган ягона вужуддир. Ер юзасининг ҳар бир бўлаги самовий нурлар ҳамда Қуёш системасидаги сайёралар билан боғлиқ.

Масалан, Ўрта Шарқ, Ўрта ва Жануби – Шарқий Осиё – Чаён буржи билан боғлиқ. Ернинг ҳар бир минтақаси юлдузлар буржидаги у ёки бу бурж билан боғлиқ. Бундай боғлиқликларни астрогография фани ўрганади.

•2032 йилда Буюк Британия худудининг бир қисми, Голландия, Дания, Финляндия каби мамлакатларнинг қирғоқолди худудлари аста-секинлик билан сув остида қолади.

•2023 йилда Ер ўз айланиш доирасидан чиқиб кетиши мумкин.

•Инглиз тили 2012 йилда ўз мавқеини йўқотади, дунё маданиятининг европача тарзига барҳам берилади.

•2003 йилда “Буюк Аёллар ҳукмронлиги” даврига қадам қўйилади.

•Ғайриоддий имкониятлар, айниқса, 1 январь, 19 февраль, 7 апрель, 30 май, 30 июль, 17 сентябрь, 5 ноябрда туғилган инсонларда аниқ намоён бўлади.

•2170 йил улкан қурғоқчилик кутилади. Инсоният ўзга сайёраларга кўчиб ўта бошлайди.

•2010 йилда Қора денгиз ўз тубидан юзага кўтарилиб чиқаётган сероводород туфайли ёнғин ичида қолади.

•Юксак маънавиятга эришган янги жамият эрамининг тўртинчи минг йиллигидагина тўлиқ шаклланади.

•Машхур кароматгўй Нострадамус башоратларининг амалга ошиш эҳтимоллиги 95 фоизни ташкил қилади (Нострадамус, 1997, 8-бет).

•3797 – охир замон бўлади.

Дунёвий ва минтақавий муаммоларни башоратлашга бағишланган айрим асарлар

2 - қўшимча

№	Муаллифлар	Асарлар номи
1.	Веденин Ю.А. и др.	Устойчивость природных комплексов и прогнозирование В кн. «Теория и методы прогноза» - Иркутск, 1973.
2.	Сочава В.Б.	Прогнозирование – важнейшее направление современной географии. Докл.Ин-та географии Сибири и Дальнего Востока, №43, 1974, вып.43, стр.3-5
3.	Сватков Н.М.	Основы планетарного географического прогноза. Москва, 1974.
4.	Дьяконов К.Н.	Геотехническая система – методологическая база географического прогноза. Проблемы взаимодействия общества и природы. Москва, 1974.
5.	Давитая Ф.Ф.	Атмосфера и биосфера – прошлое, настоящее и будущее. Ленинград, 1975.
6.	Симонов Ю.Г.	Проблемы географического прогноза. В кн. Географические исследования в МГУ. Москва, 1976.
7.	Николаев В.А.	Проблемы регионального ландшафтоведения. Москва, 1979, 160 стр.
8.	Саушкин Ю.Г.	Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. Москва, 1980, 269 стр.
9.	Будыко М.И.	Климат в прошлом и будущем. Москва, 1980.
10.	Емельянов А.Г.	Комплексное физико – географическое прогнозирование измененной природы.

		Калинин, 1980.
11.	Абдулкасимов А.	Антропогенная трансформация ландшафтов Средней Азии и вопросы ее прогнозирования. География и природные ресурсы, №3, 1980.
12.	Емельянов А.Г.	Теоретические основы комплексного физико – географического прогнозирования. - Калинин, 1982, 84 стр.
13.	Герасимов И.П.	Глобальные и региональные общегеографические прогнозы В кн. «Географический прогноз» Москва, 1986.
14.	Преображенский В.С.	Поиск в географии. Москва "Просвещение" 1986, 224 стр..
15.	Звонкова Т.В.	Географическое прогнозирование. - Москва. «Вышая школа» 1987, 192 стр.
16.	Жекулин В.С.	Введение в географию. Ленинград, Изд-во, ЛГУ 1989, 272 стр.
17.	Мильков Ф.Н.	Общее землеведение. Москва, 1990, 335 стр.
18.	Зокиров. Ш.С.	Антропоген ва амалий ландшафтинослик. Тошкент, "Университет", 1998, 68-бет.
19.	Рафиқов А.А.	Географик прогнозлаштириш асослари. Тошкент, "Университет", 2003, 268-бет.

3 – қўшимча

Дунёвий географик башоратларга бағишланган муҳим асарлар

№	Муаллифлар	Асарлар номи
1	Форрестер Дж.	"Дунёвий ўзгаришлар" ("Мировая динамика"), 1971
2	Медоуз Д. ва бошқалар	"Ўсиш чегаралари" ("Пределы роста"), 1972
3	Месарович М. ва Пестель Э.	"Инсоният бурилиш нуқтасида" ("Человечество на поворотном пункте"), 1974
4	Тинбергген Ян	"Халқаро тартибни қайта қўриб

		чиқиш" ("Пересмотр международного порядка"), 1976 (Голландия)
5	Шнайдер Б.	"Ялангоёқдилар инқилоби" ("Революция босоногих"), 1988
6	Кинг А., Шнайдер Б.	"Биринчи глобал инқилоб" ("Первая глобальная революция"), 1991
7	Медоуз Д. ва бошқ.	"Ўсиш чегаралари ортида" ("За пределами роста"), 1992
8		"Олдинда ХХI аср: истиқболлар, башоратлар, футурологлар" ("Впереди ХХI век: перспективы, прогнозы, футурологи."), Москва. Academia, 2000
9	Фестер Ф.	"Фикрлашга учдаш санъати" ("Искусство заставляя думать"), 2002
10	Медоуз Д. ва бошқ.	"Ўсиш чегаралари - 30 йилдан сўнг" ("Пределы роста - 30 лет спустя"), 2004

4 – қўшимча

Башоратчи файласуф

Иоганн Вольфганг Гёте (1749-1832) немис файласуфи, шоири, у башоратчилик қобилиятига ҳам эга бўлган. 1775 йилнинг 7 ноябрида (26 ёш) герцог Карл Август таклифига биноан Веймарга келади. У герцогнинг махфий маслаҳатчиси лавозимини адо этиб, маъмурий- бошқарув санъатига доир мўъжизаларни намойиш этишга эришади. Қисқа вақт ичида мукаммал тартиб-интизом ўрнатиб, давлат хазинасини бойитади. Гёте 1808 йилда Наполеон билан учрашган. Гёте кўп воқеаларни олдиндан айтиб берган ва ҳеч қачон адашмаган. Гётенинг табиатида беқарорлик, жиззакилик, енгилтаклик каби хусусиятлар ҳам бўлган. Шу боис атрофдагилар уни бадфехл одам деб ҳисоблашган. У қўл урмаган касб бўлмаган Гёте оғир сил хасталиги билан оғриган. Аммо, шунга қарамай, у 83 йиллик умрини мутлақо соғлом одамдек яшаб ўтган. Соғлиқни мустаҳкамлаш ва табиатидаги нуқсонларни

ошишда юксак иродасини, сабр–матонатни намойиш этиб, замондошларини хайратга солган (Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф, 2009, 338-бет).

5 - қўшимча

Об-ҳаво ўзгаришини олдиндан айтиб беришда халқ тажрибаси

Инсонларда кузатувчанлик одати кучли. Улар томонидан об-ҳавонинг ўзгаришига оид жуда кўп фикрлар айтилган, хулосалар қилинган. Шулардан айримларини келтирамиз.

1. Янги ой туғилиши арафасида об-ҳаво ўзгаради.
2. Ой ўтов қилса, об-ҳаво айланиши мумкин.
3. Шафақ тилларанг - сариқ бўлса - эртасига ҳаво очик бўлади.
4. Мўридан чиққан тутун тик кўтарилса - ҳаво очик бўлади, ер бағирлаб тарқалса, ҳаво айнийди.
5. Шиддат билан ёққан ёмғир тезда тугайди, майин шивирлаб ёғса, узоқ давом этади.
6. Асаларилар учиб кетмай инида гувиллашиб турса, ҳаво айланиб, ёмғир ёғиши мумкин.
7. Мушук керишиб, деразаларни тирнаши ҳаво айланишидан дарак беради.
8. Товуқлар баландроқ жойга чиқиб, патларини тозаласа, ёмғирни кутиш мумкин.
9. Қалдирғоч ер бағирлаб учса, ёмғир ёғади.
10. Қўшлар чуғурлашиб сайраса, ҳаво яхши бўлади.
11. Қарғанинг қариллаши об-ҳавонинг айланиш аломатидир.
12. Қишда сичқон ва қўнғизларнинг ер-бетига чиқиши ҳавонинг исиланишидан дарак беради.

13. Бошингиз тепасида тўда-тўда чивин учиё юрсан,
хавонинг очик бўлишини кутиш керак.

14. Чумчуқларнинг баҳорда гала-гала бўлиб пастлаб
учиши хаво айнашидан дарак беради.

15. Мезонда (21сентябрь – 21 октябрь) ёмғир ёғса, қиш
юмшоқ келади.

Адабиётлар

1. Каримов И. Асосий вазифамиз – ватанимиз
тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш
“Халқ сўзи”, 2010, 30 январь.

2. Богучарсков В.Т. История географии. Москва-Ростов
на Дону. Изд.-во «МарТ», 2004, 448 стр.

3. Баженов Ю.Н.; Чистобаев А.И. Мир географии. От
проблемы к цели. Горизонты комплексных программ.
Москва, “Мысль”1987, 239 стр.

5. Будыко М.И. Глобальная экология. Москва, «Мысль»,
1977, 327 стр.

6. Будыко М.И. Климат XX века. Метеорология и
гидрология, 1988 №10, стр.5-24.

7. Бестужев-Лада И.В.Прогнозирование социальных
последствий научно-технической революции.
Международный ежегодник. Будущее науки. Выпуск 18, -
Москва, 1985, с. 244-258.

8. Горшков С.П. Проблема CO₂пересмотр идей. Изд.
Всесоюз. Геогр. о- ва. 1989,т. 119, вып 4. с. 297-305

9. Жекулин В.С. Введение в географию. Ленинград, изд –
во ЛГУ, 1989, 272 с.

10. Звонкова Т.В. Географическое прогнозирование.
Москва. “Вышая школа”, 192 стр.

11. Зокиров Ш.С. Антропоген ва амалий
ландшафтшунослик. Тошкент, «Университет», 1998, 68 бет.

11. Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Глобальная география. 11 класс. Москва, «Дрофа», 2000, 352 стр.
12. Карл Саган. Мир потеплеет. Будущее науки. (Международный сборник). Москва, 1987, стр. 203-210.
13. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Книга 1, Москва, «Дрофа», 2008, 495 стр.
14. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. Москва, «Высшая школа», 1990, 335 стр.
14. Моисеев Н.Н. Экология в современном мире. Наука и жизнь, 1998, №3, стр 2-10.
16. Назаров И.К., Тошов Х.Р Чўл – яйлов ландшафтларини келгусида ривожланишининг асосий йўналишлари (Бухоро вилояти мисолида) Фан ва техника тараққиёти. Самарқанд, 2007, 101-103-бетлар.
17. Нострадамус М. Келажак ҳақида башоратлар. Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1997, 40-бет.
18. Ососкова Т.А; Спекторман Т.Ю; Чуб В.Е. Изменение климата. Ташкент, 2005, 54 стр.
19. Преображенский В.С. Коронкевич Н.И. Барьеры на пути географического прогнозирования. Изв. АН СССР, серия географическая . 1987, № 1,стр.5 – 13 .
20. Рафиқов А.А. Географик прогнозлаштириш асослари. Тошкент. “Университет”, 2003, 268 бет.
20. Реймерс Н.Ф. Природопользование. (Словарь-справочник). - Москва, «Мысль», 1990, 637 стр.
21. Селиверстов Ю.П. Экологические кризисы: реальность и причины, Мир и Россия. Новые идеи и пути. Спб: РГО, 1995. стр.25-44.
22. Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. – Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009, 372-бет.
23. Фалсафа.Қомусий луғат.–Тошкент,“Шарқ”, 2004,496 б.
24. Интернет маълумотлари. 2011 й.

Ўқув қўлланмада учрайдиган айрим таянч тушунчаларнинг изоҳди луғати

Арид зона – латинча *aridus*-қуруқ маъносига. Арид зона бу иқлимий шароити қурғоқчил бўлган географик зона. Одатда бунга чўл ва чала чўл зоналари киритилади (Энцикл. геогр. словарь, 1988, 17-бет). Бу атама немис олими – геоморфолог А.Пенк (1910 йилда) томонидан таклиф қилинган. Арид зонада атмосфера ёғинларининг йиллик миқдори 100-200 мм атрофида бўлади. Мазкур ҳудудлар табиий ҳолатда фақат яйлов чорвачилиги учун яроқлидир. Одатда экстраарид (ёғинлар миқдори 100 мм), арид (100-200 мм), семи арид ёки ярим арид (200-400) биоиклимий зоналарни ажратадилар (Бабаев ва бошқ., 1986).

Географик муҳит ибораси ilk бор франциялик географ, социолог Жан Жак Элизе Реклю (1805-1905) томонидан фанга киритилган. Географик муҳит иборасининг синоними “инсонлашган табиат”дир. В.В.Вернадский тили билан айтганда, “ноосфера”дир. Инсоннинг табиатга таъсири туфайли турли даражада ўзгартирилган, инсон билан бевосита уйғун бўлган табиатдир.

Географик муҳит-географик қобикнинг бир қисми бўлиб, унда инсоннинг яшаши учун табиий шароит мавжуд. Географик муҳит чегараси ойкумена, яъни Ер юзига инсонларнинг тарқалган ҳудудлари чегарасига тўғри келади. Фан ва техниканинг ривожланиши туфайли инсон борган сари ўзининг яшаш ареалини кенгайтириб бормоқда ва географик муҳит, географик қобик чегарасини қамраб олмоқда. Географик муҳит иборасини кейинги йилларда атроф-муҳит тушунчаси эгаллади. Атроф-муҳит (географик муҳит), яъни бирламчи табиат (тўғрич табиат) ва инсон

фаолияти туфайли юзага келган сунъий (иккиламчи) табиий шароитнинг кўшбирлигидан иборат. Географик мухит (атроф-мухит) борган сари антропогенлашиб бормоқда, яъни инсон томонидан бошқариладиган геотизимларнинг моҳияти такомиллашиб, кўлами эса ортиб бормоқда.

География фани кенг ва тор(асл) маънода. Маълумки, география фани кўп тармоқли, табиий, иқтисодий-ижтимоий география ва уларнинг ҳар иккаласига тегишли оралиқ фанлар тизимидан иборат. География фани кенг маънода география фани тизимидаги барча тармоқ фанларни қамраб олади, уларнинг сони 20 дан ортиқ (геоморфология, иқлимшунослик, гидрология, ўсимликлар географияси, зоогеография, аҳоли географияси, саноат географияси, қишлоқ хўжалиги географияси кабилар).

География фани тор(асл) маънода эса бу комплекс мазмунга эга бўлган географик фанлар – ландшафтшунослик (антропоген ландшафтшунослик), минтақалар географияси, ўлкашунослик, мамлакатшунослик, иқтисодий-ижтимоий географик мажмуалар, география назарияси, география тарихи, географик ресурсшунослик (ландшафтлар ресурсшунослиги), геоэкология, тиббиёт географияси, туризм, дам олиш географияси, географик башорат кабилар киради. Мазкур фанлар тизимли ва умумгеографик синтез асосида ўрганилади.

Геосистема (географик система, географик тизим) – бу атама XX асрнинг ўрталарида тизимлар назариясининг фанларга кириб келиши туфайли 1963 йилда академик В.Б.Сочава (1905-1978) томонидан табиий географик комплекс сифатида таклиф қилинган. Грекча “ge”-ер ва “sistema”-қисмлардан иборат бир бутунлик маъносини билдиради. Ҳозирги даврда геосистема атамаси ҳақида уч хил талқин мавжуд:

1. Геосистема атамасига табиий географик мазмун берилади. Бундай талқинда геосистема табиий ландшафт тушунчасига яқин туради. В.Б.Сочава, А.Г.Исаченколар шундай фикрда. Баъзи олимлар табиий компонентларнинг бир томонга йўналган модда ва энергия оқимлари билан боғланган табиий географик тизимларни (дарё, кўл ҳавзаси) геосистема деб аташни таклиф қиладилар.

2. Геосистема деб Ер-бетда мавжуд бўлган табиат-аҳоли-хўжалик учбирлигини мужассам этган гетизимларни эътироф қиладилар, яъни уларга умумгеографик мазмун берадилар (А.Ф.Асланикашвили, Ю.Г.Саушкин).

3. Учинчи талқинда эса геосистема атамаси тармок соҳалар бўйича ажратилган ҳолда талқин қилинади. Масалан, табиий, иқтисодий-ижтимоий геосистемалар каби.

Қайд қилиш жоизки, геотизим тушунчаси асосида табиатдаги борлиқнинг модда, энергия, ахборот алмашинуви туфайли унинг бир бутунлиги ва тизимлар ичидаги тизим эканлиги тушунилади.

Ҳозирги даврда Ер юзида соф табиий геотизим йўқ ҳисобида, улар турли даражада антропогенлашган ва тобора антропогенлашиб бормоқда. Шу боисдан ҳам геосистемани интеграл, яъни умумгеографик мазмундаги географик тизим деб тушунмоқ лозим. Географлар эртами, кечми шубҳасиз шундай тўхтамга келадилар. Чунки табиатинсон-жамият учбирлигини бир-биридан ажратган ҳолда ўрганиш бир ёқламаликка олиб келади ва тўлақонли географик натижа бермайди.

Геотизимлар кўламига кўра дунёвий (глобал), минтақавий ва маҳаллий (локал) мақомга эга.

Коэволюция. Латинча “ко” – биргаликда, эволюция (evolutio) – авж олдириш, кучайтириш маъносига. Узлуксиз, аста-секинлик билан илгарилама, йўналтирилган тарихий ривожланиш. Табиат ва жамиятнинг ҳамкорликда тад-

рижий, зидд, ятларсиз, сифат ўзгаришларига олиб келадиган ривожланиши. Бошқача қилиб айтганда, табиат ва жамиятнинг бир-бирига мослашув асосида ривожланиши. “Эволюция” атамаси 1762 йилда швейцариялик олим Ш.Бонне (1720-1793) томонидан фанга киритилган.

Ландшафт – тор (асл) ва кенг маънода. Ландшафт географик комплекс. Ландшафт асл (тор) маънода типологик комплексларни ифода этувчи умумий тушунча. Ш.С.Зокиров (1999) ибораси билан айтганда, “кичик ҳудудлар” дир. Ландшафт асл маънода кичик ҳудудий қўламга эга бўлган, сифат кўрсаткичлари билан фарқланиб турадиган тарқоқ ареалларга эга бўлган типологик географик комплексдир. Ушбу комплексларнинг ўхшашлари бошқа жой, минтақаларда ҳам учрайди, яъни такрорланади. Ландшафт ўз навбатида ландшафт типи, ландшафтнинг кичик типи ва ландшафт турларидан иборат. Масалан, қумли чўл ландшафт типи, қўчма қумлар ландшафтлари кичик типи, барханли қум ландшафтлар тури (Назаров, Тошов, 2008). Анъанавий адабиётларда ушбу комплекслар жой типи, урочище, фация каби атамалар билан тилга олиб келинади ва табиий комплекслар сифатида талқин қилинади.

“Ландшафт” тушунчаси кенг маънода эса, умумий ёки катта ҳудудларга тегишли бўлган тушунчадир. Масалан, тоғ ландшафтлари, текислик ландшафтлари, Ой ландшафтлари, сувли ландшафтлар, ўрмон, дашт, чўл, саванна ландшафтлари каби. Асл маънодаги ландшафтларни ландшафтшунослик фани ўрганади. Антропоген ландшафтшунослик эса, умумгеографик мазмунга эга.

Литозедафик омил. “Литос” юнонча тош, “эдофос” – тупроқ маъносини англатади. Бу тупроқ ва тоғ жинслари қатламининг ўсимликларнинг ўсиши шароити хусусиятларини белгиловчи тушунча. Чўлшунос олимлар М.П.Петров (1973), А.Г.Бабаев, З.Г.Фрейкин (1977) чўлларни типлаш-

тиришда ушбу омилни табиий географик асос қилиб олганлар. Академик М.П.Петров (1964) собиқ Иттифок худудида чўлларнинг 9 та эдафик типларини ажратади. Булар: 1) қумли; 2) чағилли-қумли; 3) шағалли-типсли; 4) тоғ ёнбағирларидаги тошлоқли; 5) Шимолий Оролбўйидаги сур қўнғир тупроқли енгил гилли; 6) тоғ олди лёссли; 7) тоғ этаги ва дельталаридаги гилли; 8) палеоген паст тоғлардаги шўрланган бедлендли; 9) пастқам ерлардаги шўрхоқли чўллардир (52-бет).

Чўлланиш – қурғоқчил иқлимли ўлкаларда иқлимнинг қурғоқлашуви ва инсон фаолияти таъсирида экологик мувозанатни бузилиши, яъни ландшафтлар биомохсулдорлигининг камайиши, тупроқларнинг шўрланиши ва унумдорлигини пасайиши кабилардир. Баъзи адабиётларда чўлланиш деганда, табиий ва антропоген омиллар туфайли чўл худудларининг кенгайиши тушунилади. 1970 йилларда чўлларнинг майдони ҳар йили 6 млн. гектарга кенгайиб бораётганлиги қайд қилинган эди (Геогр. энцикл. словарь, 1988, 212-бет). “Чўлланиш” атамаси 1949 йилда, Африканинг нам тропик ўрмонларини ўрганган француз геоботаниги А.Обревиль томонидан фанга киритилган.

Экологик вазият (эковазият). Бу табиат ва инсон муносабатлари туфайли юзага келадиган, инсоннинг табиатга ўтказган таъсири туфайли шакланган сунъий, яъни “иккиламчи” табиий шароитдир. Бу асосан инсоннинг хўжалик фаолияти туфайли юзага келади. Эковазият моҳиятига кўра қулай ёки ноқулай (салбий) сифатларга эга бўлиши мумкин. Экозамин ва эковазиятнинг кўшбирлиги экологик шароитни ёки атроф-муҳит тушунчасини англатади. Яқин йилларгача инсонлашган табиий муҳит географик муҳит деб тилга олинган эди. Ҳозирги даврда “географик муҳит” тушунчасини четда қолдириб, “атроф-муҳит” тушунчасини оммалашиб кетганлиги ногеографик фанлар

соҳа вакиллариининг эътиборсизлиги ва касбий худбин-
лигидан бошқа нарса эмас. “Географик муҳит” тушунчаси
“атроф-муҳит” тушунчасидан ўзининг аниқлиги ва қатъ-
ийлиги билан ажралиб туради (А.Г.Исаченко, 1998, 132-бет).

Экологик замин (экозамин). Тирик организмлар,
айниқса, инсоннинг яшаши, меҳнат қилиши ва ривож-
ланиши (камол топиши) учун мавжуд бўлган тўнғич,
ибтидоий ёки бирламчи табиий шароит. Масалан, тундра,
ўрмон, дашт, чўл зонаси табиий шароити. Ёки текислик, тоғ,
денгиз (сувли) шароит. Инсон мазкур табиий шароит билан
уйғун, унга мослашган ҳолда яшашига интилади. Инсоннинг
турмуш тарзи, урф-одатлари айнан ушбу шароитга
мослашган ҳолда шаклланади. Экозамин инсоннинг яшаши,
меҳнат қилиши учун қулай ёки ноқулай бўлиши мумкин.
Инсонлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар,
чиқиндиларнинг ҳам охириги “тақдири” уларни ўраб турган
экозаминнинг табиий шароити билан боғлиқ бўлади.
Экозамин ва эковазиятнинг “қўшбирлиги” экологик шаро-
итни, бошқача қилиб айтганда, географик муҳит ёки атроф-
муҳитни ташкил қилади.

И.К.Назаров томонидан география фани ва географлар шаънига айтилган

ҳикматомуз хулосалар

- 1.География – ҳўдудлар фалсафаси (2006).
- 2.География – фалсафа ичидаги фалсафадир (2006).
- 3.Тизимли ёндашувсиз география фани йўқ.
- 4.Географиянинг “нони” ҳудудий ва тизимли ёндашувда.
- 5.Географда “олтита кўз” бўлиши керак: улардан
тўрттаси уфқнинг тўрт томонига, биттаси атмосфера ва
юлдузларга, биттаси эса ерга – она замин ёки литосферага
қаратилган бўлмоғи лозим.

6.Амалиётсиз фан – куруқ сафсата, шу жумладан география ҳам.

7.Географ бўлиш осон, лекин ҳақиқий географ бўлиш қийин. Географ “қаерда?” эмас, “нима учун шу ерда, уни қандай қилиб самарали ташкил қилиш керак?” деган саволларга жавоб бериши лозим.

8.Чўлга бир кун чиқиш учун (ўрганиш учун) бир ой тайёргарлик кўриш лозим.

9.Ҳар бир илмий анжуман – сарҳисоб, илмий чархланиш, ижодий руҳланиш ва келажакка йўлдир.

10.Олим учун тил (тилни билиш) нуфузли ва сермахсул ижод калитидир.

11.География фанининг “кучи” – унинг синтез қудратида.

12.География фанининг бош мақсади – жамиятни ҳудудларда оқилона ташкил қилишнинг географик асосларини ишлаб чиқишдир.

13.География фанининг “математикаси” – ландшафтшунослиқдир.

14.Маданий ландшафтларни маданиятли инсонлар яратди.

15. Географ – ҳудудлар файласуфи.

16. Географ – ҳудудлар менежери.

17. Географ – ҳудудлар эколог.

18. Карта – ҳудудлар ойнаси.

19. Карта – ҳақиқат ойнаси.

20.Дунёвий муаммоларни ҳал қилишнинг “калити” осмонда эмас, Ерда – Сизнинг қўлингизда.

И.Қ.Назаров ҳаёти ва ижодидаги муҳим саналар

✦1940 йил, 30 апрелда Бухоро вилояти Шофиркон тумани Тезгузар қишлоқ фуқаролар йиғинига қарашли Қурама қишлоғида туғилган. Миллати- ўзбек.

✦1957 йилда Тезгузар қишлоқ фуқаролар йиғини худудидagi 6-ўрта мактабни тугатган.

✦1958-1963 йилларда Ўзбекистон Миллий университети-нинг (аввалги ТошДУ) география факультети табиий география бўлимида таҳсил олган.

✦1963-1965 йилларда Қора денгиз бўйидаги Белгород-Днестровский шаҳрида ҳарбий хизматни ўтаган.

✦1965-1967 йилларда Шофиркон туманидаги А.П.Чехов номидаги рус мактабида география ўқитувчиси бўлиб ишлаган.

✦1967 йил август ойидан Бухоро давлат педагогика институтига танлов асосида ишга қабул қилинган.

✦1971-1974 йилларда Туркменистон ФА Чўллар институти аспиранти.

✦1975 йилда Туркменистон ва Россия ФАнинг академиги А.Г.Бабаев раҳбарлигида “Бухоро-Қорақўл воҳабўйи қумлари ва уларни ўзлаштириш масалалари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

✦1979-1984 йилда йилларда БухДУ қасаба уюшмаси қўмитасининг раиси.

✦1994 йилда унинг “БухДУ да хизмат кўрсатган доцент” фахрий унвони берилган.

✦1982 йилдан буён Ўзбекистон География жамиятининг Бухоро бўлими раиси.

✦1982-1986; 1992-2010 йилларда БухДУ география кафедраси мудири вазифасида ишлаган.

✦2010 йил 7 июндан БухДУ география кафедраси профессори илмий унвони берилган.

✦У 50 дан ортиқ халқаро, республика миқёсида ўтказилган анжуманларнинг иштирокчиси.

✦И.Қ.Назаров томонидан 70 дан ортиқ номзодлик, докторлик диссертациялари ва уларнинг авторефератлари-

га тақризлар ёзилган. Бир неча номзодлик диссертацияларга оппонентлик қилган.

✦Унинг илмий раҳбарлигида кафедра ўқитувчиси Х.Р.Тошев номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган (2008), мустақил изланувчи Г.С.Ҳалимова эса илмий изланишлар олиб бормоқда.

✦И.Қ.Назаров ташаббуси билан кафедра олдида “Глобус” ишлаб чиқариш лабораторияси ташкил қилинган бўлиб, лабораторияда вилоят музейлари, академик лицей, коллежлар ва умумтаълим мактаблари учун рельефли макетлар тайёрлаш йўлга қўйилган эди.

✦И.Қ.Назаров 2009-2011 йилларга мўлжалланган “Чўл ландшафтларининг маҳаллий сув ресурслари ва улардан самарали фойдаланиш (Бухоро вилояти мисолида)” мавзусидаги Давлат гранти лойиҳаси соҳибдори ва раҳбари бўлган. Лойиҳа муваффақиятли бажарилган.

✦Муаллиф томонидан турли нашрларда эълон қилинган мақолалардан ташқари 250 дан ортиқ илмий мақола, рисола, ўқув-услубий қўлланма, монографиялар chop этирилган, шулардан 30 дан ортиғи эса Ўзбекистон Миллий энциклопедияси саҳифаларидан жой олган.

✦И.Қ.Назаров 1982 йилда “Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси” медали, 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг фахрий ёрлиғи, 2002 йилда Халқаро “Экосан” жамғармасининг фахрий ёрлиғи билан тақдирланган.

✦И.Қ.Назаров-катта oilанинг сардори, у 6 фарзанд – ўғилни вояга етказган ота, педагог олим, меҳнат фахрийсидир.

МУҲДАРИЖА

Кириш	7
1-Мавзу. Фан. Фаншунослик. Географиянинг фанлар тизимидаги ўрни.....	11
2-Мавзу. География фанининг мазмун-моҳияти, ўрганиш объекти, предмети, тадқиқот усуллари ва томоийллари.....	30
3-Мавзу. Фалсафа ва география	49
4-Мавзу. Табиий географик районлаштириш ва унинг амалий аҳамияти.....	63
5-Мавзу. Ландшафтларни таснифлаш ва амалиёт.....	77
6-Мавзу. География ва экология: муаммолар ва амалиёт	97
7-Мавзу. Иқлим ўзгариши ва чўлланиш муаммолари	114
8-Мавзу. Антропоген ландшафтшунослик ва амалиёт.....	137
9-Мавзу. Ландшафтлар ресурсунослиги.....	150
10-Мавзу. Географик башорат ва амалиёт	169
Ўқув қўлланмада учрайдиган айрим таянч тушунчаларнинг изоҳли луғати.....	201
И.Қ.Назаров томонидан география фани ва географлар шаънига айтилган ҳикматомуз хулосалар.....	206
И.Қ.Назаров ҳаёти ва ижодидаги муҳим аналар.....	207

CONTENTS

Introduction	7
1-topic. Subject. Subject studying.....	11
The role of geography at scie.....	
2-topic. The concept of geography subject, object of learning, its subject, ways and principles of research.....	30
3-topic. Philosophy and geography.....	49
4-topic. Natural geographic districting and its practical value.....	63
5-topic. Landscape classification and practice.....	77
6-topic. Geography and ecology: problems and pract.....	97
7-topic. Climate change and deserting problems.....	114
8-topic. Anthropogenic landscape studying and practice.....	137
9-topic. Landscape resource studying.....	150
10-topic. Geographic prediction and practice.....	169
Definitions dictionary of the main basic notions used in the text-book.....	201
Wise conclusions told in the honor of geographers and geography subject by I.K.Nazarov.....	206
Important points of I.K.Nazarov's life and creative activity.....	207

Исроил Қиличевич Назаров

**ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИНГ
АСОСИЙ МУАММОЛАРИ**

Мухаррир: *Абдугафур Искандар*
Техник муҳаррир: *Мирзиёд Миродилов*
Мусахҳих: *Дилафрӯз Жўраева*
Оператор-дизайнер: *Назиржон Тўраев*

"Мухаррир" нашриёти, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8.

Бичими: 60x84 1/16. "Virtex Times Uz" гарнитурасида
офсет босма усулида босилди. 13,5 шарт. б.т. 13,25 ҳисоб-нашри.т.
Адади 1000 нусха. 31-сон буюртма.
Баҳоси келишилган нархда.

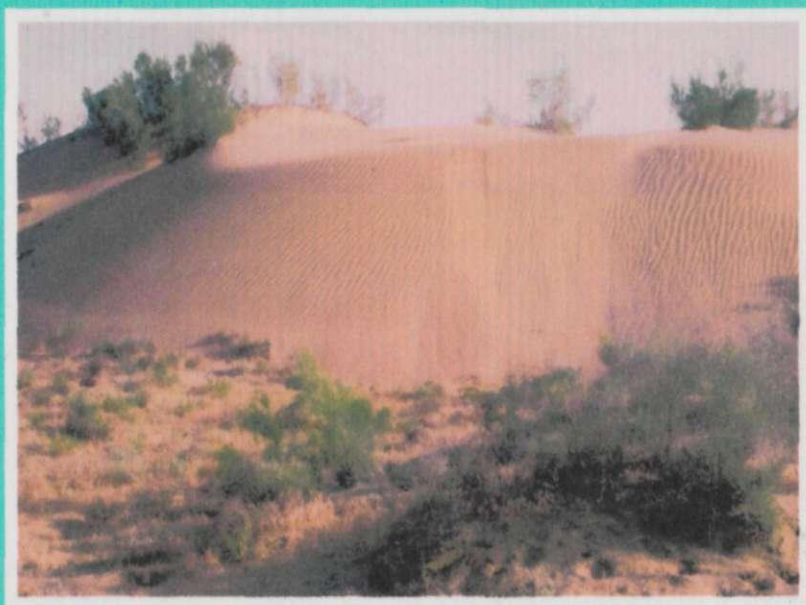
"STANDART POLIGRAF"

хусусий ишлаб чиқариш корхонасида чоп этилди:
Бухоро шаҳри, Навоий шох кўчаси, 6-уй.
Тел: 223-47-08. E-mail: standartpol@list.ru

География – ҳудудлар фалсафаси.

Географ – ҳудудлар экологи.

Муаллиф

ISBN 978-9943-25-261-5

9 789943 252615